

ifj. Barta János

A tizenennyolcadik század története

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA

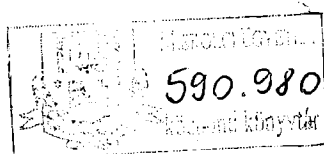
Készült a Magyar Millennium alkalmából
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának
támogatásával

ifj. Barta János

A TIZENNYOLCADIK
SZÁZAD
TÖRTÉNETE

PANNONICA
—KIADÓ—

Sorozatszerkesztő
SZVÁK GYULA

2005 JÚL 25.
2004 JÚL 01

© ifj. Barta János, 2000
© Pannonica Kiadó, 2000
© Szvák Gyula editor, 2000

ELŐSZÓ

Elég egyetlen pillantást vetnünk valamely történelmi atlasz lapjaira ahhoz, hogy észrevegyük, milyen alapvető a különbség a 17. és a 18. századi Magyarország között. Míg a 17. században folytatódott az ország széttagoaltsága, megosztottsága a szomszédos nagyhatalmak érdekszférái között (amely a török hódoltsági területen a teljes beolvasztásig terjedt), addig a 18. századra sikerült a törököt kiűzni s az országot újra egyetlen politikai hatalom irányítása alá rendelni. Magyarország területileg az egyébként tekintélyes nagyságú (mintegy 750 ezer km² kiterjedésű) Habsburg-monarchia közel felét tette ki. Sorsdöntő változást sugallnak azok a különbségek is, amelyek a térképről már nem olvashatók le, a kortársak életét azonban döntően befolyásolták. A 18. századra alapvetően megváltozott a hazai táj külső képe. Eltűnt a hódoltsági terület határán emelkedő, fenyegető kettős – török és Habsburg- – végvárlánc, eltűnt a várrendszerek között húzódó – hol 25, hol 50 kilométeres – felprédált „senki földje”. Gyógyulóban voltak a háborúkban az egyes településeken, városokon, községeken ejtett sebek. A török korban elnéptelenedett hatalmas alföldi pusztaságon új falvak tűntek fel. A települések között szemmel láthatólag megnőtt a művelés alá vont földterület, egyelőre persze legfeljebb érintőlegesen szakítva ki egy-egy dűlőt a hatalmas pusztalegelők testéből. A sűrűbbé váló településhálózat forgalmasabbá tette az utakat, s ha ezek minősége nem is javult igazán, az úton járók a hatalmas szarvasmarhacsordákon kívül egyre több emberrel találkozhattak. Az ország jelentős részén új lakosok jelentek

meg, akiket mágnesként vonzott a visszafoglalt területek gazdagnak ígérkező földje. Részben a Kárpát-medence háborítatlan peremvidékeinek nemzetiségi lakosai költöztek a visszafoglalt területekre, részben a határon túlról érkező telepések népesítették be azt.

Új, méltóbb külsőt kapott az emberi környezet is. A volt hódoltsági terület végváraiban és városaiban az enyészetre bízták, ha éppen nem tudatosan semmisítették meg a törökök által itt hagyott, az idegen uralomra emlékeztető muszlim dzsámikat (mohamedán imaházakat), minareteket (az imára hívó müezzinek hangját messze közvetítő tornyokat), középületeket, fürdőket. A korábbi határ másik – Habsburg- és részben erdélyi – oldalán eltűntek a helyi birtokosok által védelmül emelt, a vidéket elcsúfító erődített udvarházak, amelyek mindenütt a folytonos háborúkról tanúskodtak, hogy helyükön a kor modern (késő barokk) ízlésének megfelelő kastélyokat emeljenek. Új arculatot kaptak a települések is. Korábbi pusztulásuk mértéke, no meg anyagi erejük határozta meg, hogy barokk lakóházakkal ékeskedő új városképet tudnak kialakítani, vagy csupán egy barokk templommal, esetleg középülettel (megye- vagy városháza) tudják újjászületésüket megjeleníteni. A városok falait nem kellett többé fegyverrel őrizni, az sem okozott problémát, ha az újonnan jöttek egy része gyakran már csak a falakon kívül talált magának lakóhelyet, új színekkel gazdagítva az addig szigorú rendben épülő városokat.

Jelentős az átalakulás olyan területeken is, amelyek még a táj vagy a lakóhely változásaiban sem juthatnak kifejeződésre. A mezőgazdaság gyarapodását, a szántók növekedését, a földhasználat kezdetlegesebb módszereinek háttérbe szorulását a nyomásos gazdálkodás rendszerével szemben, az állattartás belterjesebbé válását az avatottabb szemlélő még észreveheti, az ipar gyarapodásának azonban már kevesebb a külső jele. A Nyugat-Európából hozzánk elvetődő utazó falusias városokat, bennük aprócska kézművesműhelyeket találhat, amelyek mestereit legfeljebb az idejétmúlt céhek tudják összefogni. A szaporodó kis műhelyek mégis a munkakedv és vele az életkedv visszatérését tanúsíthatják. S van iparág, amely az átlagot meghaladó mértékben fejlődik. Leglátványosabb példa erre a magyarországi bányászat, amely jelentős fellendülését nem kis mértékben az állam közbeavatkozásának köszönheti.

Kedvező a kereskedelem alakulása is, a mezőgazdasági cikkek tekintélyes mennyiségű kivitele messze meghaladja a szerény iparcikk-behozatalt. Az ország kereskedelmi mérlege a század végéig aktív marad.

Mindezeknél kevésbé látványosak korszakunkban a hazai kultúra, művészet és tudomány eredményei. Igaz, a 18. század nem tudott olyan élményt nyújtani a költőknek, íróknak, hogy más évszázadokkal összemérve is kiemelkedő alkotásokat hozzanak létre (a század legjelentősebb irodalmi műve Mikes Kelemen száműzetésben írott levélgyűjteménye), a képzőművészet terén pedig főleg idegen mesterek tevékenykednek. Ha az építészet nem mutatna fel egy sor új, méreteiben, de értékében is kiemelkedő alkotást, a hazai művészetet e korban szinte terméketlennek kellene nyilvánítanunk. A tudósoknak azonban nincs szégyenkeznivalójuk. A hazai iskolákban – függetlenül felekezeti hovatartozásuktól – színvonalas oktatás folyik, s Magyarország számos tudóst ad akár a bécsi felsőoktatási intézményeknek, akár a tudós társaságoknak. Idehaza először próbálják írásba foglalni a haza természeti-földrajzi sajátosságait, először fognak múltunk írott emlékeinek összegyűjtéséhez, a század végén fedezik fel rokonságunkat egy finnugor néppel.

Van azonban valami, ami még kevésbé mutatkozik a külsőségekben: megszűnt a lakosságot állandó félelemben tartó háborús fenyegetettség. Hazánk területén a 18. század folyamán nem dült külháború. A teljes békességhez 1711-ben le kellett zárulnia a Rákóczi-szabadságharcnak, el kellett vonulnia az 1717/18. évi török háború során Észak-Erdélyt és a Tiszántúlt végigprédáló tatár hordának, ezek után azonban Magyarország földjére a napóleoni háborúkig nem lépett ellenség. Végzet érték a török rabszedő portyái s velük a Habsburg-zsoldosok zsákmányolással felérő adószedései, porciózásai is. A század emberét így is számos veszély fenyegette: járványok, természeti csapások, társadalmi és lelki kiszolgáltatottság. Az adófizető paraszt, akinek terhei az évtizedek múlásával egyre növekedtek, aligha érezte könnyűnek sorsát. Az állam és a földesúr egyaránt megkövetelte tőle a neki járó részt: adót és járadékot. Túlzó gonddal igyekeztek biztosítani üdvözülését is. A század nagy hányadában még fülükbe csenghetett az államhatalom szigorú fenyegetése, ha tévesnek minősített vallás követőivé váltak. Nincs miért irigyelnünk a 18. század emberét, az ő nyugalma messze nem le-

hetett olyan háborítatlan, mint amilyen a miénk a 20–21. század fordulóján. A közvetlen életveszély azonban elmúlt a feje felől, s ez kétségtelenül megnövelte munkakedvét és életkedvét is.

Ezt szeretne volna kihasználni a kormányzat is. A század közepétől olyan uralkodók léptek a Habsburgok trónjára, akik – ellentétes indítkéből ugyan, de mindenképpen őszinte elhivatottságérzéstől vezéreltetve – igyekeztek monarchiájuk betegségtüneteit orvosolni. A közigazgatás, a gazdaság, az oktatás vagy az egészségügy jobbítására tett kísérletek nem maradhattak észrevétlenek a társadalomban sem. Az örökös tartományokban az udvarnak sikerült adófizetésre készítenie a nemesiséget, Magyarországon az úrbérrendezéssel, majd a jobbágyrendelettel az állam a feudális társadalom termelőosztályát vette védelmébe. Hazánkban az állampolitika a felvilágosult abszolutizmus reformjaival hamarabb jelentkezett, mint ahogyan a névadó filozófia ismerete elterjedhetett a társadalomban.

Az említett változások szinte kivétel nélkül az ország javát szolgálták. A háborúskodások megszűnése, a mindennapi élet normalizálódása, a lakóköznyezet szépülése, a gazdaság, a tudományok gyarapodása révén Magyarország a 18. században újra a történelmi Európa részévé válhatott, ha nem is azon a rangon, ahonnan a török hódítás hatására a 16. században kikerült belőle. Önálló államból egy idegen dinasztia irányítása alatt álló birodalom tagjává süllyedt, ahol az uralkodók által képviselt abszolút hatalom célkitűzései ritkán találkoztak a lakosság egyetértésével. Tény, hogy az abszolutizmus mindenütt, Európa legfejlettebb országait is beleértve, a kiváltságosok ellenállásába ütközött. Ezt az ellenállást csak fokozta, ha az egyre erőszakosabbá váló hatalom idegen gyökerű volt. Az egykori Magyar Királyság Habsburg-uralkodóiban pedig kevés érzék mutatkozott az egyes részországok, tartományok hagyományainak tiszteletben tartására. Tovább sújtotta hazánkat, hogy az ország megosztottságának időszakában Európának az a régiója, amelyhez Magyarország újra csatlakozhatott, maga is szegényebbé, elmaradottabbá vált. A kontinens fejlődésének iránya ugyanis a kora újkorban kettévált. A gazdagabb nyugati régiók kapitalizálódását a keleti vidékekkel kialakított egyenlőtlen kereskedelem segítette elő. Kelet-Közép-Európa mint az iparosodottabb Nyugatot agrárellátója kapcsolódhatott be ebbe a kereskedelembé. A magyaror-

szági szarvasmarha, bor és gabona ugyan a 18. században nem jutott a szomszéd országoknál távolabbra, a mezőgazdasági cikkek exportja mégis ugyanazt a hatást váltotta ki hazánkban, mint a nyugatra irányuló gabonaexport Cseh- és Lengyelországban: a jobbágyi függés megerősödését, a feudális társadalmi viszonyok konzerválódását.

Az újraegyesített Magyarország tehát számos kedvezőtlen körülménnyel is találkozott, amely hátrányosan befolyásolta 18. századi történetét. Lakosságában a feudális társadalmakra jellemző kiváltságok éltek tovább. Az országot vezető nemesség egyelőre nem mutatott hajlandóságot arra, hogy lemondjon előjogairól. A Rákóczi-szabadságharc után többé nem bocsátkozott fegyveres összetűzésbe a hatalommal, de nem is segédkezett az udvar – sok esetben hazánk javát szolgáló – reformjainak kivitelezésében. A lakosság sem kizárólag a szabadság előnyeivel találkozott az elnéptelenedett, gazdag jövedelmet kínáló hatalmas földterületek birtokbavételekor. A telepések az őket fogadó békés tájon a természet vad háborítatlanságát találták, lápokot, vizenyőket, ahol minden parcella feltörése nehéz fizikai erőfeszítést igényelt. A korábbi háborús veszedelmek helyére a gyakori járványok, emberre, állatra halálos kórok léptek. A Kárpát-medence népességének száma mégis rohamos növekedésnek indult, de eközben tovább módosult a lakosság etnikai összetétele, s a 18. század végére a korábbi századokban többségben lévő magyarság kisebbségbe szorult.

A 18. századi Magyarországról alkotott képünk tehát nem lehet egyszerű. Akkor élt elődeinket nemcsak társadalmi helyzetük és etnikai eltérésük különböztette meg egymástól, hanem politikai nézeteik, elveik is. Megkönnyítette ezt számukra, hogy szellemi, politikai téren maga az évszázad sem volt egységes. A korábban uralkodó barokk szellem mellett a század utolsó harmadában hazánkban is megjelent a még újabb szellemi irányzat, a felvilágosodás. Megújult a művészet, tért hódított a magyar nyelv. Az ígéretes kezdeményezések azonban egyelőre egy balul sikerült mozgalomig jutnak, amelynek megtorlása szomorú véget hoz a magyarországi 18. századnak. Lesz honnan felemelkednie a rá következőnek.

Debrecen, 2000. Szent Iván (június) havában

AZ ÚJRAEGYESÍTETT ORSZÁG

Az elfelejtett békekötés

Hazánk 18. századi történetét alapvetően az oszmán-török uralom lerázása és az ország újraegyesítése határozta meg. A békét, amely véget vetett a másfél évszázados török berendezkedésnek, közvéleményünk mégsem részesíti elismerésben, legtöbbször talán a nevét is csak a történelmi atlaszokból és az iskolai falitérképekről ismerik, ahol 1699, a karlócai béke éve korszakhatárként szerepel. Pedig volt történész, aki a mohácsi csatavesztés ellentétpárjaként fogadta el. Acsády Ignác, a 19–20. század fordulójának neves kutatója a békekötés kétszázadik évfordulójára készített, 1899-ben megjelent munkájában így vélekedett: „A béke ezeréves történetünk épp oly korszakos eseménye, mint a mohácsi gyásznap. Ami e napon elveszett, azt a magyarság immár nagyrészt visszanyerte.” Pozitívan ítélte meg a békét negyedszázaddal korábban a magyar történetírás nagy öregje, az 1849-es Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Horváth Mihály is: „A karlovici békekötés örökre felszabadította Magyarországot – annak az egy ideig még török uralom alatt maradó temesi tartományait kivéve – a török járom alól.”

A pozitív ítéletek azonban korántsem mondhatók általánosnak. Az 1699-ben Karlócán (szerbül Sremski Karlovci, németül Karlowitz) a törökökkel kötött béke mégsem emelkedett Mohács ellentétpárjává. Az elismerés mellett korán megjelentek a bírálatok is. A 19. század végi *Pallas Lexikon*ban, a Karlóca címszónál Thirring Gusztáv úgy vélte, hogy „itt kötöttet meg a Magyarországra nézve káros béke II. Musztafa, I. Lipót, Velence, Lengyelország közt...” A lexikon Magyarország

címszavában Sebestyén Gyula meg is indokolta, hogy a békét miért kell károsnak tekintenünk: „Az országról levették a török igát, de a nemzet nem szabadult meg a bécsi kormány nyomásától, sőt, minél magasabbra emelkedett a császári hadak dicsősége, hazánknak annál drágább áldozatokat kellett hoznia, s mire a karlovici békét megkötötték, a szét-tört pogány iga helyett a császári önkényuralom jármát erőszakolták Szent István királyságára...” A békekötés előnyei a későbbiek során egyre inkább háttérbe szorultak a bírálatok mögött.

A békekötés mellett szóló legfőbb érv az, hogy véget vetett az ország területén dúló folytonos háborúknak. Elismerésre méltó már az a tény is, hogy 16 év hadiállapotra tett pontot, ha ezt a háborút 1683-tól, Bécs török ostromától számítjuk. Hazánkban azonban lényegében 1664, a vasvári béke óta nem állt helyre a nyugalom, hiszen a Wesselényi nádor nevével fémjelzett (a gyakorlatban Zrínyi Péter által szervezett) összeesküvés után császári hadak vonultak az országba, s állandósultak összecsapásaik a végvárakból elbocsátottak és az otthonaikból elmenekültek közül toborzódott „bujdosókkal”. Ha pedig még szélesebb távlatban gondolkodunk, a béke pontot tett a törökkel másfél évszázada meg-megújuló, az ország területén folyó háborúskodásokra. E régen volt háborúk lezárása azonban a hazai közvéleménytől nem feltétlenül kap elismerést, mivel következményeiben hiába keresnénk azokat a jelenségeket, amelyek Karlócat Mohács tényleges ellentétpárjává tehetnék. Magyarország nem emelkedett vissza 15. század végi, Mátyás korabeli nagyságára, egyesítése ellenére idegen uralom alá került, 18. századi történetét számos, az utókor által erősen vitatott kérdés terhelte meg (többek között az, hogy gyarmati sorba került-e az ország vagy sem).

Közvéleményünknek a béke iránt érzett bizalmatlanságában az is szerepet játszik, hogy megkötésében hiába keressük a magyar részvételt, a katonai sikereket az ország javára fordítani akaró lelkesedést. Tárgyalásainál egyáltalán nem voltak jelen magyar politikusok. A bécsi udvarban arra sem gondoltak, hogy a tárgyalások előtt kikérjék a magyar országgyűlés, a kormányzások vagy a főhivatalnokok (pl. a nádor) véleményét. A kormányzat álláspontját igazolhatta, hogy a felszabadító háború katonai feladatait sem elsősorban a magyarság hajtotta végre. (Ez nem kisebbítheti a háborús terhekből való erőn felüli részvált-

lalását.) A magyarok a török ellen felvonuló hadseregekben mindenütt kisebbségben maradtak, bár pontos létszámukat általában nem ismerjük. A Budát 1686-ban ostromló 80 ezer főnyi seregnek mindenesetre legfeljebb 1/5-ét (16 ezer fő) adták. Ha fegyvert fogtak, az az elmúlt évtizedekben sokkal inkább a császárral szemben történt, mint mellette. Részvételük a béketárgyalásokon – Bécs szemszögéből – inkább akadályozta, mint segítette volna azok menetét. Ha a magyarokat mellőzni lehetett is a tárgyalásokon, annál inkább tekintettel kellett lenni a háborús szövetségesek: Velence, Lengyelország és Oroszország érdekeire. Pedig a hadműveletek során közülük csak Velence ért el érdemleges sikert, a másik kettő eredményei meglehetősen szerénynek bizonyultak. Mivel pedig a béketárgyalások alapelve az lett, hogy a határok kialakításánál az éppen birtokolt területeket veszik figyelembe, a megalapozatlan lengyel és orosz igények a tárgyalások elhúzódásához vezettek. Azt, hogy a nemzetközi politika mennyire fontosnak tartotta a béke megkötését, igazolhatja, hogy Anglia és Hollandia is közvetíteni igyekezett a felek között, s mindkét hatalom tapasztalt diplomatákat, konstantinápolyi követeit küldte el Karlócára. A résztvevőknek viszont – a császári követeket is beleértve – nem elsősorban a magyarországi érdekek képviselője volt a célja.

Hosszas előkészületek után a hivatalos tárgyalások 1698. november 13-án kezdődtek meg. Az előzetesen elfogadott elvek ellenére (azaz-hogy a határokat a kialakult helyzetnek megfelelően fogják meghúzni) a szultán, hogy hatalmas veszteségeit némiképp ellensúlyozza, bejelentette igényét Erdély további birtoklására (ahová a császáriak vonultak be), míg a császáriak a kezükre jutott Erdély határát kívánták volna kiterjeszteni a Temesköz felé néhány olyan erődítmény megszerzésével, amely a törökök birtokában volt. I. Lipót (1657–1705) szeretné volna elérni a török területre menekült Thököly fejedelem kiadatását is, hogy elítélésével kellő precedenst teremtsen a hazai ellenállási mozgalmak vezetőinek megbüntetésére. Az orosz és a lengyel követek olyan – korábbi törökellenes háborúban elvesztett – területeket akartak volna visszakapni (az oroszok Kercs várát, a lengyelek podóliai és ukrainai területeket), amelyeket a most lezárult háborúban nem sikerült elfoglalniuk. A leg súlyosabb ellentétek azonban a velenceiekkel folytatott tár-

A békeszerződés – a Temesközt, valamint a Szerémség legkeletibb sarkát kivéve – visszajuttatta Magyarországnak a volt török hódoltsági terület egészét. Habsburg-fennhatóság alá került Erdély is. Bécs a királyi Magyarország korábbi 60-70 ezer km²-e helyett 280-290 ezer km² terület felett uralkodhatott. Török fennhatóság alatt maradt nagyjából 30 ezer km². A szerződésben – a korábbi gyakorlattól eltérően – pontosan rögzítették a határokat, amelyek sérthetetlenségét ezúttal az oszmánok is elfogadták. Ez a körülmény véget vetett a határokat semmibe vevő, a környező lakosságot pusztító portyázások korábbi gyakorlatának. Mivel az új határok többnyire a folyókat (Száva, Tisza, Maros) kö-

vették, védelmük biztosítottnak látszott. Szabályozták továbbá a két birodalom közötti, valamint a határ menti kereskedelmet, előírták a lezárt háború hadifoglyainak cseréjét (azzal a kikötéssel, hogy a tatárok fogságába esettekért váltságdíjat kell fizetni), mindkét fél ígéretet tett a rablócsapatok felszámolására. A szultán megígérte, hogy a magyarországi elégedetleneket nem támogatja, birodalmában pedig nem háborgatja a keresztényeket.

A korábbi hódoltsági területek visszafoglalása a császári fegyverek diadalát hirdette. A hazai fejlődést oly súlyosan visszavető török uralom felszámolására az adott korban nem kínálkozott alternatíva. A magyarság a 17. század végén nem lett volna képes arra, hogy egymaga viseljen háborút a félhold ellen. A későbbiekben a Habsburg-állam 18. századi balkáni kudarcai igazolhatták, hogy a hazainál sokkal jobban felszerelt, modern hadsereggel is milyen nehéz a török nem csillapuló támadókedvét megfékezni. Az 1716–18. évi (egyébként sikeres, a Temesköz visszafoglalásával végződő) török háború idején a tatár portyázók még mindig komoly pusztítást végeztek Erdély északi részén és a Tiszántúlon, ezeket hajtvá rabszolgaságra. Az 1737–39. évi újabb (ezúttal vesztes) háború dúlásai a Temesköz addigi német telepeseit kényszerítették menekülésre. A császári sereg részvétele nélkül hazánk jelentős része továbbra is török fennhatóság alatt maradt volna, balkáni sorsra ítélve, kirekesztve az európai fejlődésből.

Ugyanakkor persze a béke iránt támasztott túlzó elvárások sem teljesülhettek. A középkori Magyar Királyság területi egyesítése járhatott volna azzal a következménnyel, hogy az ország újra elfoglalja azt a helyet, amelyet a török hódoltság előtt töltött be. Ebben még a Habsburg-uralom s az Ausztriával és Csehországgal való államközösség sem jelenthetett volna akadályt. A középkori Magyarország többször állt perszonálunióban valamely szomszédjával (Csehország, Lengyelország), sőt olyan uralkodója is akadt, aki egyúttal a császári (vagy német királyi) koronát is viselte (Luxemburgi Zsigmond, Habsburg Albert), s ilyenkor az államegyüttesben a magyar érdekek is kifejeződésre jutottak. Hasonlóan tekintélyes pozíció megszerzésére azonban ezúttal nem kerülhetett sor. Ebben a legfőbb szerepet kétségtelenül az játszotta,

hogy a hosszú háborúk okozta pusztulás, az ország gazdasági erejének visszaesése nem tette volna lehetővé a gyors tekintélynövekedést.

A másik oldalon az I. Lipót-féle császári kormányzat sem kívánta, hogy a Habsburg-monarchián belül Magyarország megerősödjön. Ahogyan a békekötéskor nem vették figyelembe az esetleges magyar álláspontot, az ország új berendezésekor sem kívánták a magyarországi érdeket érvényesíteni. Számukra megfelelt az a periferikus szerep, amelyet az ország a monarchiában korábban betöltött. Az esetleges elszakadási kísérleteknek igyekeztek elejét venni, amikor egy évvel Buda visszafoglalása után, 1687-ben, a karlócai békekötést megelőző utolsó magyarországi országgyűlésen kimondatták a Habsburg-ház örökös királyságát (legalábbis férfiágon), s ezáltal megszüntették a rendek királyválasztó jogát. Ugyanekkor elérték, hogy az országgyűlés lemondott az Aranybulla még érvényben lévő ellenállási záradékáról is.

A töröktől visszafoglalt terület további sorsát a Neoacquistica Commissio (Újszerzeményi Bizottság) ténykedése határozta meg. Következményei jól ismertek: a régi tulajdonosok csakis okleveles igazolás, valamint a birtok értékének 10%-át kitevő fegyverválság ellenében szerezheték vissza földjeiket, amire többségük nem volt képes. A birtokok java része így új tulajdonosok: a katolikus egyház, császári tábornokok és udvari szállítók kezére került. A háború folyamán a visszafoglalt területeken katonai igazgatást vezettek be. Nem állították vissza az ország területi egységét, nemcsak Erdély maradt önállóan igazgatott terület, hanem a határőrvidék különállása is fennmaradt, sőt területét még növelték is. Úgy látszott, hogy az udvar segítséget kap a Kollonich Lipót kalocsai érsek által kidolgozott berendezési tervezettől (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*), amely – többek között – a rendi-nemesi befolyás mérséklését ajánlotta a közigazgatásban és az igazgatszolgáltatásban. A tervezet ugyanakkor komoly gazdaságfejlesztő, kulturális és egészségügyi változtatásokat is sürgetett, amivel a mérhetetlen terhek miatt pusztuló lakosság fogyatkozását szerette volna megállítani. Az udvar számára ellentmondásos érvelése miatt azonban Bécsben a tervezetnek csak bizonyos pontjait fogadták el. A magyar nemesség jogait csökkentette a protestánsok vallásgyakorlatának korlátozása, templomaik elvétele, papjaik, lelkészeik üldözése, a nemesi adó-

mentesség megszüntetésének terve. Magyarország alárendelt helyzetbe került a Habsburg-monarchián belül. Nemcsak egykori nagyhatalmi szerepének feltámadása bizonyult illúziónak, hanem független államiságának visszatérése is. A Habsburgoknak alávetett Magyarország a nemzetközi diplomáciai életben sem jelenhetett meg önállóan.

Karlóca semmiképpen nem hozta meg azt, ami Mohácsnál sirba szállt. Nem csoda, ha a kortárs hazai közvélemény alig vett róla tudomást, méltatásánál a korabeli értékelések helyett meg kell elégednünk a későbbi évszázadok történészeinek kevésbé hízelgő ítéletével. A kortársak számára a Habsburg-berendezkedés első megnyilvánulásai éppen a Béccsel való konfliktus lehetőségét vetették fel.

Hazáért és szabadságért

Ha a magyarság katonailag nem is tudott vezető szerepet vállalni a visszafoglaló háborúk hadműveleteiben, a hadseregek ellátásában, a katonai célú adók és terhek viselésében erején felül teljesített. Hazai történetírásunk számos kísérletet tett annak számszerű bizonyítására, hogy mennyivel magasabb összeg hárult a magyar lakosságra a visszafoglaló háború kapcsán kivetett adókból, mint a korabeli osztrák és cseh tartományokra. Magyarország népe fedezte a hadsereg élelmezését biztosító porció (amely a katona és lova természetbeni ellátásán túlmenően bizonyos pénzösszeget is magában foglalt) 50-70%-át. Megtörtént, hogy ugyanazt az adót évente többször is behajtották. Az ország lakossága 1685–89 között 20 millió forint adót fizetett. Caraffa tábornok Debrecen városára 1686–87-ben több részletben 1 millió forintot meghaladó hadisarcot vetett ki, aminek jelentős részét katonai végrehajtás és 14 ember halálra kínzása révén be is szedtek. (Az elhunytak száma elmaradt az eperjesi vérbíróság által halálra ítéltékétől, áldozatuk jelentőségét mégis fokozza, hogy Debrecenben szó sem volt bírósági eljárásról és ítéletről.) A város vezetői utóbb azt bizonygatták, hogy két év alatt 2 millió forint értékű pénzt és természetbeni hozzájárulást nyújtottak a hadseregnek. A helytörténész Balogh István szerint ezek összege a valóságban 700 ezer forint körül maradt. Debrecen terheinek nagyságát mégis jól érzékeltetheti, hogy 1688-ban egész Erdélyre 750 ezer forint

adót vetettek ki. A számszerű összegek azonban aligha tükrözhetik azt, hogy a magyarság a korábbi háborúskodásokban már kifosztott lakóhelyén, a most is a feje felett zajló háború miatt mennyivel nehezebben tudott eleget tenni ezeknek a kötelezettségeknek, mint a békében élő szomszéd tartományok lakossága. Nem csoda, ha a császáriakban is ellenséget látott. A visszafoglaló háborút a helyi lakosság elégedetlensége kísérte, amely helyenként fegyveres ellenállásba torkollott. 1697-ben a Hegyalján robbant ki felkelés, 1703 tavaszán a Tiszaháton. Mindkettő éle a Habsburgok ellen irányult.

A 17. századi magyarországi és erdélyi történelem számos példát tud felmutatni a Habsburg-ellenes rendi-függetlenségi küzdelmekre. E mozgalmakban azonban rendszerint a társadalomnak csak szűk, nemesi rétege vett részt. Bocskai István mozgalma ugyan a század elején felhasználta az egzisztenciájukat kereső hajdúkat, azonban közülük azokat, akiket letelepített, a fejedelem a kiváltságos osztály tagjává emelte. A parasztságra, jobbágyaik helyzetének javítására e nemesi mozgalmak szervezői és résztvevői nem gondoltak. A politikai megosztottság, az állandó háborúskodások a parasztmozgalmaknak sem kedveztek. Az elégedetlenkedők a szervezett, csoportos fellépés helyett inkább a szökést, a menekülést választották. Követésüket, felkutatásukat szinte lehetetlenné tette az ország megosztottsága. A visszafoglaló háborúk ugyan nem zárták le a költözések lehetőségét, a katonaelemek felszaporodásával azonban a szervezkedés lehetőségét is megnövelték. A korábbi bujdosók, a háborúk elcsitultával talajt vesztett elemek robbantották ki az 1697-es hegyaljai és az 1703-as tiszaháti felkelést is. A hegyaljai felkelés, amelynek során váratlan rohammal sikerült elfoglalni Patak és Tokaj várát, megmaradt a bujdosók, a kurucok mozgalmának. Bázisát alig sikerült a parasztok, még kevésbé a nemesek irányában kibővíteni. A környék leghatalmasabb birtokosa, Rákóczi Ferenc pedig egyenesen Bécsbe menekült előlük. Elszigetelt mozgalmuk így alig néhány hétig tartott, több csatában is alulmaradtak a császári seregekkel szemben.

A hegyaljai felkelés tapasztalataiból okulva, a kuruc hangadók 1703 tavaszán országos hírű vezetőt kívántak állítani mozgalmuk élére, s e célból keresték fel az időközben lengyelországi száműzetésbe kényszerült Rákóczit. „Kértek engem, ne hagyjak cserben ilyen sokaságot, mely

csak az én segítségemben bízva és reménykedve jutott el e végletekig, és nem hiányzik se szívük, se bátorságuk ahhoz, hogy pontosan végrehajtsák parancsaimat, de vezérre van szükségük, aki felhasználja lelkesedésüket és gyűlöletüket” – írta utóbb *Emlékirataiban* a fejedelem. Az ő jóváhagyásával, zászlóival és kiáltványával a birtokukban robbantották ki a felkelők május 21-én mozgalmukat, amely azonban szintén gyors véget sejtetett. Károlyi Sándor szatmári főispán június 7-én, alig két héttel a tiszaháti zászlóbontás után Dolhánál szétverte egyik csapatuskat. Mikor újabb hét elteltével, június 14-én Rákóczi megérkezett a magyar határra, saját szavai szerint „alig volt kétszáz gyalogos, rossz parasztpuskákkal felszerelve, velük ötven lovas”, aki fogadta. A tiszaháti felkelésből mégis korábban ismeretlen méretű és tartalmú mozgalom nőtt ki. A Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc résztvevői között a nemzet valamennyi társadalmi rétegének tagjait megtalálhatjuk. A politikai és katonai vezetés a Rákóczi köré csoportosult nemesek és néhány arisztokrata kezébe került, a mozgalom bázisát azonban a volt bujdosókból, katonákból és főleg parasztokból álló katonaság jelentette. Brezáni kiáltványában a fejedelem nyomatékosan hangoztatta, hogy „minden rendű igaz magyarokat hazafiúságukra intjük és kényszerítjük, s kérjük, hogy, amint már Isten némelyeknek szíveket az hazáért felgerjesztette s egybenhozta, úgy ki-ki édes hazája szabadsága, nemzete mellett az Isten és törvényünk ellen képtelenül hatalmaskodó, életünkön uralkodó s kegyetlenkedő birodalom ellen” keljen fel. Tudjuk, hogy a különféle társadalmi csoportok érdekeinek egyeztetése a fejedelem nehezen megoldható problémái közé tartozott. „A szabadság neve megmozgatta a nemes szíveket, sereglettek és fegyvert fogtak a szabadság visszanyerésére. De ez a szózat nem tudott a katonáknak zsoldot, ruhát, fegyvert és lovat adni. A néptől kellett tehát kérnünk, hogy adni tudjunk neki. De ugyanez a nép volt katona is, mégis adókkal kellett volna terhelni, kényszeríteni, hogy élelmet szállítson, ne hagyja abba a földművelést, és ugyanakkor elviselje a háború fáradalmait” – idézte vissza nehézségeit a szabadságharc bukása után több évvel készült *Emlékirataiban* a fejedelem. A mozgalom idején a paraszti résztvevők valóban kevesellték a vetési pátens (1703. szeptember 28.) kedvezményét, amely csak a táborba szállt jobbágyokat (és szűkebb

családjukat) mentette fel a jobbágyi szolgáltatások alól, s a brezáni kiáltványban megígért hajdúszabadságot óhajtották volna. Velük szemben a nemesség sokallta a jobbágyoknak tett engedményeket, s különösen nehezményezte a fejedelem által régebb óta tervezett s 1707-ben országgyűlés által elfogadtatott nemesi adózást.

A Rákóczi-szabadságharc katonai és politikai története jól ismert. Tudjuk, hogy a kuruc katonák – kihasználva azt, hogy a párhuzamosan folyó spanyol örökösödési háború miatt a császári csapatok zömét kivonták az országból – 1704-ben és 1705-ben komoly katonai sikereket arattak. Előrenyomulásuk a Felvidéken a hazai bányászat és fémfeldolgozás, valamint a fegyver- és lőszergyártás központjainak birtokbavételét eredményezte, de sikeres hadjáratokat vezettek a Duna–Tisza között, valamint a Dunántúlon is. A kurucok tekintélyét növelte, hogy váratlan megjelenésükkel, portyáikkal a tényleges hadvonalaktól távolabb, néha azok mögött is zavart keltettek az ellenség soraiban. Vezetőik eleve ilyen harcmódorra készültek. A fejedelem szerint „a háborúról az volt a nézetük: emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni, üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll”. Ez a harcmódor valóban sokszor bevált. A kurucok 1706 novemberében Heister császári generálist, 1708 nyarán a magyarországi főparancsnokságra kijelölt Maximilian Starhemberg grófot ejtették foglyul.

Rákóczi és környezete saját államszervezet kiépítésével is igyekezett harcuk eredményeit biztosítani. A Habsburg-abszolutizmussal a rendi konföderációt állították szembe, élére a fejedelmet, valamint a 24 tagú szenátust helyezték. A gyakorlati ügyintézés irányítását a fejedelem kancelláriája látta el. A nemesi társadalom egyetértését és támogatását országgyűléseken igyekeztek megnyerni. Az 1705. évi szécsényi országgyűlés az államigazgatás formáit tisztázta, az 1707. évi ónodi országgyűlés a nemesi adózás mellett a Habsburgok trónfosztását is kimondta. Erősítették a hadsereget, az ország gazdasági erőforrásait igyekeztek a szabadságharc szolgálatába állítani. Rákóczinak Erdély fejedelmi címét is sikerült megszereznie, bár ottani hatalma csak rövid ideig tartott. A trónjuktól megfosztott Habsburgok helyére bajor vagy porosz herceget kívántak állítani.

A jó szándék és a lelkes szervezőmunka sem tudta azonban feledtetni a kuruc hadsereg katonai gyengeségét. Rákócziéknak gyakorlatilag egyetlen nagyobb ütközetet sem sikerült megnyerniük, még akkor sem, ha jelentős számbeli fölényben voltak a császáriakkal szemben. A katonai vereségek az egyébként sikeres 1704. évtől (amikor Koroncónál szenvedtek vereséget) végigkísérték a szabadságharcot, de a kisebb győzelmek (1704: Szomolány, 1706: Győrvar) egy ideig ellensúlyozni tudták azokat. Végzetessé csak akkor váltak, amikor a császáriak a spanyol örökösödési háború későbbi, számukra eredményesebb szakaszában a nyugati fronton felszabaduló seregeikből egyre többet vezényeltek át a magyarországi hadszíntérre. Amikor 1708 nyarán Rákóczi – egy esetleges porosz uralkodójelölt magyarországi útját megkönnyítendő – Szilézia felé akarta megnyitni az utat, Trencsén alatt elit serege is súlyos vereséget szenvedett. Kudarcba fulladt a szabadságharc 1710. évi, utolsó támadó hadművelete is, amelyet a császáriak Romhánynál állítottak meg. Több vereség esetében kimutatható, hogy a fejedelem tábornokai nem engedelmeskedtek a parancsoknak, katonái balszerencsés módon próbálták végrehajtani a hadtervet. A fejedelem megítélése szerint: „Azok között, akik magasabb katonai rangot viseltek, egy sem volt, aki ne érdemelt volna szigorú, de igazságos büntetést, amiért nem teljesítette parancsaimat. Kétségtől meg is kapták volna, ha tudatlanságuk vagy egyéb hibáik nem mentették volna őket, mert nem volt elég ügyes alattvalóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani.” A sorozatos kudarcok azonban mégsem magyarázhatók ilyen egyszeri okokkal. A kuruc seregek felkészültségben, harci tapasztalatokban messze elmaradtak a császári egységek mögött. Hiába próbálkozott a fejedelem hadseregreformmal fokozni katonaságának ütőképességét, seregének zömét a bujdosókból, parasztokból összeverődött, kiképzetlen, rosszul felszerelt irreguláris alakulatok alkották, amelyeknek lelkesedése nem pótolhatta szervezettségük hiányait. A kuruc sereg főerejét a lovasság alkotta, ugyanakkor viszont szűkében volt a nyílt csatákban és az erődítmények ostromakor egyaránt nélkülözhetetlen jól képzett gyalogságnak. Ebben a tisztek is hibáztathatók. „A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette, azt tartotta, hogy ez a fegyvernem sehogy sem alkalmas portyázásokra, és szégyellt volna ott szol-

gálni.” Amikor 1705-ben a vesztes vereskői ütközet sorsdöntő perceiben a fejedelem tábornokát egy gyalogsági művelet végrehajtásával bízta volna meg, „a tábornok teljes őszinteséggel azt felelte, hogy nem ért a gyalogság vezetéséhez”. Tüzérsége pedig a kuruc hadseregnek alig volt. A szabályalkotás és fegyelmezés, mint erre utólag Rákóczi is utal, csökkentette a lelkesedést: „A kezdeti lelkesedés okozta azt a rendetlenséget, amelyet említettem. A szükséges rend pedig, a rendetlenség egyetlen orvossága, kezdte kioltani a lelkesedést, és szükségképpen lankadásra vezetett.”

Bomladozóban volt a társadalmi egység is. *Emlékirataiban* ezt maga Rákóczi is kénytelen volt elismerni: „A nemesség napról napra jobban visszanyerte hatalmát jobbágysai fölött, és elvette kedvüket a háborútól, hogy saját hasznára dolgoztasson velük.” Másutt így ír: „A parasztokat mélységes harag fűtötte uraik ellen.” Elsősorban a parasztokra hárultak az adózás és a katonaság fenntartásának terhei, a rézpénzhasználat káros gazdasági következményei. Az 1708. évi sárospataki országgyűlés a társadalmi feszültségeket tovább fokozta, amikor a fegyvert fogó jobbágysokat örökre mentesítette a jobbági terhek alól. Megoszlott a nemesség is. Az ónodi országgyűlésen csak véres közbizalom (a békepárti túróci követek lekasabolása) után sikerült elfogadtatni a trónfosztást. A kuruc sereg egyre fogyatkozott, a birtokukat féltő nemesek és az otthoni rossz hírektől megriadt parasztkatonák tömegével indultak haza. A felkelés kezdetén kb. 70 ezer főnyi hadsereg létszáma a hanyatlás szakaszában alig érte el a 30 ezret. 1709 elején a kurucok a birtokukban lévő várak katonaságát is alig tudták kiállítani. Kedvezőtlenül alakult a nemzetközi helyzet is. I. Péter orosz cár, az egyetlen, aki kész volt diplomáciailag elismerni Rákóczi szabadságharcát (sőt a fejedelemnek Lengyelország trónját is felajánlotta), saját háborúival volt elfoglalva, így biztatáson kívül semmiféle segítséget nem tudott nyújtani. Külpolitikai céljainak változásával pedig maga is a Habsburgokhoz közelített. A Rákóczit pénzzel, szakemberek küldésével támogató XIV. Lajos a spanyol örökösödési háborúban szorult mind kedvezőtlenebb pozícióba, így komolyabb segítség tőle sem volt várható.

A fejedelem azonban nem akart beletörődni vereségébe. 1711 februárjában Lengyelországba utazott, hogy Péter cárt rábírja a segítségadás-

ra. A kuruc sereg vezetését Károlyi Sándorra bízta. A kedvezőtlen katonai helyzet a főurat arra kényszerítette, hogy újra kezdeményezze az osztrákokkal a korábbi években már elkezdett, de időközben félbeszakadt tárgyalások folytatását. Partnere a császáriak új fővezére, Pálffy János gróf, horvát bán lett. Rákóczi *Emlékirataiban* meg is vádolta őt azzal, hogy a fővezérséget „lányának, József császár szeretőjének kedvéért” nyerte volna el. A valóságban az udvarban már ekkor a magyarországi helyzet konszolidálására s a magyar rendek által elfogadható fővezérre gondoltak. Pálffy, aki ifjúkora óta a császári hadseregben szolgált (1686-ban ott volt Buda visszafoglalásánál), tehetséges, befolyásos politikusnak számított. Fővezéri megbízatását kezdetben mindössze arra próbálta kihasználni, hogy Károlyit a császár hűségére térítve, a kuruc hadsereget megfossza utolsó megfelelő katonai vezetőjétől, s ezáltal siettesse a szabadságharc katonai vereségét. Károlyi kegyelmet kapott, s március 14-én hűségesküt tett a császárnak. A tárgyalások azonban ezzel nem értek véget. Pálffy, miközben seregei szinte ellenállás nélkül nyomultak előre, belement abba, hogy Károlyi személyén túlmenően a kurucokat illető közkegyelemről és a politikai rendezésről is tárgyaljon. Készségét nem valamiféle hazafias érzés vagy lelkiismereti probléma szülte, hanem határozott osztályérdek diktálta. Maga sem értett egyet a Lipót-féle berendezkedés korlátlan abszolútizmusával, a várható megtorlás kíméletlenségével. Bécsi feletteseit a hadműveletek nehézségeinek eltúlzásával szerelte le, mert ezen az áron sikerült magyarázatot adni hatásköre túllépésére. „Az idő ellenség, s az ellenség nem piszmog” – írta Károlyi fejedelmének. A két főúr kiváló segítőtársat kapott Komáromi Csipkés György debreceni főbíró személyében, aki előbb az üzenetek közvetítésével, majd debreceni házában a tárgyalások színteréül való átengedésével járult hozzá a megegyezés előkészítéséhez. A tárgyalások halasztó erejét ekkori levelében különben Rákóczi is kénytelen volt elismerni: „ha Károlyi Pálffyt nem tartóztatta volna, vége lett volna dolgainknak ezen sokféle rémülés között”.

A fejedelem továbbra is az orosz segítségben reménykedett. Hiába figyelmeztette Károlyi, hogy „ne bízson a külső hatalmasságoknak segítségében és hitegetésekben, mert azokban megcsalatozik”. A békeegyezmény szövegét a két fél 1711. április 29-én mégis Rákóczi jóváha-

gyása nélkül fogadta el. Másnap a kuruc főserreg maradéka (mintegy 12 ezer ember) a Szatmár melletti majtényi síkon főtisztjei eskütételére és a zászlók átadására gyűlt össze. A két tábor főtisztjei május 1-jén írták alá a megegyezés szövegét, s ezen a napon osztották ki az úti okmányokat is. A szabadságharc tisztjei és katonái, a menekülők, családtagok megindulhattak hazafelé.

A békeegyezmény szövegét nem lehet egyszerűen kapitulációs okmánynak tekinteni. Messze meghaladta azt a szintet is, hogy egyedül a résztvevőkről döntsön. A résztvevők – a hűségeskü letétele fejében – természetesen kegyelmet és birtokuk visszaadását nyerték. Kegyelemben részesülhetett volna Rákóczi is, amennyiben a meghatározott határidőn belül leteszi a hűségesküt. A béke pontjai garantálták a rendi-nemesi jogok fenntartását, és biztosították a hagyományos rendi szervezetek törvényes működését is. A háború során tiszti rangot szerzett parasztkatonák szabadságot nyertek a jobbágyság terhek alól. Pálffy és az általa képviselt udvarhű nemesség elfogadta a feltételeket, annak ellenére, hogy egy sor, a szabadságharc idején a felkelőktől elkobzott s adományba kapott birtokról le kellett mondania.

A szatmári béke mindezek ellenére nem tartozik történelmünk népszerű eseményei közé. Megkötőjét, Károlyi Sándort gyakran illették az áruló jelzővel. Ezek a vélemények nem veszik figyelembe, hogy a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc katonailag szenvedett vereséget. A császáriak szinte tetszés szerinti feltételekkel bántak volna a legyőzöttekkel, és semmi nem állt volna útjába annak, hogy korlátlanul megvalósítsák a Lipót-féle berendezkedés terveit. Magyarország könnyen juthatott volna a fehérhegyi csatában legyőzött Csehország sorsára. A szatmári békének köszönhető, hogy 18. századi történelmünk végül mégsem a 17. század végi bécsi tervek szerint alakult.

A Habsburg-berendezkedés ellentmondásai

I. Lipót császár (egyúttal Magyarország királya) még a Rákóczi-szabadságharc harmadik évében meghalt. A trónon idősebbik fia, I. József (1705–1711) követte. Uralkodásához Bécsben nagy reményeket fűztek. A fiatal császár (27 éves volt ekkor)

apjánál rugalmasabb egyéniségnek mutatkozott. Vallásilag türelme-sebbnek ígérkezett, mint elődei közül bárki, s Lipóttól eltérően a bécsi merkantilista szellem érvényesülését sem merev rendszabályokkal akar-ta biztosítani. Nagy hatást gyakoroltak rá az udvar reformpárti vezetői. Kedvező uralkodói tulajdonságait rokonszenves jellemvonások egészí-tették ki. Elhatározásaiban gyors, tevékeny ember, aki megszívlelte a tanácsot, hamar jutalmazott, s könnyen büntetett. Külsejében is jó megjelenésű férfi volt, a közepesnél magasabb termettel. Vonzódott a női nemhez, s a 17. század erősen vallásos császáraival ellentétben nem idegenkedett a szerelmi kalandoktól. Több udvarhölgy után legneve-sebb partnere Pálffy Marianna grófnő, a szatmári békét később megkö-tő horvát bán leánya volt.

A tehetségesnek ígérkező Habsburg-uralkodónak azonban nem jutott ideje arra, hogy a maga tervei szerint formálja át az államot. 1711. április 17-én meghalt. Halálát a kor egyik legtöbb áldozatot szedő betegsége, a himlő okozta. Rövid uralkodása teljes egészében a Rákóczi-szabadságharc idejére esett. Így hiába törekedett arra, hogy – a figyelem középpontjában álló spanyol örökösödési háború mellett – a ma-gyar ügyeket is rendezze, tevékenysége hazai történelmünkön nem ha-gyott mély nyomot. Szándékát arra, hogy megegyezést találjon a ma-gyar rendekkel, az általa 1708 februárjára Pozsonyba összehívott országgyűlés tanúsíthatja. Rákóczi és hívei – akiket kötött az ónodi trónfosztás – távol maradtak, de még így is tisztos számú főpap és főúr, valamint megyei követ gyűlt össze. A résztvevők azonban minden loja-litásuk ellenére sem fogadták el a bécsi politika elveit. Néhány hónap múlva pedig az országot sújtó pestisjárvány miatt az országgyűlés fel-oszlott. József császár beleegyezésével indultak meg a tárgyalások Pálffy János és Károlyi Sándor között, az uralkodó azonban nem érte meg a jóváhagyásával előkészített szatmári béke megkötését. Halálát a tárgyaló felek igyekeztek titokban tartani vagy legalábbis figyelmen kí-vül hagyni. A majtényi mezőn az a groteszk helyzet állt elő, hogy Rá-kóczi volt hívei a halott császárra tettek esküt.

Utóda öccse, az eredetileg a spanyol trónra jelölt Károly lett. Rá várt a szatmári béke végső szentesítése s a megegyezés gyakorlatba való át-ültetése. Károly (1711–1740, császárként VI., magyar királyként III.)

egyéniségében apja és bátyja között állt. Rugalmasabb volt I. Lipótnál, de visszafogottabb I. Józsefnél. Zárkózott ember volt, kedvenc szórakozását a zene, valamint a vadászat jelentette. Uralkodóként a merev formákat honosította meg. Minisztereivel túlnyomórészt írásban érintkezett, udvarában szigorú szertartásokat vezetett be. Mindez mégsem zárta ki, hogy később uralkodóként szeretőt tartson. Vonzalmát Johann Michael Althan gróf csinos szőke felesége keltette fel. Uralkodói szokásait erősen befolyásolta, hogy a spanyol trón megszerzésének reményében éveket töltött az Ibériai-félszigeten, ahol maga irányította híveinek harcát. Ott tartózkodott 1711 tavaszán is. Csak ősszel indult vissza, hogy a bátyja halálával megüresedett trónt (vagy inkább trónokat) átvegye. Bécsbe 1712 januárjának végén érkezett.

Magyarországi politikájának alapelveit még Spanyolországban kialakította. Barcelonából Wratislaw grófnak írt levele talán kissé idealista szavakkal fogalmaz, de mindenképpen méltányos szándékot tanúsít: „Az az akaratom és különösképpen arra kell ügyelni, hogy ezzel a nemzettel nagyobb megértéssel kell bánni s elejét kell venni azon panaszának, hogy a németek elnyomják. Meg kell mutatni a magyaroknak, hogy őket pártatlan igazsággal és szeretettel akarják kormányozni.” Uralkodásának alaphangulatát azonban az 1712–15. évi országgyűlés nem egészen a kívánt módon határozta meg. Az 1712. április 20-án újra megnyílt diéta feszült hangulatban, a hazai politikai élet különböző irányzatainak vitáival, konfliktusaival kezdődött. A kezdeményezést a magyar rendek ragadták magukhoz, míg az uralkodó – sőt voltaképpen az egész udvar – némileg háttérbe szorulva figyelte a vitákat. A gyűlést azonban – újra csak a pestis miatt – már 1712 augusztusában elnapolták, hogy majd csak több mint két év múlva, 1714 októberében újítsák fel. Az eltelt időszak az udvar pozícióit erősítette. Véget ért a spanyol örökösödési háború, a töröktől és Rákóczi visszatérésétől való félelem miatt az országba jelentős császári sereget vezényeltek. Szinte ellenőrzés nélkül folyt a visszahódított területek berendezése, a császáriak által igényelt adók beszedése.

Az 1715-ben befejeződött országgyűlés törvényei ennek ellenére látszólag biztosították Magyarország kormányzati önállóságát a Habsburg-monarchián belül. Megerősítették az alkotmányos jogokat, előír-

ták az országgyűlés legalább háromévenkénti összehívását, fenntartották a magyar kancellária és a kamara függetlenségét a hasonló udvari szervektől. Becikkelyezték a szatmári békét, és felszámolták a rossz hírnű Neoacquistica Commissiót. Az udvar ígéretet tett arra, hogy a törökkel folytatott tárgyalásokra (és általában a külügyek intézésére) magyar követeket is meghív, a rendek viszont törvénybe iktatták az állandó hadsereg felállítását, és ellátására adót szavaztak meg. Előírták önálló magyar haditanács létrehozását is. Mindemellett érvényben hagyták a nemesi felkelést és a bandériumokat. Az 59. törvénycikk olyan bizottságok felállításáról döntött, amelyeknek az országgyűlés után a gazdasági, katonai és politikai ügyek reformjait kellett előkészíteniük.

A szemmel látható eredmények mellett azonban akadt néhány törvénycikk, amely máris rést ütött a rendi alkotmányon, és elősegíthette a szatmári béke későbbi figyelmen kívül hagyását is. A vallásügyben az uralkodó szinte szabad kezét kapott. Károly egyelőre az 1681-es és 1687-es törvényeket tartotta fenn, amelyek csak az ún. artikuláris helyeken (megyenként 2-2 településen) engedték a protestánsok vallásgyakorlatát. Országgyűlési jóváhagyás nélkül dönthetett az uralkodó a hadiadó kivetéséről is. Nem esett szó az ország közigazgatási egységének helyreállításáról, Erdély és a határőrvidékek így maradtak külön igazgatás alatt. Utóbbiak fenntartását még lehetett a nem múltó török veszéllyel indokolni, az azonban, hogy a magyar kormány szerveket teljesen kirekesztették az ellenőrzésükből, csakis politikai okokkal (a magyarság féken tartásának szándékával) volt magyarázható. Önálló – előbb katonai, majd udvari kamarai – irányítás alatt maradt a visszafoglalt Temesköz is.

A továbbiakban az udvar nem törekedett egyértelműen az országgyűléssel kötött kompromisszumának betartására sem. A kormányzat – részben a törvények gyenge pontjainak kihasználásával, részben azok előírásainak semmibe vételével – rövid idő alatt meg tudta erősíteni pozícióit. Nem sikerült egyértelműen megőrizni az ország kormányzati önállóságát. A magyar kormány székek – több-kevesebb nyíltsággal – a hasonló nevű és rendeltetésű központi kormány szervek befolyása alá kerültek. A legfontosabbnak számító államigazgatási szerv, a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária a korábbi évszázadban meghono-

sodott gyakorlatnak megfelelően az uralkodói rendeleteket kibocsátó adminisztratív hivatal maradt. Továbbra is gyengítette helyzetét, hogy élén a 18. század első felében még nemegyszer korlátlanul udvarhű főpap-kancellár állt (hagyományosan a nyitrai püspök töltötte be e tiszteket). Még kevesebb önállósággal rendelkezett a gazdasági és pénzügyeket irányító Magyar Kamara. Közvetlenül a bécsi központi pénzügyigazgatás szerveitől függtek a felvidéki bányák. A külügyek intézésében – beleértve a törökkel folytatott érdemi tárgyalásokat – továbbra is mellőzték a magyarokat. Nem került sor az önálló magyar haditanács felállítására sem, a hazánkban állomásozó császári csapatok így továbbra is a bécsi Udvari Haditanácsnak voltak alárendelve. A katonaság ügyeibe az országgyűlésnek sem volt beleszólása: még a magyar ezredeket is a bécsi katonai hatóságok állították fel. A rendekre csupán a hadiadó megszavazása maradt. Az abszolutizmus befolyása alá került hivatali apparátus mellett mind kevesebb szerep jutott a nádornak és a rendi főméltóságoknak.

A törvény előírásaival ellentétben az uralkodó továbbra sem kívánta háromévenként összehívni a magyar országgyűlést. A 10-es évek végén az újabb török háborúra hivatkozva halogatta a rendek egybehívását. Így kétszer három évnél is hosszabb idő telt el az 1722/23. évi országgyűlésig. Ennek munkája két területen is hozzájárult az államigazgatás modernizálásához. Döntése nyomán állították fel Pozsonyban a Magyar Királyi Helytartótanácsot, amelynek hatásköre a szűkebben vett politikai kérdéseken túl gazdasági, pénz- (adó-) ügyi és a katonaság elszállásolásával kapcsolatos kérdésekre is kiterjedt. A helytartótanácsnak közvetlen végrehajtó hatalma nem volt, a kancellária és a megyék közötti közvetítő szerepe során azonban sokszor formált véleményt, befolyásolva ezzel az uralkodó döntéseit. A magyar nemesség azért vállalta a munkájában való részvételt (a 22 tanácsos között 4 főpap, 10 főúr, 8 köznemes volt), mert a szervezetet saját céljaira szeretne volna felhasználni. A főúri tanácsosok azonban nem szívesen tartózkodtak huzamosabb ideig Pozsonyban, így a gyakorlati munka egyre inkább a hivatalnoki szerepet vállaló köznemesek kezébe csúszott át.

Az igazságszolgáltatás önállósulását szolgálta a kerületi táblák létrehozása. Ezen a területen az első lépéseket már az 1712–15. évi ország-

gyűlés megtette, amikor felállította a törvénykezés két legfőbb szervét, a nádor elnöklete alatt álló Hétszemélyes Táblát, valamint a személynök (az országgyűlés alsótáblájának elnöke) alá rendelt Királyi Táblát. A két bírósághoz azonban még csaknem egy évtizedig az ítélőmesterek vidéki vándorbíróságain keresztül jutottak el az ügyek. E végletekig elavult rendszer helyére léptek a kerületi táblák. A Nagyszombatba, Kőszegre, Eperjesre és Nagyváradra telepített négy bíróság jelentette azután a közvetítő kapcsot a két felső bíróság és a megyék között. (A váradi kerületi tábla 1725-ben Debrecenbe került.)

A központi hatalom kiterjeszkedése megfelelt a kor politikai gyakorlatának. A bécsi kormányzat birodalmi szinten is arra törekedett, hogy az elavult rendi szervek helyére modernebb, az abszolutizmus követelményeinek megfelelő hivatalokat állítson. Céljának megvalósítását nemcsak a magyar, hanem az örökös tartományokbeli (osztrák, cseh) nemesség is ellenezte. Kétségtelen, hogy az udvarban gyanakvással tekintettek a magyar nemességre, amely korábban jelentős számban az ellenséget (a törököket) támogatta, s nem is olyan régen (a Rákóczi-szabadságharc idején) fegyverrel is kész volt jogait védelmezni. Ezért is tartották fenn az ország közigazgatási-politikai megosztottságát, szorították vissza a hazai nemesség politikai befolyását a magyar kormányzati szervek önállóságának korlátozásával, valamint a magyarok mellőzésével a birodalmi főhivatalokban. A hazai rendek az udvar törekvéseivel csak saját, idejétmúlt politikájukat tudták szembeállítani. Háttérbe szorulásuk tehát egyszerre jelentette mind e régi szisztéma vereségét, mind az 1711-ben kötött kompromisszum felszámolását.

Csendes évtizedek

III. Károly uralkodása Magyarországon – az előző évszázad vagy a Rákóczi-szabadságharc évtizedének mozgalmasságához hasonlítva – viszonylag csendesén telt el. Hazánk területén nem dúlt háború, az ország békéjét nem zavarta meg félelmet keltő lázadás vagy felkelés, amelyet a bécsi politika kirívó jogsértései váltottak volna ki, a Habsburg-hatalom tartósságához kétség sem férhetett. Pedig a korszak valósága korántsem volt ennyire eseménytelen. Jutott az országnak a háborúból, a belső elégedetlenségből,

a hatalom visszaéléseiből, s mindemellett a Habsburg-ház uralmának folytonossága sem alakult zavartalanul.

A szatmári béke nem tudott egy csapásra véget vetni azoknak a várakozásoknak, amelyeket a Rákóczi-szabadságharc szült. Nem zárta ki a fejedelem hazatérését sem, tápot adva a különféle tervezgetéseknek. Rákóczinak eredetileg háromhetes határidőt szabtak a hűségeskü letételére, de ezt a határidőt többször is meghosszabbították. Az 1712–15. évi országgyűlést így szokatlan közjáték zavarhatta meg. Alig kezdték el az üléseket, amikor 1712 áprilisában egy felvidéki nemesasszony, Korponay Jánosné jelentette a hatóságoknak, hogy az emigráns Rákóczi és Bercsényi leveleket váltottak magyarországi párthíveikkel, amelyek közvetítésére őt kérték fel. Amikor azonban Pálffy János horvát bán előtt kellett volna bemutatnia a bizonyítékokat, azt vallotta, hogy ijedtében (a fejedelem hazatérésének hamis hírére) elégette őket. A bán mégsem hagyhatta annyiban a dolgot, amely mögött akár egy új felkelés előkészítése is rejtőzhetett. A valóság persze minden bizonnyal igen prózai. A nagyravágyó asszonyt, akinek homályos ügyéből később Jókai Mór *A löcsei fehér asszony* című regénye történetét kikerekítette, kurucpárti férje birtokainak visszaszerzése, hírnév, rang és pozíció utáni vágy hajtotta. Az sem lehetetlen, hogy a szatmári béke titkos arisztokrata ellenzői is támogatták, akik az országgyűlés békülékeny hangulatát akarták volna megzavarni. Korponayné vallomásaiban egyre nyilvánvalóbb ellentmondásokba keveredett, s végül életével fizetett valótlan állításaiért. 1714. szeptember 25-én, alig néhány nappal azelőtt, hogy a kétszer is megszakított országgyűlés megkezdte végső, immáron döntő ülését, felségárulásért kivégezték.

Mint tudjuk, Rákóczi nem élt a felkínált kegyelem lehetőségével, kíséretével emigrációban élte le élete további részét. Neve azonban még sokáig buzdította a hazai elégedetlenkedőket. Reá esküdtek 1735 tavaszán a békési parasztfelkelés résztvevői is, nem tudva, hogy a fejedelem alig három héttel mozgalmuk kirobbanása előtt, április 8-án elhunyt. A mezőtúri és szentandrási paraszttok a súlyos állami adók miatt keltek fel, hiszen a török hódítás pusztulásából csak lassan magához térő, a piaci értékesítési lehetőségektől távol fekvő vidéken nehezen tudták előteremteni a szükséges pénzt. Szervezkedésükhöz a marosi határőrkerü-

let egyik tisztje, Szegedinác Péro kapitány is segítséget ígért. Az egyik levélvivőt azonban elfogták, a kapitányt letartóztatták, így a határőrök támogatása elmaradt. A felkelés hírére mintegy 900 ember sereglett össze. A szervezetlen, ellátását a környékbeli lakosság kárára megoldó sereg azonban nem tudott széles körű szimpátiát ébresztetni. Szentes város korabeli krónikája szerint a helyi lakosság éppen a felkelők ellen fogott fegyvert, csatlakozva „Heves, Békés és Csongrád megyék lakosaihoz”. A felkelés résztvevőinek csaknem felét az erdőhegyi táborban lekasabolták, 12 vezetőt kivégeztek (további 6 a kínvallatásba halt bele), 68 vádlottat sáncmunkára ítélték. „A szentesiek közül elesett 12 személy, megsebesült 7” – írta a krónika, nem zárva ki, hogy egy részük esetleg mégis a felkelők oldalán harcolt. A véres összecsapás, a súlyos megtorlás a középkor nagy parasztháborúit idézhetné, a paraszthad teljes sikertelensége (még a rosszul felszerelt Gyula várát sem sikerült bevenniük) az erőviszonyok döntő megváltozását igazolta.

A békési felkelés néhány falu parasztjainak sérelmei miatt tört ki. Mozgalmuk szűk, helyi esemény maradt, amelyhez sem a távolabbi vidékek parasztsága, sem a társadalom más osztályainak tagjai nem csatlakoztak. Pedig e politikailag csendes évtizedek nemcsak a parasztság körében keltettek elégedetlenséget. A társadalom többi osztálya azonban még kevésbé találta meg ennek kifejezési módját, mint a parasztság. 1715 után III. Károly (bár még 25 évig uralkodott) mindössze kétszer hívta össze az országgyűlést (1722/23, 1728/29), a fontosabb kérdésekben, így a katonai hozzájárulások ügyében is a rendek nélkül döntött. Nyílt nemesi vagy polgári mozgalomra ennek ellenére nem került sor, bár az országban számos, az udvart bíráló névtelen röpirat terjedt. A kormányzat helyzetét megkönnyítette, hogy a rendek maguk sem voltak egységesek. Az 1728/29. évi országgyűlésen – ahol a követeknek alkalmuk lett volna törekvéseiket egyértelműen megfogalmazni – az uralkodó adótervezete elleni tiltakozáson túlmenően elsősorban vallási vitáik kötötték le őket. Két protestáns követet az ajtónállókkal vezettettek ki a tárgyalóteremből. Az országgyűlés befejezése után mind a katolikusok, mind a protestánsok tiltakozó feliratban fordultak az uralkodóhoz.

Az alkalom tehát adott volt ahhoz, hogy III. Károly vállalja a vallási kérdés véglegesnek szánt megoldását. Beavatkozását sürgette, hogy a felekezeti vitákat a 18. századi Magyarországon nem kizárólag hitbeli kérdések mozgatták. A protestantizmus a 17. században a rendek fontos fegyvere volt a katolikus abszolutizmussal szemben, s a politika nem tűnt el teljesen a 18. századi vallási vitákból sem. Nem csoda, ha az udvar a katolikus plébániák szaporításával és a falusi papok fizetésének javításával igyekezett a katolikus egyházszerkezet hatékonyságát növelni. A végső megoldásnak azonban az 1731. március 21-én kelt vallásügyi rendeletet szánták. Az ún. *Carolina Resolutio* a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát továbbra is csak az 1681-ben kijelölt artikuláris helyeken engedélyezte. A reformátusok és evangélikusok csak itt tarthattak lelkészt, itt építhettek templomot, csak itt gyűlhetek össze istentiszteletre, csak itt részesülhettek egyházi szolgáltatásokban (keresztelés, házasságkötés, temetés). A protestáns lelkészeket a katolikus esperesek és püspökök felügyelete és ellenőrzése (vizitációja) alá helyezték. Vegyes házasságot (katolikus és protestáns házassulandók között) csak katolikus pap köthetett. Az állásukat elfoglaló hivatalnokok, bírók és ügyvédek olyan esküt voltak kötelesek tenni, amely magában foglalta Mária és a szentek említését (ún. dekretális eskü). A katolikus hitet elhagyók számára külön büntetést helyeztek kilátásba. Károly uralkodása alatt egyébként folytatódott a protestánsok áttérítése, de az államrend fokozatos helyreállása vallási téren sem kínált lehetőséget az elégedetlenség kifejezésére. A nyílt ellenállás hiánya tehát nem jelentette azt, hogy III. Károly uralkodása alatt a magyarság ne szenvedett volna sérelmeket a Habsburg-politikától.

Az utolsó férfiágon uralkodó Habsburg-császár idején nem hiányzott a török háború sem. 1716-ban a Porta megtámadta a Velencei Köztársaság birtokait, III. Károly pedig a városállam védelmére kelt. A hazai közvéleményt ezúttal is Rákóczi hazatérésének híre mozgósította. A fejedelem kíséretével valóban ekkor költözött át Franciaországból Törökországba azzal a céllal, hogy csatlakozik a török sereghez, de mire 1717 októberében Gallipoliba érkezett, a hadi események véget értek. A háború a császáriak fényes győzelmét hozta. Az 1718-as pozsareváci béke felszabadította a Temesközt és a Szerémség keleti sarkát (ezzel

a teljes Magyarországot), s a Habsburgok kezére juttatta Olténiát, Észak-Szerbiát, valamint Észak-Boszniát. A dunai Habsburg-monarchia elérte legnagyobb kiterjedését.

Az 1716–18. évi török háború iránt a magyarság zöme mégis inkább közömbös maradt. Alig néhány emigráns csatlakozott a törökökhöz, a másik oldalon való részvételt viszont éppen az udvar gyanakvása korlátozta. A császári hadak alvezére Pálffy János bán lett (a fővezér Savoyai Jenő), a császári tisztkarban számos magyar szolgált. Általános nemesi felkelés összehívására mégsem került sor. Pedig a tatárok 1717 augusztusában a besztercei szoroson betörték Erdélybe, majd végigpusztították a Szamos mentét és az Alföld északkeleti sarkát. Szatmár megye főispánja, Károlyi Sándor ennek ellenére is csak nehezen kapott engedélyt a megyebeli nemesség fegyverbe szólítására, így már csak visszafelé vonultában tudta megtámadni a tatár sereget. Kicsiny csapatával még így is több mint 7000 rabszolgaságra szánt foglyot tudott kiszabadítani a tatárok kezei közül. – Másutt legfeljebb azzal tudtak büszkélkedni, hogy a császáriaknak szállítottak utánpótlást. „Az 1716dik esztendőben ezen város a tömösvári várat ostromló császári hadsereg számára kenyeret, sajtot, zabot, szénát és egyéb élelemrevalót szállított” – olvashatjuk Szentes krónikájában. Szegedről pedig Bél Mátyás egyenesen azt írja, hogy „1716-ban gabona, bor és más élelmiszerek szállításával siettek segítségére az Eugén [Savoyai Jenő] vezette seregnek”.

A háború megnyerése elbizakodottá tette az udvart. Amikor 1736 nyarán a török Oroszországgal keveredett háborúba, Bécsben úgy gondolták, könnyűszerrel növelni tudják a monarchia balkáni szerzeményeit. Átmeneti sikerek után azonban súlyos vereségeket szenvedtek, s az 1739. évi belgrádi békében fel kellett adniuk Észak-Boszniát, Észak-Szerbiát és a Havasalföld nyugati részét. Az előző háború hódításaiból gyakorlatilag csak a Temesköz maradt a kezükön. A rodostói emigránsok között ez a háború is nagy izgalmat keltett. A török ezúttal Rákóczi fejedelem fiát, Józsefet állította az élükre, a hazai elégedetlenség nagyszámú csatlakozása azonban elmaradt, s a hadjárat idején, de még mielőtt a hadszíntérre ért volna, betegségben elhunyt az ifjú Rákóczi is. Mikes Kelemen és társai reményeikben csalódva tértek vissza Rodostóba. A nagyobb hadi események egyébként nem terjedtek ki

Magyarország területére, a portyák is legfeljebb a nemrégiben visszaszerzett Temesközt veszélyeztették, ahonnan többen elmenekültek a megelőző két évtized telepesei közül. Az elvesztett területek a Balkán szegény vidékeihez tartoztak, amelyek védelme többbe került, mint az innen származó jövedelem. A monarchia mégis jelentős mértékben vesztett tekintélyéből.

A császárnak ez azért is jött rosszul, mert a 30-as években végre uralkodásának fő problémáját láthatta a megoldáshoz közeledni. A nagyhatalmi helyzetében sziklaszilárdnak látszó dunai Habsburg-monarchiát ugyanis a 18. század első felében létében ingathatta meg az öröklés problémája. A gazdag gyermekáldással, házasságokkal korábban országokat, sőt világbirodalmat szerző Habsburgokat a 18. század elején férfiágon a kihalás veszélye fenyegette. I. Lipótnak, akit eredetileg papi pályára szántak, s csak bátyja, IV. Ferdinánd korai halála révén juthatott a trónra, csupán harmadik házasságából született fiúgyermek, igaz, akkor mindjárt kettő is (a későbbi I. József és III. Károly). A dinasztia fenntartásának kötelezettsége egyébként szerepet játszott korábbi feleségeinek idő előtti halálában, hisz mindkettő szinte folyamatosan terhes volt, terhességeiket szülések és koraszülések követték. Egyikük 21, másikuk 23 éves volt, amikor megviselt szervezetük nem bírta tovább a fokozott igénybevételt. A két feleség által szült 6 gyermek közül pedig mindössze egyetlen leány maradt életben. Harmadik házassága révén Lipót végül mégis abban a tudatban hunyhatta le a szemét, hogy biztosította családjá fennmaradását. Meg kellett viszont érnie, hogy 1700-ban a gyermektelen II. Károly spanyol király elhunytával kihalt a család spanyol ága. Nem csoda, hogy 1703 szeptemberében, amikor kisebbik fiát, Károlyt Spanyolországba küldte, hogy fegyverrel szerezze meg a Bécsben jogosnak vélt örökséget, két fiával kölcsönös örökösödési szerződést kötött. Az egyezség értelmében a császári cím és az örökös tartományok Józsefet és férfi utódait illetik az elsőszülöttség joga szerint, míg a spanyol korona és birtokai Károlyt és leszármazottait hasonló rendben. Bármely oldal férfiágon való kihalása a másik testvér férfi utódait juttatja az örökséghez. Ha a Habsburg-család férfiágon kihalt, a leányok örökölnék.

1711-ben a fiú örökös nélkül elhunyt I. József halálával a császári trón és a dunai monarchia valóban öccsére, Károlyra szállt. Ez az örökség nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nagyhatalmak ellene forduljanak a fiatalabb fiú spanyol királyságának. Nem kívánták ugyanis támogatni az V. Károly korában a császári és spanyol királyi címet egyesítő, több földrészre kiterjedő Habsburg-hatalom újjászületését. A Habsburgok dunai monarchiájának birtoklását azonban ekkor még nem fenyegette veszély. Túlzó elővigyázatosságnak látszott a horvát rendek igyekezete, amikor 1712. évi tartományi gyűlésükön a Habsburgok örökös királyságának a leányágra való kiterjesztését javasolták a magyar országgyűlésnek. Az 1712–15. évi országgyűlésen azonban a leányági örökösödés kérdése még nem merült fel.

Új gond akkor jelentkezett, amikor III. Károly is csak leányokat tudhatott örökösei között. Az új császárnak 4 gyermeke volt, 1716 áprilisában született fia és egyik leánya azonban kisgyermekkorban meghalt. A megváltozott korszellem pedig már nem tette kötelezővé a feleség számára a további terhességek vállalását. A korábban a spanyol trónnal kacérkodó uralkodónak az 1720-as évek kezdetétől politikai erőfeszítései nagy részét így arra kellett fordítania, hogy mind bel-, mind külföldön elfogadtassa a leányági örökösödést. Birodalma országainak és tartományainak rendjei viszonylag könnyen mentek bele ebbe. 1722-ben ellenvetés nélkül fogadta el a törvényt az erdélyi rendek (a három nemzet) Szebenben tartott országgyűlése. Akadályt az 1722/23. évi magyarországi országgyűlés sem támasztott. Az ún. *Pragmatica Sanctio* (jelentése: örök érvényű szerződés) hazánkban is törvénybe iktatta a leányági örökösödést, valamint Magyarország elválaszthatatlanságát a többi Habsburg-tartománytól.

Nehezebben ment az elv nemzetközi elfogadtatása. I. József két leányát Bécsben úgy adták férjhez a bajor és a szász választófejedelmi családba, hogy az ifjú párok esküvel erősítették meg lemondásukat a Habsburg-örökségről. A korábbi nagy riválist, a spanyol koronát megszerző Bourbon V. Fülöpöt azzal sikerült megnyerni, hogy Károly lemondott a spanyol trónra támasztott minden igényéről. A spanyol uralkodó ennek fejében elismerte a *Pragmatica Sanctió*t. Anglia beleegyezésének az Osztrák Németalföldön (Belgium) alapított oostendei Kelet-indiai Tár-

saság felosztása volt a feltétele. Miután ez megtörtént, nemcsak Anglia, hanem Hollandia is csatlakozott a leányági örökösödést elismerőkhöz. A legtovább a franciákkal történő megegyezés húzódott. Ebben viszont Mária Terézia tervezett házassága jutott váratlan szerephez. A versailles-i udvarban jogos gyanakvással fogadták, hogy a vőlegény, Lotharingiai Ferenc ősi tartománya a Habsburgok érdekszférájába kerül. Amennyiben azonban a császári vőjelölt hajlandó lemondani Lotaringiáról, Versailles-ban is késznek mutatkoztak elfogadni a Pragmatica Sanctiót. 1735-ben Bécsben így a több évszázados nagy ellenféllel is sikerült megegyezést kötni.

Károly ekkor 50 éves volt. A 18. századi átlagéletkort tekintve ez már tisztességes életpályának minősülhetett, a császár az őt körülvevő idős hivatalnokok között mégis fiatalnak számított. Nem volt betegségekre hajlamos, életmódja, nyugodt természete ugyancsak hosszú életet ígért. Ez azonban végül mégsem adatott meg neki. 1740 októberében váratlanul megbetegedett, majd alig egy héttel első rosszulléte után meghalt. Hirtelen halálát a kortársak közül többen is gombamérgezésnek tulajdonították. „Egy tál gomba, amely megváltoztatta Európa sorsát” – kommentálta elmúlását Voltaire. S ha a mérgezésben nem is volt igaza, a következmények súlyában annál inkább. A császár abban a békés hitben hunyta le a szemét, hogy leánya örökösödését semmi sem zavarhatja meg. Halálát azonban háborúk, majd azokat követően a régi világ lassú szétforgácsolódása követte, amely elől utódai sem tudtak kitérni. Megváltozott a gazdaság, a szellemi élet, s a változások az egész társadalomra hatottak.

A 18. század közepéhez közeledve azonban ezekből a majdani változásokból a Habsburg-monarchiában még aligha lehetett valamit is érzékelni. Nemcsak a császár vagy elaggott főhivatalnokai hittek a körülöttük lévő világ megváltozhatatlanságában, hanem a lakosság széles tömegei is, akár elégedettek voltak sorsukkal, akár korholták az évszázadot, amelybe születtek. Ha a 18. századi körülményeket vizsgáljuk, első helyre a folyamatosság, a változatlanság köreit és jelenségeit kell tennünk.

A FOLYAMATOSSÁG KÖREI

A társadalom

A hagyományok ereje A 18. századi magyar társadalom felépítését elsődlegesen még mindig a feudális jellegű kiváltságok határozták meg. Kiváltságokon alapult a társadalom felső rétegét alkotó nemesség politikai hatalma, gazdasági vezető szerepe, előjoga a közhivatalok betöltésére, kedvező helyzete a műveltség megszerzésére. E kiváltságok öröklődtek, a nemes tehát születésétől fogva rendelkezett velük, s természetesen igyekezett a kiváltságosok körét mind szűkebbre vonni.

Megfelelt a társadalom rendi-hierarchikus (gyakorlatilag feudális) felépítése az államhatalomnak is, amely így mentesült attól, hogy új társadalmi struktúrát kelljen kiépítenie, vagy egyáltalán komolyabban be kelljen avatkoznia a társadalmi szerkezetbe. A kormányzat törekvése inkább arra irányult, hogy a központi hatalmat korlátozni akaró nemesi kiváltságokat mérsékelje. Elsősorban 18. századi uralkodóink politikájának volt köszönhető, hogy a hazai nemesség nem vált teljes mértékben (kasztszerűen) zárt osztállyá. Mind III. Károly, mind Mária Terézia szívesen adományozott nemességet a folyamodó hivatalnokoknak, udvari szállítóknak, meggazdagodott városi polgároknak. A század közepén, részben az udvari politika új jelenségeihez kapcsolódva, Mária Terézia arisztokrata címek (báró, gróf, ritkán herceg) osztogatásával

igyekezett minél több támogatót szerezni törekvéseinek. De a 18. század nemessége mégsem tudta érintetlenül átvészelní a korszak gazdasági és politikai változásait. A törvények által lényegében véve továbbra is egységesnek elismert osztály a korábbiakhoz képest jelentős mértékben differenciálódott.

A lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztság ugyanakkor kevés kivétellel továbbra is jobbágyi függésben élt. Tagjait nemcsak a fizetendő állami adók és egyházi, valamint földesúri járadékok sújtották, hanem jogi alávetettsége is: kiszolgáltatottsága a nemesi kézen lévő megyei hatóságoknak, a földesúri bíróságnak. Számottevő részük röghöz kötött volt, földesurát, faluját engedély nélkül nem hagyhatta el, vétségei felett az úriszéken ugyancsak földesura ítélték. A századelőn még tekintélyes számú szabad költöző réteg aránya fokozatosan csökkent, a véglegesen kiemelkedők rétegeibe tartozók (hajdúk, jászok) létszáma nem jelentős. – A városi polgároknak ugyan voltak kiváltságai, amelyek révén a jobbágyok fölé emelkedhettek, gazdasági gyarapodásukat azonban nem tudták a politika színterére átvinni. Súlytalanságuk miatt a 18. század történetében csekély szerepet játszottak.

A magyarországi feudális hierarchia mégsem tekinthető teljesnek. Hiányzott a legfelső szint: az uralkodói ház családtagokkal, rokonokkal, fényes udvartartással. Hiába igényelte a hazai törvényhozás többször is, hogy az uralkodó, „amennyiben más örökös birtokai kormányzásának gondjai engedik”, tartózkodjon Magyarországon, hiába vállalták a vármegyék és a városok adományaiikkal a budai vár 1749-ben megkezdett helyreállításának minden költségét, a Habsburg-udvar Bécsben maradt. 1790-ig, amikor Sándor Lipót főherceg lett az ország nádora, egyetlen Habsburg-családtag sem lakott tartósan Magyarországon. Az uralkodó távolléte pedig számos előnytől fosztotta meg a hazai társadalmat és gazdaságot. A császári udvar rangja és fénye a birodalmi adminisztráción túlmenően művészeket vagy csak egyszerű látogatókat vonzott Bécsbe, de a császárvárosban működött több magyarországi főhivatal is, székhelyéhez kötve vezetőit, munkatársait. A koronázások és országgyűlések idejére benépesülő Pozsony vagy az egyre inkább az ország természetes gazdasági központjává váló Pest-Buda Bécshez képest vidéki kisvárosnak számított.

A feudális jellegű kiváltságok pedig nemcsak jogi különbségeket szültek a társadalomban. Ki hová született, annak megfelelően kellett részt vállalnia a munkában, és annyi jutott neki a szórakozásból. „Te vagy, országoknak ki súlyát viseled,/ Bőség s dicsőségét egyedül te hinted.../ Te karod, te munkád tartja mindezeket/ Te adsz királyoknak erőt és népeket” – hirdette a paraszti munka erényeit a patriarkális nemesi költő, Orczy Lőrinc, biztatáson kívül azonban ő sem tudott mit nyújtani a föld művelőinek.

Arisztokraták, főpapok Hiába hangoztatták a hazai törvények a nemesség egységét és azonos jogait, a gyakorlatban ez már régen nem érvényesült. A vagyonban és hivatali pozícióban mutatkozó eltérések mindenkor különbséget tettek a nemesek egyes rétegei között. Ezek a különbségek a 18. század során sem csökkentek, sőt inkább növekedtek.

A hierarchikusan felépülő hazai társadalom csúcsán továbbra is egy számban meglehetősen szűk körű arisztokrácia állt. Rétegüket a köznemességtől első pillantásra elválasztotta főúri (bárói, grófi, igen ritkán hercegi) címük. Létszámuk a 18. századra akár sokszorosára is növekedhetett volna. A török kiűzése, a visszafoglaló háborúk után ugyanis az országgyűlés szinte számolatlanul fogadta be a Habsburg-államhatalom hadvezéreit és vezető politikusait, hogy a pénzügyi nehézségekkel küzdő udvar nagyarányú földbirtokadománnyal fejezhesse ki háláját. A kétszázat is meghaladó honfiúsított arisztokrata, ún. indigena családok (amelyek többségének az örökös tartományok valamelyikében voltak családi birtokai) jelentős része (például a birodalom irányításában oly fontos szerepet játszó Trautsohn, Starhemberg vagy a Dietrichstein család) azonban sohasem költözött Magyarországra, sem a hazai társadalmi, sem a politikai életben nem vett részt. Szerepet kaptak viszont azok a nemesi családok, amelyeknek a Rákóczi-szabadságharc leküzdésében vagy Erdélynek a birodalomba való betagolásában játszott jelentősebb szerepét a bécsi udvar ugyancsak arisztokrata címmel hálálta meg. A Rákóczi fejedelem által vezetett szabadságharcral egyébként hazánkban véget ért annak a lehetősége, hogy a politikai pártállás ki-

nyilvánításával (rivális politikai erők valamelyikéhez való csatlakozással vagy éppen szembefordulással) hatalmas birtokokat lehessen szerezni vagy veszíteni. Mária Terézia uralkodásának végére a hazai eredetű főnemesi családok száma így a 17. századihoz képest – az indigena családok nélkül is – nagyjából megháromszorozódott (155 család, köztük 2 hercegi – Esterházy, Batthyány –, 84 grófi és 69 bárói família, a családtagokat is számítva legfeljebb 1000 fő). Egyedül a királynő 75-80 családnak adományozott főúri címet. Felzárkózott az arisztokráciához a katolikus főpapság is. A lakosság korábban protestánsná vált részének tömeges visszatérítése, valamint a török kiűzése utáni birtokvisszaszerzés újra megnövelte az egyház tekintélyét. A főpapi (érseki, püspöki) székeket többnyire arisztokratacsaládok tagjai foglalták el.

A hagyományos arisztokrácia tekintélyes földbirtokkal rendelkezett. Esterházy Miklós hercegnek a Dunántúl 11 megyéjében 206 ezer magyar holdnyi paraszti telkiállományt is magában foglaló birtoka volt, 9 további világi és 5 egyházi birtokostársának volt (ugyanezen megyékben) 20 ezer magyar holdnál, 12 másik világi és 7 egyházi birtokosnak 10 ezer holdnál nagyobb birtoka. Arra, hogy a paraszti földeken túl az egyes arisztokratáknak mennyi saját kezelésű (majorsági) földjük volt, adataink hiányosságai miatt legfeljebb következtetni tudunk. Wellmann Imre számításai szerint Pest megyében a majorsági szántók az összes szántóföld 46%-át tették ki, míg Grassalkovich Antal gödöllői uradalmában a jövedelmek 41,5%-a származott a majorságokból. A két adat (a majorság nagysága és jövedelme) közötti hasonlóság azonban nem törvényszerű. Zemplén megyében – ahol kivételes módon fennmaradt a II. József-féle nemesi birtokösszeírás – a majorságok a szántóknak 29%-át foglalták el, de a földesúri jövedelmeknek csak 15,6%-át biztosították. A gabonaértékesítés szempontjából előnytelen helyen fekvő megyékben azonban a majorságok nagysága messze elmaradt a kedvezőbb helyzetű megyékétől. Más megyék meglehetősen hiányos adatai arra utalnak, hogy a földesúri gazdaságok nagysága megközelíthette a szántóföldek 50%-át, tíz-, esetenként százezer holdas nagyságrendűre növelve az arisztokrata majorságokat. (A Dunántúl – ahonnan a paraszti földek nagyságának tudományos igényű kimutatásával rendelkezünk – az országnak nagyjából egyötödét foglalta el. Az arisztok-

rata birtokok országgrészenkénti koncentrációja miatt azonban nem kell azt hinnünk, hogy a Dunántúlon is birtokos főuraknak az ország más részében az itteninél ötször több birtoka volt.) A több uradalommal rendelkező arisztokratacsaládok jövedelme természetesen százezrekre rúgott. Esterházy hercege a 18. század második felében elérte az évi 700 ezer forintot, Batthyány Lajos nádoré a 450 ezer forintot, míg további 10 főúré bizonyult többnek évi 150 ezer forintnál. Batthyány nádor vagyonát 1765-ben bekövetkezett halálakor 9 millió forintra becsülték. A dunántúli, az udvarhoz hagyományosan lojális arisztokrácia 18. századi túlsúlyra kerülését elősegítette, hogy Kelet-Magyarországon visszaszorult az udvarral hagyományosan szemben álló, korábban az Erdélyi Fejedelemségre támaszkodó főurak csoportja. Az Esterházy hercegeket vagyoniilag Rákóczi döntése juttatta a magyar arisztokrácia élére, amikor a fejedelem a száműzetést választva veszni hagyta nálukénál is kiterjedtebb birtokait. A család hercegi ágának élen maradásához ugyanakkor az a körülmény is hozzájárult, hogy Magyarországon Pál nádor kapott először engedélyt arra, hogy birtoka hitbizománnyá alakítva, oszthatatlanul öröklődjön leszármazottai között.

Az arisztokrata címek bőkezű adományozásával azonban már nem feltétlenül járt együtt birtokadomány. Az arisztokrácia felhígulása különösen Erdélyre volt jellemző. Apor Péter báró, második generációs erdélyi főnemes, *Metamorphosis Transylvaniae* c. munkájában úgy vélte: „Ma sok báró vagyon Erdélyben, az kik nemhogy hintóra s aranyos kardra fizetnének, hanem két-három rongyos szolgálával alig koszognak. Régente az grófok és bárók az igen régi famíliákból voltak, szégyenlem az nevit leírni, az kinek az apja vagy nagyapja az eke szarvát fogta és robotára az földesurának bejárt, mert olyan bárónk is vagyon.” Igaz, Apor Péter maga is a terített asztal bőségével és a pazarlással próbálta mérni a főúri rang jogosságát, hiszen Erdély főurai birtokukban, gazdagságukban nem tudtak úgy kiemelkedni a köznemesség soraiból, mint anyaországi társaik. „Noha az atyámmal egytestvér volt gróf Apor István, de hízeltetés nélkül írom, ő is igazán viseli vala az grófságot, mert mindennap rendszerint kijáró ezüstitála nyolcvannyolc volt s ugyanannyi ezüstitángyéra, azok pedig oly vastagok voltak, mint az öntálat, magának s feleséginek aranykalánokat adtanak be asztalhoz...

Oly bőven főztek mind ebédre, vacsorára, mind helyben, mind úton, mikor vendégei nem voltak is, soha nem tudták consumálni [elfogyasztani] az sok jó magyar módon főtt étket, hanem tálastul adták az agaraknak, kopóknak.”

Az újonnan felemelt arisztokraták egy része már inkább vásárlással növelte birtokát, mint Grassalkovich Antal, a kisnemes gazdálkodó fiából gróffá emelt, a kamarai elnökséget is betöltő főúr, akinek fia hercegi címet kapott. Az udvarnak tett szolgálatait jutalmazó birtokadományok mellett elsősorban vásárlással növelte uradalmait Károlyi Sándor is. A nemesi birtok 1351 óta érvényben lévő elidegenítési korlátozása persze bizonytalanná tette a vásárlással szerzett föld tulajdonjogát. Elméletileg ugyanis az eladó bármely leszármazottja visszakövetelhetne volna. A birtokszerző arisztokraták ennek megakadályozására királyi adományt is igyekeztek szerezni a vásárolt birtokra. Hiába volt az ilyen adomány megfelelő illeték lerovásához kötve, a hivatalok csak lassan hajlottak a kért adománylevél kiállítására. Így még a leghatalmasabb arisztokraták is arra kényszerültek, hogy folyamatos kérvényezéssel próbálják szerzeményüket biztosítani.

Viszonylagos gazdagsága ellenére az arisztokrácia – látszólag – tekintélyes hátránnyal vághatott neki a 18. századnak. A török háborúk lezáródása után a Rákóczi-szabadságharc újabb évtizedre fosztotta meg szokásos jövedelmétől. A Felvidék és a Dunántúl udvarhű arisztokratái több évre még lakóhelyüket is elhagyni kényszerültek a kurucok előrenyomulása miatt. Egyesek közülük Bécsben évekig kölcsönökből éltek. De a béke sem állította vissza teljesen korábbi befolyásukat. Funkcióik közül elveszítették katonai vezető szerepüket. Az ország védelmét az 1715. évi országgyűlés állandó katonaságra bízta, amelynek tiszti állásai ugyan továbbra is nyitva álltak a nemesek különféle rétegei előtt, betöltésükhöz azonban már nem volt feltétlenül elegendő az előkelő születés, hanem előtérbe került a megfelelő képzettség. (Kivételek természetesen előfordulhattak. Károlyi Sándor fia különösebb katonai előképzettség nélkül állhatott egy ezred élére.)

Hasonló változások mentek végbe a politikai életben. Továbbra is a magyar arisztokrácia legkiemelkedőbb családjainak jutottak az országos méltóságok (nádor, országbíró, horvát bán, az udvari hivatalok –

kancellária, kamara – vezető állásai stb.), és jelentős szerepet kaptak a középszintű igazgatás irányításában (pl. egyes megyék örökös főispánjaként). A 18. században megújuló államigazgatásban tehát számítottak részvételükre, alkalmazásukat azonban az igazgatás felsőbb szintjén egyre inkább szakmai feltételekhez kötötték, míg középfokon a megyéket fokozatosan a kezébe kaparintó köznemesség térnyerése miatt kellett meghátrálniuk. A magas pozíciók monopóliuma tehát nem jelentette azt, hogy a főúri születéssel automatikusan együtt járt volna a megszerzésük. Az udvar kegyét itt is kérvényekkel lehetett biztosítani. Előfordult, hogy egy-egy megürült főispáni széket heten-nyolcan is kérvényeztek. Mindemellett megszűnt a főméltóságok anyagi vonzereje is, jövedelmükből nem lehetett főúri módon megélni, a ranghoz és álláshoz méltó életmódot csakis a nagybirtok bevételei biztosíthatták.

Háttérbe szorult az arisztokrácia gazdaságirányító és társadalomszervező szerepe is. Egyre szűkült az a 17. században még számottevő főúri réteg, amely nem tartotta rangjához méltatlannak a gazdálkodás felügyeletét, a jól jövedelmező források (bor-, gabona-, szarvasmarha-, esetleg só- és sörértékesítés) kihasználását. Ezen típus késői képviselőjének tekinthetjük Károlyi Sándort, aki szigorú gonddal ügyelt birtokaira, s nem volt tőle idegen, hogy birtokán manufaktúrát működtessen. A 18. századi főurak többségükben nem laktak birtokukon, még jó, ha uradalmaik egy részét rendszeresen felkeresték. Az indigenákra ez sem volt feltétlenül jellemző, így például a nagy értékű regéci uradalom tulajdonosa, a Bécsben élő Trautsohn herceg soha nem látta ezt a birtokát, fia is csak egyszer látogatott oda, ahonnan évente 50-60 hordó aszúbort szállítottak a palotájába. A birtokok irányítását fizetett alkalmazottak intézték.

Az átalakulás ugyanakkor eltávolította az arisztokráciát a társadalmi ranglétrán alatta álló köznemességtől. A török korban otthonként szolgáló megerősített várakban, a rendi keretek között működő államigazgatásban, a személyesen irányított birtokon az arisztokratát köznemesi familiárisok népes tömege vette körül, és szolgálta. A főúri lakóhely a nemesifjak tanulóhelye is volt, helyettesítve a hadi időkben veszélyeztetett iskolákat. E kapcsolatoknak vetett véget a 18. század változása. A folytonos háborúk megszűntével a köznemesek nem kényszerültek többé a megerősített főúri udvarházak védelmére, maguk költöztek ki

falai közül. A főúri lakóhely elvesztette védelmi központ szerepét, megszűnt a fiatalokat nevelő funkciója is. Az arisztokraták elkülönültségét fokozta a vidéki kastélyok hely kiválasztása is. Sík vidéken, rendszerint nyílt területen épültek fel, ami lehetőséget adott arra, hogy szoros kapcsolatba kerüljenek természeti környezetükkel (parkok, erdők, tavak révén), de egyúttal arra is, hogy a kastély lakói eltávolodjanak a társadalom alsóbb rétegeinek lakhelyétől.

A korszak arisztokráciája sorsának romlását kétféleképpen kísérelhette meg ellensúlyozni. Egyrészt birtokán letelepedve, politikai ambícióit a vármegyék szintjére redukálva, esetleg ellenzékbe vonulva, másrészt a kormányzati központokba (Pozsonyba, később Budára, de mindenekelőtt Bécsbe) költözve, és részt kérve az új típusú feladatokból. A választást az egyes főurak birtokainak elhelyezkedése is befolyásolta. Az előző változattal főleg azok a Magyarország keleti felén lakó birtokosok éltek, akiknek anyagi eszközei – termékeik kedvezőtlen értékesítési lehetőségei következtében – nemigen engedték volna meg a bécsi vagy akár csak a pozsonyi palota fenntartását, a külföldi utazást. A fővárosi élet előnyeit, a külföldi tanulást vagy szórakozást elsősorban azok az arisztokraták használhatták ki, akiknek birtokai javarészt Nyugat-Magyarországon feküdtek. Helyzeti előnyüket tükrözheti, hogy még a 18. század második felében is közülük (tehát a nyugat-magyarországi nagybirtokosok közül) került ki az országos méltóságok és udvari tisztviselők 83%-a. A Bécsből távol maradó arisztokratatípus példája lehet Károlyi Sándor életútja. A Rákóczi fejedelem utasításai ellenére kötött szatmári béke komoly elismerést szerzett neki a bécsi udvarban. Közreműködését az uralkodó grófi címmel, altábornagyi ranggal és birtokadományokkal hálálta meg. Károlyi mégsem költözött a császárvárosba, nem szakított a magyaros öltözékkel, kerülte az udvari arisztokratákkal való szorosabb kapcsolatot. „A bécsi lakás elfelejtetni szokta az emberrel a hazáját” – fejezte ki helyette is gondolatait felesége, aki életében nem járt Bécsben. Károlyi 1711. évi tárgyalópartnere, Pálffy János gróf, császári tábornagy az udvarhoz kapcsolódó arisztokrata tipikus megszemélyesítője. Kora ifjúsága óta a császári seregben szolgált, családja a Rákóczi-szabadságharc idején is megmaradt az udvar hűségén. Mind bátyja, Pálffy Miklós gróf, mind ő maga később eljutott a

Magyar Királyság legmagasabb közjogi méltóságaiba, egymást követően töltötték be az országbírói, majd a nádori méltóságot. De amíg Károlyi Sándor egy 1711 után meglehetősen ritka főúri típust testesített meg, addig a Pálffyak – az Esterházyakkal, Batthyányakkal, Erdődyekkel, Illésházyakkal együtt – a 18. század későbbi évtizedeiben mind gyakoribbá váló típus képviselői lettek.

A kétféle típus életvitelében, de gyakran még a külsőségeiben is különbözhetett egymástól. Az egykor Rákóczihoz csatlakozott főurak öltözködésükben megmaradtak a hagyományos viselet ruhadarabjai – a dolmány, a zsinórozott mente és a nadrág – mellett. Nem hiányozhattak e csoportból a művészetek felé forduló, a tollat szívesen forgató arisztokraták sem. A császár hűségén kitartó főurak ezzel szemben már a Rákóczi-szabadságharc idején is arra kényszerültek, hogy rövidebb-hosszabb időre elhagyják magyarországi birtokukat. A hagyományos otthont nélkülözve, a bécsi palota, a császári hadseregben vagy az államhivatalokban betöltött tisztség jobban meghatározta mindennapi életüket, mint otthon maradt pályatársaik esetében. Erre kötelezték őket családi kapcsolataik is, e csoport tagjai ugyanis szívesen nősültek a szomszédos osztrák vagy cseh tartományok arisztokratacsaládjaiból. A szabadságharc ellenzékébe szorulva persze személyük, életkörülményeik történetírásunkban is némiképp háttérben maradtak. Mindennapjaikról kevesebbet tudunk, portréikról mindenesetre a barokk divatnak megfelelően, parókásan, nyugati öltözékben tekintenek ránk. A katonai vagy hivatali pályához iskolázottság, idegen nyelvek ismerete járult. Udvarukból nem hiányozhattak a könyvek, a maguk használta hangszerek, a kísérettől alkalmazott néhány zenész. Költő, zeneszerző is akadt közöttük, mint Esterházy Pál herceg, nádor, akinek *Harmonia caelestis* címen összegyűjtött 55 kantátája a magyar barokk egyházi zene kiemelkedő alkotása. A Rákóczi-szabadságharc idején ez utóbbi réteg meglehetősen elszigetelt maradt az ország nemességétől. A békekötés, majd a politikai konszolidáció nagymértékben növelte befolyásukat és ennek megfelelően vonzerejüket.

Közös volt azonban az arisztokráciában a társadalmi rangjába vetett hit, a kiemelkedése jogosságát erősítő meggyőződés. A szabadságharcot vezető Rákóczi nemcsak a személyét megillető tiszteletet fogadta teljes

természetességgel, hanem – későbbi panaszai ellenére – ugyanígy emelte a hozzá csatlakozó főurakat kormánysszervei és hadserege élére. *Emlékirataiban* még azt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a szabadságharc kezdetén a tiszaháti felkelők megbízásából őt felkereső követek nem parasztok, hanem nemesemberek voltak. Egyikükről így fogalmazott: „bátor, de szegény nemesember volt”. Amikor 1706-ban Rákóczi táborában felmerült a nemesség megadóztatásának lehetősége, a tiltakozók között találjuk a nagybirtokos Károlyi Sándort: „A szabadságnak tisztán való magyarázatja azt hozza magával, hogy [a nemes] minden adózástul mentes legyen.” Természetesnek tartotta a bázeli egyetem professzorai által neki tanúsított kitüntető figyelmet a 22 éves Teleki József is, aki 1760-ban – unokatestvéreivel együtt – a városi előjárókat megelőzve, közvetlenül a rektor után haladhatott az egyetem 300 éves fennállását köszöntő ünnepi menetben. Elfogadta, hogy „amint a professzorok mondták, konstitúciójuk [szabályzatuk, itt: parancsuk] van az iránt, hogy az imperiális [birodalmi] grófoknak mindjárt a Magnificus után legyen a rangjok”. A konzervatív beállítottságú gróf Párizsban nehezen tudta elfogadni a felkapaszkodott új arisztokrácia hivalkodó fényűzését, mintha bizony az ő családjának rangja olyan régről származott volna. (A Teleki család birodalmi grófi rangját a 17. századi Teleki Mihály erdélyi kancellárnak köszönhette.) 1796-ban bekövetkezett halála előtt József grófnak még alkalmá nyílt arra, hogy társadalmi nézeteit a francia forradalommal kapcsolatosan is kifejtse. Kazinczy szerint „szidta a jakobinusokat s az egyenlőséget, s kigúnyolta azokat, akik a nemest paraszttá vagy a parasztot nemessé akarnák, és hiszed-e ezt olvasó! – azon örült, hogy ő megvágattathatja [megbotztathatja] a maga jobbágyát, de nem az ő jobbágya őtet”.

A magyar arisztokrácia döntő mértékben majd csak Mária Terézia uralkodása alatt mutatott igazi érdeklődést Bécs és az új szokások iránt. A királynő különös gonddal fordult a főurak felé. Politikájának ezen eleme természetesen a hagyományos társadalmi rend megerősítését szolgálta. Miután a magyar arisztokrata réteg felhígítása a honfiúsításokkal nem vált be, Bécs megítélése szerint a hazai főurakra maradt az ország stabilizálásának feladata. Mária Terézia címekkel, rangokkal, kitüntetésekkel igyekezett az arisztokráciát megnyerni politikájának.

Ez a politika inkább a nemesség hiúságát legyezgette, s nem elsősorban jövedeleméhségét. Különösen vonzotta Bécs pompája a főúri fiatalokat, akik a császárvárost megszokva, ritkán kíváncsoltak vissza provinciálisnak ítélt szülőföldjükre. A bécsi környezet és életvitel mégis visszahatott a hazai viszonyokra. Az udvarhoz kapcsolódó arisztokraták magyarországi birtokaikon is hasonlóan fényes környezetet igyekeztek kiépíteni maguk köré, mint amilyent a császárvárosban tapasztalhattak. Mária Terézia uralkodása alatt Magyarországon közel 200 kastély épült, s a városok is nagyszerű főúri palotákkal gazdagodtak. E kastélyok és paloták azután a barokk főúri élet minden pompáját magukon viselték. Az Esterházy hercegek 1764–66-ban felépült eszterházai (ma: fertődi) vagy Grassalkovich Antal gödöllői kastélyának berendezése vetekedett bármely nyugat-európai barokk kastélyéval, az ezekben rendezett pompás multságok a nyugat-európai arisztokrácia ünnepségeivel. A Pálffyak, Batthyányak bécsi és pozsonyi palotái ugyancsak a barokk remekművei közé tartoznak. Figyelemre érdemes, hogy a császári hűségre tért, de életmódján nem változtató Károlyi Sándor is nagy kastélyépítő volt. Három új kastélyán kívül több régit is rendbe hozatott. Ezek a személyes szükségleteket messze meghaladó kastélyok és paloták pedig nemcsak külsejükkel vagy berendezésükkel tudtak dicsőséget szerezni gazdáiknak. Tudjuk, hogy évtizedekig szórakoztatta a főúri vendégeket Eszterházán Joseph Haydn. Öccse, Michael Haydn a váradi püspök zenekarát vezette, Mozart az Esterházy család grófi ágának néhány megbízását teljesítette (gyászzenét komponált például Esterházy Ferenc gróf halálára). Kifinomultabbak lettek a mindennapok szórakozásai is. De e kastélyok ezenkívül is számos szórakozást nyújtottak: hangversenyeket és vadászatokat, színelőadásokat és látványos, sok embert és állatot mozgó ünnepi bemutatókat.

A magyar arisztokrácia a 18. században tehát – pozícióvesztése ellenére – megőrizte kiemelkedő helyét a társadalomban. Az udvarhoz való közeledése, életmódja, szokásai persze ezt a réteget jobbra eltávolították a hazai társadalom más csoportjaitól. Az talán még kevésbé írható a rovásukra, hogy az arisztokraták – eltérően a korábbi évszázadoktól – nem álltak a rendi-függetlenségi törekvések élére, hiszen e mozgalmaknak nem sok pozitív reményük lehetett a 18. században. Nagyobb baj

volt az, hogy abszentista (a birtoktól eltávolodó) életmódjuk miatt birtokaik sem válhattak a polgári gazdálkodás bevezetésének mintaképévé. Legújabb történetírásunkban van olyan felfogás, amely szerint az arisztokrácia közvetve, gazdasági fölényét és személyes tekintélyét kihasználva a köznemesség gazdagabb, befolyásos rétegén keresztül a 18. században is irányította volna a megyéket. Példáink többsége mégis azt sugallja, hogy a főúri réteg nem annyira közeledett, mint inkább távolodott a hazai politika célkitűzéseit leginkább meghatározó és a megyei munkát vállaló köznemesség széles csoportjaitól.

Köznemesek, birtokosok

Az arisztokráciáénál kevésbé ismerjük a köznemesség helyzetét, vagyoni állapotát. Míg ugyanis a társadalom csúcsán álló arisztokrácia tagjairól, tevékenységéről könnyen juthatunk akár személyükre vonatkozó adatokhoz is, a rendszert mezőgazdasági munkájával eltartó parasztság gazdálkodásáról pedig tetszés szerint készíthetünk szinte statisztikai értékű kimutatásokat, addig a köznemességre vonatkozó ismereteink meglehetősen hézagosak. A nemesség ugyanis – kiváltságainak korlátozásától, mindenekelőtt megadóztatásától félve – más európai országok példájához hasonlóan maga akadályozta meg, hogy vagyonáról (birtokról, jövedelmeiről) felmérés készüljön. Nehezen nyilatkozott a nemesség önmagáról is. Annak a korábbi századokból ismert gazdag erdélyi emlékirat-áradatnak, amely a 18. századra átnyúlóan is tudott néhány kiemelkedő darabot produkálni (Apor Péter, Rettegi György műveit), az anyaországban nem alakult ki megfelelője. A köznemességre vonatkozó ismereteink – a korábbi közhelyszerű általánosításokon túl – így csak akkor bővíülhetnek, ha a kitartó kutató valamely családi levéltárban talált egyedi forrást tudja feldolgozni, mint tette ezt R. Várkonyi Ágnes a 17. és 18. század fordulóján élt, gazdálkodásáról négy évtizeden át pontos kimutatást vezető Szirmay András „könyvelésével” vagy H. Balázs Éva a Berzeviczy család vizsgálatával. A részletekben megszerzett adatokból lehet általános ismereteinket finomítani.

Nem kell különösebb részletkutatás annak megállapításához, hogy a 18. században a nemesi kiváltságok többsége háborítatlanul élt tovább.

Ezeket – miután az udvar a szatmári békében ígéretet tett megőrzésükre – az országgyűlések sorra megerősítették. Így iktatták újból törvénybe a nemesség adómentességét (1723:6. tc. és 1741:8. tc.), a nemesi hadba vonulás (nemesi felkelés) kötelezettségét, ha az országot támadás fenyegeti (1715:8. tc.), valamint a különféle vámok és illetékek fizetése alóli felmentést. Más kiváltságokat – mint a szinte kizárólagos politikai képviselőket, a hivatalviselés monopóliumát, a kivételezett jogállást az igazságszolgáltatás előtt – akkor nem kodifikálták újból.

A törvényekből és rendeletekből az is kiderül, hogy az udvar szerette volna korlátozni a nemesi kiváltsággal élők körét, ugyanakkor pedig megosztani a meglévő nemességet. Háromszor is, 1723-ban, 1732-ben majd 1754-ben nemesség-összeírást rendeltek el, amelyek kifejezetten a kiváltságosok osztályának felülvizsgálatára és szűkítésére törekedtek, de az első két kísérlet határozott kudarccal járt, míg az utóbbi eredményei is csak megfelelő óvatossággal kezelhetők. 1723-ban törvénybe foglalták, hogy a csak nemesi levéllel (*litterae armales* – szó szerint: címeres levél) rendelkező, de birtokadományban nem részesült nemese (armalisták) kötelesek hozzájárulni a vármegyei adóhoz (1723:16. tc.). Igaz, utóbb az osztrák örökösödési háborúban részt vevő armalisták életfogytig felmentést kaptak az ún. házi (tulajdonképpen megyei) adó alól (1751:19. tc.). Az 1741:8. tc. úgy mondta ki a föld adómentességét (*ne onus publico fundo inhaereat*), hogy az adót a földet művelő jobbágy személyéhez kapcsolta. 1727-től azonban az új nemesítések során mégsem mentesítették az újonnan felemelteteket (gyakorlatilag az armalistákat) a földjük után fizetendő adó alól. Az udvarban a nemesség végletes társadalmi és vagyoni megosztottságában reménykedtek, amikor az armalistákat ki akarták rekeszteni a kiváltságoltak kategóriájából. Nem hitték, hogy ne lehetne szembeállítani egymással a nemesség egyes rétegeit. Mégsem számítottak jól. A nemesek többsége az országgyűlési vitákban kifogásolta a kiváltságosok körének tervezett szűkítését, és általában az armalisták védelmére kelt. Egy roppant differenciált osztály távoli elemeinek érdekei találkoztak így.

A korábbi, gyakorlatilag kudarccal végződött próbálkozások után a nemesség első hitelesnek tekinthető összeírására csak a II. József-féle népszámlálás keretében került sor. 1787-ben az ország 8,5 millió össze-

írt lakosából 197 ezer fő volt nemes, százalékosan a férfilakosság 4,6%. (A nők esetében nem tüntették fel külön a nemesasszonyokat és -lányokat, de talán a férfiak arányából az övékre is következtethetünk.) Európai összehasonlításban ez az arány nem egyedülálló (Lengyelországban a nemesség a lakosság 8-12%-át tette ki), a polgárosultabb nyugat-európai országokhoz viszonyítva mégis soknak tűnik (Franciaország lakosságának mindössze 1-1,5%-a volt nemes). A nagyszámú nemes hazánkban meglehetősen aránytalanul helyezkedett el. Mivel a török alól felszabadított területeket jórészt nagybirtokokra tagolva adományozták el, az alföldi és a dél-dunántúli megyékben alig volt köz-nemes. A peremvidékeken ugyanakkor arányuk elérhette, sőt meghaladhatta a lengyelországit (Szabolcs 13%, Szatmár 14%, Borsod 15%).

A nemesség összetételére az 1754/55. évi, egyébként nem teljes nemesség-összeírásból következtethetünk. Hiányai jórészt abból adódnak, hogy – mivel célja a nemesi státus felülvizsgálata volt – a kétségbevonhatatlanul nemesi személyek egy része kimaradt belőle. Hiányoznak az arisztokraták, valamint a vagyonos köznemesi réteg, de bizonyára mások is, hiszen az adatok mindenképpen túl alacsonyak. A nemesség differenciálódását azonban ezen összeírás adatai is igazolhatják. A birtokos nemesek kategóriájában 18 ezer (55%), a birtoktalanként 13,7 ezer családot találunk (42%), a többiek állapota ismeretlen. A birtoktalanként egy része azonban mégiscsak kimaradhatott ebből az összeírásból, hiszen e kategória tagjainak 42%-át 3 megyében írták össze (Vas, Zala, Borsod). Nem valószínű, hogy a további 40 vármegyére mindössze a birtoktalanként 58%-a jutott volna. A II. József-féle nemesbirtok-összeírás, valamint az 1800. évi nemesijövedelem-felmérés Zemplén megyében fennmaradt adatsorai statisztikusan is megerősíthetik a nemesség nagyfokú differenciálódását. Eszerint a megye kb. 3100 felnőtt nemes férfi lakosa közel egynegyedének semmiféle nemesi jellegű jövedelme (amely a saját kezelésű földből, szőlőből, jobbágyi járadékokból és haszonvételekből származott volna) nem volt, további közel felének (46%) nemesi jellegű jövedelme nem érte el az évi 24 forintot. Nagyjából a megye nemességének ez az a kétharmada, amely – a II. József-féle birtokösszeírás szerint – nem rendelkezett saját kezelésű földdel.

Különféle helyi vonatkozású források alapján országosan 7-800 családot sorolhatunk a jómódú birtokosok (*bene possessionatus*) közé, míg néhány ezer családot a középbirtokosok (*possessionatus*) közé. A hazai nemesség túlnyomó többsége (kb. 70 ezer család, mintegy 350 ezer fővel, a nemesség több mint 90%-a) a kisbirtokosok-földtelenek kategóriájába tartozott. Sorsukban közös volt, hogy a törvények s még inkább a vármegyei szabályzatok adót (*taxát* – taksát) róttak ki rájuk. Összefoglaló nevük így gyakran „taksás nemes” lett. Mindemellett ez a kategória is több rétegre bomlott: kurialistákra, armalistákra és paraszttelken élő nemesekre.

Birtokos nemeseknek azokat tekintették, akiknek nemcsak földjük, de rajta jobbágyuk is volt. A birtokos kategória alsó határát az egyes megyék eltérően határozták meg. Az idetartozóknak 1-4 – igaerővel is bíró – jobbággyal vagy nagyobb számú zsellérrel kellett rendelkezniük. A *bene possessionatus* nemes már tízesével számolhatta jobbágyait, azonban megyénként legfeljebb egy-két tucat birtokos sorolhatta magát ebbe a kategóriába. A taksás nemesek – függetlenül a rendelkezésükre álló föld jogi helyzetétől – maguk gazdálkodtak. Az egytelkes kurialisták gyakran egész falvakat népesítettek be. A 18. század elején az országban 1228 kuriális községet írtak össze. A kurialisták vagy régmúlt századokból származtak egy-egy birtokkal (önálló szállásterülettel) nemesített őstől, vagy a megelőző időszak nemesítései során kaptak nemeslevelet. A kurialisták földje (telke) mentes volt az állami kötelezettségek alól. Ezzel szemben – mint már említettük – az armalisták nemesítésével nem járt együtt az általuk művelt föld mentesítése a szolgáltatások alól. Ha volt telkük, azt általában a nemesítéssel párhuzamosan megváltották a földesúri szolgáltatások alól, az állami adókat azonban továbbra is fizetniük kellett. A 18. században az armalisták sorait gyarapították azok, akik nem tudták visszaszerezni az egykori hódoltsági területen fekvő birtokaikat. A teljesen birtoktalan nemesek az adók és szolgáltatások vállalása révén juthattak telekhez. Az ilyen jobbágytelekkel rendelkező nemesek gazdálkodását vagy életmódját semmi nem különböztette meg a parasztokétól.

Az eltérő vagyoni helyzet eltérő társadalmi és politikai szerepet tett lehetővé. Az egyazon nemesség (*una eademque nobilitas*) elve korábban

azt jelentette, hogy bármely nemes eljuthatott az országgyűlésre, betölthetett országos főméltóságot. Országos tisztségeket ennek ellenére csak kivételképpen viselhettek köznemesek, s az 1608. évi országgyűléstől kezdődően gyakorlattá vált, hogy a köznemességet az országgyűlésen a megyékben választott követek képviselték, míg az arisztokrata továbbra is személyesen jelenhetett meg az országgyűlés felsőtábláján. A birtokos nemességre hárult a megyei tisztségek betöltése. (A törvények és a megyei szabályrendeletek értelmében megyei tisztviselők csak birtokosok lehettek.) Közülük kerültek ki a megye közvéleményének formálói, akik – mint Kazinczy írja nagyapjáról, a Bihar megyében birtokos Bossányi Ferencről – előre eldönthették egy-egy tisztség betöltésének sorsát vagy az állásfoglalást a megye sorsát érintő ügyekben. A taksás nemesek politikai szerepe az évente többször összehívott megyei közgyűlésen (*generalis congregatio*) való részvételre korlátozódott. Mivel mind tájékozottságuk, mind műveltségük szintje alacsony volt, véleményüket könnyen lehetett befolyásolni. Bihar megye közgyűlésén a vagyontalan nemesek sokasága „megtanítva Baranyitól [ti. a megye alispánjától], hogy mély hallgatásban várja, Bossányi uram kit fog kikiáltani, s akkor, ha az talán rossz nevet kiáltana is, azt toldítsa... Mert akkor még a sokaság tekintettel vala elsőbbségi iránt” – olvashatjuk Kazinczynál. A vagyontalan nemesek helyi ügyekben híven követték a megyében hangadó középbirtokos csoportot, országos ügyekben a követutasításokban azonban ők képviselték leginkább a maradandóságot, a régi törvényekhez való ragaszkodást. Látványosan felvonuló tömegeik hatásosan támaszthatták alá a nemesi politizálást, így a birtokos nemesség semmiképpen sem akart megszabadulni tőlük. A 18. században számos megye – mint pl. Zemplén vagy Bihar – közgyűlése népesebb lehetett, mint az országgyűlés. Ezért is igyekezett a nemesség elhárítani az udvar kísérleteit e réteg kirekesztésére a kiváltságosok köréből.

A nemesség életmódjában és műveltségében az átmenetek talán enyhébbnek látszanak, mint vagyoni helyzetükben vagy politikai lehetőségeikben. A gazdagságot sugalló főúri udvarokat leszámítva azonban a nemesség életét inkább a lemondás, bizonyos fokig a szegénység különféle fokozatai határozták meg. A jómódú nemes udvarháza (kúriája) alig különbözött a gazdasági épületektől, csúrtól, istállótól. Bossányi

uram is „náddal földött, vályogbúl rakott házában” élt. Jólétét a természetbeniek széles skálája bizonyítja. Szerűje „gazdagon rakva asztagokkal s széna s szalmakazalokkal, pincéje tele borral, vermei étellel, s ezeket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe és kamat nélkül, mint a nyerekedőknek fizetésért”. A gazdasággal való törődése is inkább esetleges, alkalmazottainak szükségszerű összeszidásából, megbüntetéséből áll. „Vagyonával keveset gondola: ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra, pásztorai számolának, amint magoknak tetszett, hívtelenségeknek [hűtlenségüknek] villámlások és mennydörgések voltak büntetései, s a szolgálatból kiesés.” Étele, itala tehát bőven volt, a háztartás cikkeit is be tudta szerezni, nagyobb vásárlásra azonban már nem futotta jövedelméből. A kedvezőbb értékesítési környezetben élő Kazinczy valószínűleg túlbecsülte nagyapja jótékonykodásának okát, amikor úgy vélte, hogy az eladás helyett a rászorulóknak juttatott kölcsönadást választotta. A birtokosok – különösen az ország keleti felén – számottevő piac híján termékeiket nem tudták eladni, így – miközben odahaza látszólag jól éltek – nem tekinthettek birtokukon túlra. Gazdálkodásuk nem állt távol az önellátástól. A régi berendezéshez, öltözethez való ragaszkodásukat a szükség nyomatékosította. A jómódú Bossányiak és az ugyancsak jómódú Zemplén megyei Kazinczyak tehetséges és érdeklődő leszármazottjának nem telt arra, hogy külföldi egyetemen folytassa tanulmányait. A Kazinczy Ferencnél szegényebbek lehetőségei még korlátozottabbak voltak. Minél kisebb a birtok, annál kisebb az udvarház, egyszerűbb az építőanyaga, annál régebbiek a bútorok, hagyományosabbak a ruhadarabok és annál szűkebb a mozgástér.

A vagyoni állapot és az életmód határozta meg a nemesség eltérő műveltségét. Az egyes nemesi fokozatokon alábbszállva csökken az iskolázottság, az olvasottság, a tudományok, a művészetek megbecsülése. „A magányos, félre való élet, az elzárkózás a világtól, elzár a gondolkodástól is. Az a kis darab föld, amelyen lakik a mezei [vidéki] ember, az ő egész horizontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül, és azt hiszi, hogy megyéjének határdombján túl már ott kezdődik a Fekete-tenger” – jellemezte ezt a réteget a századvégen Kármán József. Talán csak egy igazi kivétel van. Műveltségükből nem hiányozhatnak a jogi ismeretek

és természetesen az ahhoz nélkülözhetetlen latin nyelv birtoklása. A politikában való bármilyen csekély részvétel vagy a birtok védelme a számtalan perben megkívánta a nemesi lét alapszabályának elfogadott *Tripartitum* alapos ismeretét és a birtokjog útvesztőiben való eligazodás képességét.

A 18. század hosszú békessége, valamint a törvényes állapotok visszaállítása a nemességet is visszahelyezte eredeti jogaiba. Az évszázad mégis végzetes hanyatlás kezdetét jelentette. A honvédő funkció elvesztése (az 1716–18. évi török háború tiszántúli nemesi hadba szállása után az évszázad során egyedül 1741-ben szólították fegyverbe a nemesi felkelést), a familiárisi kapcsolatok felbomlása külön útra terelte a köznemességet, amelynek nem sikerült következetes politikai arculatot kialakítania. Törekvéseit nem tudta a kor tényleges szükségleteihez igazítani. A növekvő életmódbeli különbségek ellentéteket szültek a főnemességekkel, akik mindinkább lenézték az elszegényedő köznememesi tömeget, míg ez utóbbiak az „ország”, azaz saját nemesi közösségük megromlásának tekintették arisztokrata társaikat. A köznemesség nem találta meg a választ a 18. század új, nagy kihívásaira sem. Birtokain nem vált a termelés új módszereinek hirdetőjévé, a politika irányítása mindinkább kicsúszott a kezei közül. Háttérbe szorultak a rendi szervek, megritkultak az országgyűlések, beszűkült a megyék hatásköre, a politikai döntések helyett maradt az adók felosztása, majd beszédese, az egyre korlátozottabbá váló igazságszolgáltatás.

A hétköznapi életben a nemesség számára így maradtak a földesúri teendők: a birtok javaival való gazdálkodás, esetleg csak jövedelmeinek beszédetése. Ezt viszont nehezítették a hazai mezőgazdaság értékesítési nehézségei. A belső piac egyenetlensége, a megfelelő exportképes termékek léte vagy hiánya kedvezőbb és kevésbé kedvező adottságú régiókra osztotta az országot. A Dunántúl nyugatabbra fekvő megyéi mindig is jobb helyzetben voltak. H. Balázs Éva vizsgálódásai az 1770-es évektől a Felvidéken kialakuló árutermelő nemesi rétegről adnak számot. Ezzel szemben Takács Péter Szabolcs megyére vonatkozó kutatásai egy meglehetősen zárt régió szinte kilátástalan viszonyaira mutatnak rá, ahol a bő termésű évek jólétét könnyen követhette rövidebb-hosszabb nélkülözés. Ilyen körülmények között a vidéki nemes-

ség jó része – a tehetős birtokosokat leszámítva – gyakran szinte mindennapi megélhetési gondokkal küszködött. Mivel válságának okai nem szűntek meg, hanem éppen erősödtek, politikai, vagyoni, életmód- és műveltségbeli hanyatlása megállíthatatlannak tűnt. Helyzetének romlása már a század 20-as éveitől észlelhető volt, így nem csoda, ha ennek okozóját a Habsburg-berendezkedésben s az udvar által bevezetett újításokban vélte felfedezni. Ezért is válhatott minden változtatási terv ádáz ellenségévé. Politikája mind országos, mind megyei szinten ellenzékivé vált.

Az általános hanyatlásra, a politikai tévesztésre, az elszegényedésre a 18. század meglehetősen szűk alternatívát kínált a nemesi rend kiutat kereső tagjainak. A legszegényebbek, a birtoktalanok számára a város, valamilyen mesterség tanulása lehetett a megoldás. A feudális gyakorlat az iparosmunkát nem tekintette nemesemberhez méltó foglalatosságnak, a biztos megélhetés mégis kellő vonzerőt jelentett a vállalkozó kedvűeknek. Nemesi eredetű iparoscsaládból származott pl. Nagyváthy János, a század végén felbukkanó agrárszakíró. A birtokosok számára a hivatali szolgálat, a jogi vagy a katonai pálya jelenthetett kiutat. Az előző kettő jogi műveltséget kívánt, amit a nemesség magához méltónak érzett. A tanulás persze költséges volt, hiszen a városba költöző diák ellátásáról, szállásáról gondoskodni kellett. A korabeli iskolák falain belül mégis érezhetően emelkedett a nemesi származású diákok aránya, ugyanakkor a konkurenciától félő nemesség szívesen korlátozta volna a nem nemesek tanulási lehetőségeit. A nemesifjak tanulását az udvar is támogatta. A bécsi hivatalnok- és tiszti iskolákban külön ösztöndíjas helyek várták a Magyarországról érkező fiatalokat. Sajnos, kevéssé számú jelentkező hiányában sokszor hiába.

A nemességet tehát a 18. század vizsgálatakor egyetlen probléma tárgyalásánál sem lehet kikerülni. Ugyanakkor a nemesek által önmaguknak fenntartott jogok gyakorlásában az osztálynak már csak kis hányada vett részt. Ahogyan az országos főméltóságok néhány arisztokrata családon belül forogtak, ugyanúgy a megyei tisztségeket a legtöbb megyében néhány középbirtokos-család sajátította ki. A kisebb birtokosok már az úriszék tartásának lehetőségével sem kívántak élni, mivel az ítélkezés alaposabb jogi ismereteket követelt volna, nem beszélve ar-

ról, hogy költségesnek is számított. Bonyolította a helyzetet, hogy egy faluban több, akár tucatnyi nemesnek is lehetett birtoka, s a nemesi „birtok” általában szétszórta, távoli falvakban, esetleg különböző megyékben elhelyezkedő birtoktestekből állt. (A Kazinczy családnak Zemplénben közel 20 faluban volt birtoka, több mint 600 katasztrális hold majorsággal, mintegy 65 egész telekre átszámított jobbágygazdasággal és évi közel 4000 forintnyi jövedelemmel, pedig a Ferenc által később annyira kedvelt Széphalom – Bányácska – nem is e megyében volt.) Így a nemesi birtokigazgatás csak ott lehetett gazdaságos, ahol sikerült kisebb-nagyobb uradalmat kiépíteni.

Jobbágyok, parasztok

A mezőgazdaság kezdetleges módszerei következtében a 18. századi Magyarországon még mindig kilenc embernek kellett gazdálkodnia ahhoz, hogy a tizediket el tudja látni élelemmel. A kiváltságokon és előjogokon alapuló feudális társadalomban azonban a munka nem tartozott a tiszteletet ébresztő tényezők közé. Hazánkban a 18. században a társadalom egyéb osztályaiban a parasztokat egyértelműen lenézték, jellemvonásaikban a negatívumokat keresték (lustaság, ostobaság, rosszindulat). Még gúnyvers is született, a nemesi társadalom félműveltségét tükrözve német szóval kevert latin nyelven: „Rusticus est quasi Rind, nisi quod sibi cornua desint” (magyar fordításban: Olyan a paraszt, mint a marha, csak hogy néki nincsen szarva). Jogfosztottsága következtében maga a parasztság nem rendelkezett olyan eszközökkel, amelyekkel saját fontosságát el tudta volna ismertetni. Műveltségi korlátai miatt még sorsának megörökítését is másokra, a hatóságokra, földesuraira hagyta. Igaz, ezek, mivel megélhetésük a paraszti adóktól és járadékoktól függött, igyekeztek a paraszti gazdálkodás minden (a nevezett terhek kivetésére alkalmas) részletét feljegyezni, még a szépítésektől is eltekintettek. A 18. századi parasztság helyzete tehát meglehetősen jól ismert. A hatóságok által készített összeírások tartalma pedig igazolja azt a kisszámú forrást, amely közvetlenül a parasztoktól származik, s amely telve van panasszal a földesúri vagy a hatósági önkényeskedések miatt. A század vég néhány forrása azután eljutott a paraszti lét fontosságának felisme-

réséig, hogy ennek alapján igényeljen jobb sorsot a termelőknek, sőt esetleg beleszólást saját sorsuk irányításába. Tessedik Sámuel, a felvilágosult szarvasi lelkész szerint „az emberiség leghasznosabb osztálya, a paraszt oly sokkal, talán szabad hangosan kimondanom, a legtöbbel járul a köz javához fizetség és munka gyanánt”. A század végén pedig a Szabolcs megyei parasztsok panaszos irata vélte úgy, hogy „az emberi nemzetnek pedig legnagyobb részét teszi a paraszti rend, azért van nékie szava ahhoz, ami őtet illeti”.

A parasztságs minden időkben fáradtságos, nehéz helyzetét a 18. századi Magyarországon általános kelet-európai és speciális hazai körülmények tették még bonyolultabbá, összességében véve még súlyosabbá. A Kárpát-medence az Európát megosztó egyik nagy regionális határ mentén feküdt, ezért a Kelet-Európát a kora újkorban sújtó hátrányok, a jobbágysok röghözköttése és a majorságok kiépítése nem károsíthatták olyan mértékben, mint a térség más országait. De ha a jobbágysok költözés szigorú szabályozása nem is a majorságok fokozott munkaerőigényére épült, a röghözköttésre irányuló tendenciák 1514-től kezdve mégsem maradhattak el. Az ország három részre szakadása persze az egyes országrészekben a parasztságs helyzetében is jelentős különbségekhez vezetett. A hódoltsági területen megszakadt a még csak kialakulóban lévő alávetési tendencia. Helyette a török állam- és birtokrendszer nemegyszer éppen kiszámíthatatlansága miatt rakott oly súlyosnak tűnő terheket az el nem menekült, túlélő parasztsok vállára. Erdélyben ezzel szemben a három nemzet szembenállása némiképp javított a parasztságs helyzetén. A székelyek többségének még sikerült elkerülnie a jobbágysok alávetést, a magyar megyék és szász székek jobbágysainak terhei sem váltottak ki különösebb ellenállást. A jobbágysok alávetés tendenciája a királyi Magyarországon érvényesülhetett a maga töretlenségében. A hazai jobbágyságs sorsában a 17. század mélypontot jelentett, mert megszilárdította a személyes függőséget, ellenőrizhetetlenné tette a szolgáltatásokat, megerősítette a birtokosok előjogait. Egységes, a jobbágysrendszer szabályozó törvényegyüttest mégsem teremtett, a változások többnyire a meglévő törvények ellenére jutottak érvényre. A robotszolgáltatás az 1514. évi törvényben megengedett évi 52 nap robot fölé emelkedett, de hasonlóképpen – törvényes háttér nélkül – formálódott ki a század folyamán egy szabadköltöző réteg is.

A 17. századi mélypont után a török kiűzése és az ország újraegyesítése nem várt, a kelet-közép-európai tendenciával ellentétes fordulatot hozott. A jobbágyság széles tömegeit az ország felszabadulását követő népességmozgás segítette – ha kellett, a hatalom ellenében is – jogi és társadalmi helyzetének kedvezőbbre fordításában. A Habsburg-hatalom eleinte a korábban kivívott jogok tiszteletben tartására is alig mutatott hajlandóságot. A megelőző évszázadokban kollektív kiváltságokat szerzett rétegek közül elismerte a Bocskai által kiváltságot nyert hat tiszántúli hajdúváros szabadságát, de megtagadta ugyanezt a jászkun kerülettől, valamint az ún. kis hajdúvárosoktól (Derecske stb.). Elfogadta a székelyek politikai jogait, de nem akadályozta meg a székely népesség nagyfokú differenciálódását, a szabadok tömeges lecsúszását.

A viszonylag kisszámú, különleges helyzetben lévő szabad gazdálkodó elem (székelyek, hajdúk, jászok-kunok) mellett a parasztság túlnyomó többsége továbbra is jobbági sorban maradt. (Az ország népességéből mezőgazdasággal foglalkozó 93-95%-nyi lakosnak ugyancsak mintegy 93-95%-a.) A társadalom más osztályaihoz hasonlóan azonban ez a jobbágyság sem volt egységes. Jogilag különbséget tett közöttük az, hogy röghöz kötöttek voltak-e, vagy szabadmenetelűek (tehát szabadon költözők), vagyonilag, hogy milyen gazdasági háttér (föld, jószágállomány) állt rendelkezésükre. Nem tűntek el a különbségek a korábbi országrészek között sem; másként alakult a jobbágyság helyzete az egykori hódoltsági területen, mint a korábbi királyi Magyarországon. Helyzete jobbítására a parasztlakosság mindenekelőtt a költözés szabadságával kívánt élni, akár volt erre törvényes joga (tehát szabadmenetelűnek számított), akár nem. Új lakóhelyének kiválasztásában pedig a szolgáltatások számára elfogadható nagyságát tekintette mértéknek. Sokfelé az átlagosnál kedvezőbb járadékokat – például a robot alól való mentességet – tudtak kiharcolni maguknak az elmúlt időszakban katonának állt elemek is. Az újonnan betelepülő alföldi területeken pedig jó ideig nem is gondolhattak a volt királyi Magyarországon megkövetelt súlyos szolgáltatások, mindenekelőtt a kemény robot bevezetésére. A munkaerő elvesztésétől való félelem bizonyos fokig visszahatott a korábban súlyos járadékokkal megterhelt vidékekre is.

A századelő parasztsága tehát két vonatkozásban tudott magának kedvezéseket kiharcolni: költözési jogainak szélesítésében (más fogalmazásban: a röghözkötöttség lazításában), valamint szolgáltatásai mérséklésében. Ahol ezekben előrébb jutott, ott földhasználati joga is megerősödött.

A szabadmenetelű jobbágyrétegek létéről, egyáltalán, a jobbágyság soraiban támadt jogi különbségekről a 17. századi törvények nem vettek tudomást. Bár a 18. század elején továbbra sem szentesítették a jobbágyi költözés szabadságát, sőt az 1723:62. tc. azt is megtiltotta, hogy a földesurak saját adóköteles jobbágyaikat – helyettes állítása nélkül – más megyebeli birtokaikra költöztessék át, az országgyűlés közvetve mégis kénytelen volt elismerni a szabadmenetelűek létezését. Varga János szerint, amikor az 1715:101. tc. – néhány megye kedvezéseket ígérő jobbágycsalogató rendeletére reagálva – gátat igyekezett vetni a paraszti mobilitásnak, az országgyűlés e törvényben először kényszerült arra, hogy beismerje egy költöző réteg létezését (azaz elfogadjon olyanokat, akik uraik útlevelével költözhetnek). Az évszázad második harmadának a végén, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idejére gyakorlattá vált, hogy a 32 év óta egy helyben lakó parasztot örökös jobbágyként tekintik. A falusi és mezővárosi parasztságot sújtó földesúri törekvések, az örökös jobbágyságok és szabadmenetelűek kategóriáinak közelítése sem tudta azonban felszámolni a szabadon költözők rétegét. Arányukat Varga János az úrbérrendezést megelőzően, az 1760-as évek közepén a parasztságon belül – a mezővárosok félig-meddig kiváltságolt elemeivel együtt – 35-40%-ra becsülte.

Az egyes települések lakosságának körében ezután mércévé vált a szabadmenetelűek közé való tartozás, amit az úrbérrendezést követő felmérések is tanúsítanak. „A helységbeli jobbágyság közül heten örökösök, a többiek, kik vadnak, mind jövevények” – vallották 1767-ben Pórladány (Sopron megye) lakói. „Mi mind úgy szakadtunk Jósecré, azért nem vagyunk örökös jobbágyság azokon kívül, kik nem régen származtak ide” – jelentették ki 1768-ban a jóseciek (Zala megye). „Mindnyájan jövevények lévén, szabadmenetelűek vagyunk” – büszkélkedtek 1777-ben Bük lakói (Zala megye).

A 18. század magyar parasztjait tehát egyrészt költözési joguk megléte vagy hiánya, másrészt földjük (telkiállományuk) nagysága alapján különböztették meg. Eszerint állapították meg állami adójukat, valamint az egyháznak és a földesúrnak járó szolgáltatásokat.

Az állami adófizetés kivetése terén a 18. század alapvető változást hozott. A 17. század végéig az országgyűlési törvények az egy „portára” jutó adó nagyságát határozták meg, nem törődve ennek országosan várható összegével. A 18. század elején – az állandó hadsereg bevezetésével párhuzamosan – az adó országos összegét vetették ki (1718-ban 2,5 millió forintot, 1721-ben 2 milliót, 1729-ben újra 2,5 milliót), amit azután a portaszámok szerint osztottak fel először a megyék között, majd az egyes megyékben belül. A megyei portaszámot a jobbágy vagyontárgyainak alapján felvett rovás- (*dica*-) jegyzékek szerint állapították meg. Az összeírás falvanként és jobbágyonként készült. Pest megyében 2 személy, 2-4 igás-ökör, 2-4 hátló, 2-4 fejőstehén, 30 juh vagy kecske, 30-60 pozsonyi mérő búza vagy rozs, 20-30 urna bor, 30 kaptár méh tett ki 1-1 dicát. Valamennyi jobbágyot sújtotta az egyháznak járó tized (*decima*, dézsma), amelyet a gabona, a bor, a juhok és a méhek után kellett leróni. A földesúri kilenced (*nona*, néha ugyancsak dézsmának nevezik) minden termék után járt. Az eredetileg ugyancsak a termés 1/10-ét („kilencedik tized”) kivető járadék a 18. században általában a tized fölé emelkedett, mert a világi földesurak birtokain a tized előtt szedték be. A természetbeni járadékok különféle háztartási szükségletekkel, konyhai „ajándékokkal” (*culinaria*), tűzifával egészülhettek ki.

A költözés jogában megnyilvánuló különbségek a szolgáltatások eltéréseiben is jelentkeztek. Az örökös jobbágyok robotkötelezettsége úgyszólván sehol nem maradt meg a törvényileg előírt évi 52 napnál. Nem ritka a heti 3-4 nap vagy éppen a „szükség szerinti”, „amint a tisztek [gazdatisztek] parancsolják” indoklású, lényegében számolatlan robotoltatás. A robotot ugyanis nem feltétlenül a napok száma szerint tartották nyilván, hanem sokfelé az elvégzett munka formája szerint (szántás, vetés, aratás stb.). Ez a fajta megoldás csak kivételes esetben lehetett kedvező a robotosok számára, ahol a „szükség szerinti” robotolás a szokásosnál kevesebb munkát jelentett. Az az elv, hogy 1 nap igásrobot 2 nap gyalogrobotnak felel meg (ami nem szerepelt az 1514-es

törvényben), ürügyet szolgáltatott az igaerővel nem rendelkező töredéktelkesek és zsellérek munkajáradékának növelésére. A robotot nem kizárólag a szántóföldi munkához vagy a rét kaszálására vették igénybe, hanem szállításra (különösen megterhelő volt a hosszú fuvar), építkezésnél, gátemelésnél, csatornázásnál is. A Bihar megyei Vaskoh környékén 1723-ban 16, 1732-től pedig 30 település robotkötelezettségét igazították a közeli vasbánya kiszolgálásához. Helyenként még azt is előírták, hogy „jó dologra tehető emberek, és nem valami gyerekek menjenek” a munkát ellátni (Diószeg, Bihar megye). A beköltöző szabad elemek szolgáltatásai – beleértve a robotkötelezettséget is – ezzel szemben a földesúrral kötött egyezség szerint alakultak. Egy részük egyáltalán nem vállalt munkát, mint Putnok lakói (köztük sok korábbi vitéz), akiket sértett, hogy földesuruk „paraszti munkára” (azaz robotra) akarja fogni őket, amely „ámbár kicsi legyen is a munka”, állapotukkal nem fér össze. Így 1713-as rendtartásukban Andrassy Péterné, az időközben elhalt birtokos özvegye úgy foglalt állást, hogy „eő kegyelmeitek itten úgy fognak tartatni, mint szabad emberek... kivévén egyedöl azokat, kik örökös jobbágyim és a városban laknak”, a többiek „szabadosan el fognak mehetni mindennemű marhájával és portékájával”. Éradonyban (Bihar megye) a zömében idegenből érkezett telepesek „az úrnak legfeljebb önszántukból és nem erőltetésből dolgoztak”. Kedvezéseiket földesuruk azzal indokolta, hogy „félő, hogy a lakosok, mivel főként jövevények, eltávoznak, ha súlyosbítják munkájukat”. A szabadmenetelűek többsége széles skálán – évi 3–30 nap között – megállapított robotkötelezettséget teljesített (esetükben legáltalánosabbnak az évi 12 nap robotot tekinthetjük). „Az tizenkét napnak szolgáltatása törvényes légyen a Tekintetes Nemes Vármegye Statútuma szerint” – írta elő a diószegi jobbágyok és az uradalom prefektusa között kötött megegyezés.

A kötelezettségek közül legsúlyosabbnak a pénzjáradék számított, mivel a paraszt nehezen tudta azt előteremteni. Legáltalánosabb formája a *census* volt, amely egész telekre akár 3-6 forintot is kitehetett. A nehéz értékesítési lehetőségek miatt a parasztok minden fizetssel kecsegtető munkaalkalmat (mezőgazdasági munka a munkaigényesebb specializációkban, mint a szőlőművelő területek, továbbá szekerezés, tutajozás)

megragadtak. Pozsony megye 1773-ban azt hagyta meg a falvak bírának, hogy minden tudtukra jutott munkaalkalmat tegyenek közhírré. Pénzkereseti forrást jelenthetett a szén- és mészégetés, sör- és pálinkafőzés, szőlőkaró faragása, a nád, gyékény, szőlőkötöző sás, gyógyfüvek gyűjtése és árusítása, a szikso és salétrom söprése, főzése. Az így szerzett pénz zömében adóba és járadékba ment, hiszen a parasztgazdaságnak alig néhány idegen termékre (só, cserépfazék, vaseszköz) volt szüksége. A volt hódolt-sági területen a pénzjáradék dominanciáját az váltotta ki, hogy a távol lakó birtokos a munka- vagy a termékjáradékkal nem tudott volna mit kezdeni. A taksás falvak „árendát” fizettek, s bérleti díjjal válthatták meg a földesúrtól átvett jogokat vagy haszonvételeket (pusztalegeltetés, makoltatás, korcsma, mészárszék). Kisebb szolgáltatások megváltásával pedig lépten-nyomon találkozunk. A földbirtokos parasztjainak életterét előjogaival is igyekezett korlátozni. A kedvező értékesítési lehetőségeket kínáló ágazatokat a maga érdekkörébe vonta, a kedvezőtlenek esetében kényszereladást vezetett be.

A szabadmenetelűek egy része szinte kizárólag pénzjáradékot (taksát) fizetett, amelynek összege évi 1 forinttól 10-12 forintig terjedhetett. Előfordult olyan eset is, amikor csak a jobbágyok vonakodása akadályozta meg, hogy a megterhelő robot helyett pénz fizetésére kötelezzék őket. Károlyi Sándor 1731-ben nagymegyeri (Nyitra megye) uradalmában a heti 2-3 napos munka helyett pénzjáradékot akart szedni, de az érintett községek egy része kitért ez elől. „Nem annyira magam Földes úri hasznomnak tekintetért, mint magok további maradhatásokért... kívántam volna dominális [majorsági] robotjokat cedálnom [elengedni] és helyette censualis árendával contentáltatnom [kb. pénzbeli fizetésre rávennem]” – magyarázta a földesúr, amikor a „magokat a portiozásnak miatta nagyon adóztatottattnak és pénztele-neknek declarált” parasztoknak engedni kényszerült.

A telkiállománnyal rendelkező jobbágyok (*coloni*) mellett a falvakban zsellérek (*inquilini*) és házatlan zsellérek (*subinquilini*) is laktak. A telekrendszer s – ahol telekkel számoltak – a teleknagyság nemcsak országreszenként, hanem akár az egyes megyéken belül is rendkívül eltérő lehetett. Míg Pozsony megyében a kamarai birtokhoz tartozó Király-rév faluban 30 magyar hold tett ki egy jobbágytelket, addig Zsigárd prí-

mási faluban 145 hold. Egyik helyen tehát ötször kisebb birtok után viselte a jobbágy ugyanazon terheket, mint a másikon. A telkihányad alsó határa az úrbérrendezés előtt nem volt megkötve. A zsellér fogalmát ezért tájegységenként eltérően értelmezhatték. Szolgáltatásaik mindenesetre kisebbek maradtak a telkes jobbágyokénál. A volt hódolt-sági területeken ezzel szemben az úrbérrendezés előtt gyakorlatilag a telekrendszer sem mindenütt alakult ki. A nagy alföldi mezővárosok gazdag, hatalmas gulyákkal rendelkező cívispolgárainak nem feltétlenül volt szántójuk, így akár a zsellérek közé is lehetett őket sorolni. A Tisza-vidék egyes megyéiben (Szabolcs, Zemplén déli része)-a szolgáltatások mennyiségéből lehetetlen lenne a jobbágyok és zsellérek különbségére következtetni, a parasztok kategorizálását itt az igavonó jószág száma alapján végezték el. (A szabadmenetelű és örökös jogállás megkülönböztetésére azonban itt is ügyeltek.)

A szabadon költözők jogát elismerő folyamatot a 18. század második harmadában a költözési, de még inkább a járadékszolgáltatási kedvezéseket csorbító tendencia váltotta fel. A birtokosok és az állam távlati érdeke nagyjából egybeesett arra nézve, hogy rendszeres és érdemleges adót vagy járadékot csakis letelepedett, szilárdan helyhez kötött lakosságtól lehet megkövetelni. A további költözéseket egyre inkább gátolni igyekvő törvényeken túlmenően ezt a törekvést tükrözte a szabadmenetelűek helyzetének fokozatos romlása. A belső migráció valamelyes mérséklődésével már nem annyira a költöző paraszt igényeitől függtek a birtokos által kínált kedvezések, hanem a birtokos szabta meg, hogy milyen körülményeket biztosít a telepéseknek. Érvényesült ez a külföldről idegen tájra érkezett, elszigetelt telepések esetében is, akik rendre elégedetlenek voltak a toborzó-fogadó birtokosok (így például Károlyi Sándor) által kínált lehetőségekkel, pedig azok általában kedvezőbbek voltak a helyi lakosságénál. Ez utóbbi esetében azonban lassan közelíteni kezdett egymáshoz az örökös jobbágyok és a szabadmenetelűek robotja, és volt, ahol ki is egyenlítődt. A munkajáradékot továbbra sem feltétlenül a majorság szívta fel, hanem a nagybirtok különféle munkaigényei, élükön a fuvarozási szükségletekkel, amelyek egy része a nagybirtokosok élénkülő uradalomlétesítő befektetéseivel, valamint kastélyépítési kedvével járt együtt. A régici uradalomban a

robotosok az uraság rétjét kaszálták, az alsó-lendvaiban – ahol a szűk majorság ellenére már a 18. század elején heti 3 napot robotoltak – fuvaroztak (többek között Grácba szállították az uradalom gabonáját), a tatái-gesztesi uradalomban az építkezések, gátemelések, csatornázások miatt volt nagy a munkaerőigény, amit az uradalom jobbára a jobbágyok ingyen robotjával oldott meg.

A feudalizmus rendszerében mind az állami adó, mind a földesúri jövedelem legfontosabb tényezője a jobbágyi munka és annak terméke. Az ország lakosságának gyarapodása, a föld és művelői arányának lassú helyreállása a birtokosok törekvései előtt nyitott szabad utat. A jobb értékesítési lehetőségekkel rendelkező nyugat- és észak-magyarországi területeken az 1740–60-as évektől a szolgáltatások mértéke újra növekedni kezdett.

A parasztság helyzetének romlását a század közepén megszaporodott jobbágypanaszok is tükrözhetik. A korábban a „legrégebb szokás szerint” dolgozó rábaszentmihályiak (Vas megye) azt vették észre, hogy munkájuk „azután nagyobbíttatván számtalan robotot szolgáltunk”. Sennyey Antal báró Zala megyei parasztjai a növekvő robot okát is felfedezni vélték: „Mert Nagyságodnak majorság földi fölöttébb szaporodtak és így sokkal többet s tovább kell aratnunk, mint annak előtte. Szent Iván naptul kezdvén Szent István napig akár aratásra, akár kaszálásra vagy gyűjtésre s hordásra naponként vagy szekeret vagy embert kell állítanunk, úgy hogy azon nyolc hét alatt, mely az esztendőnek legszorgosabb része, nincs csak egy napunk, melyen az uraságnak nem robotolnánk.”

A szinte folyamatos nyári robot sokfelé jelentett problémát. „Hetfén [hétfőn] elkezdvén, szüntelen egész héten majd minden nap robotolunk – panaszták Perényi báró Zala megyei parasztjai –, csak egyedül elvétele, ha némelykor egy-két nap, de ritkán történik, nem hajtattunk s ami nehezebb, majd nagyobb részint egyarányosan úgy a félfertályosok, valamint az egész fertályosok és fél helyesek szolgálni kéntelenné tettünk.” Kisasszonyfán (Vas megye) Hertelendy Gábor jobbágysai a robotteher korlátatlanságát panaszták: „Robotunknak száma nem volt, mert hetedszaka is, ha kívánta az uraság, elől kölletett állani oda és visszamenetelünkön kívül.”

A legtöbb jobbágysbeadvány a szántóföldi munka korlátlanágát panaszsolja, de nehezményezik a hosszú fuvarozást, az uraság elővételi jogával való visszaéléseit, a szinte naponta jelentkező újabb terheket. A gödöllői uradalomban egy egésztelkes jobbágysra évi 25-30 nap szekeres robot jutott. „A mezőnk is pusztán maradt a sok hosszú fórozás [fuvarozás] miatt” – olvassuk az egyik dunántúli panaszsban; „fejünk vesztivel és nagy büntetés alatt senki közölünk nem merészel eladni idegennek csak egy akót is” (ti. saját termésű borából) – írja egy másik falu népe. A jobbágysot sújtotta, ha a majorságban alaposabb-művelés bevezetésével próbálkoztak: „Nem különben most tisztartó urunk új gazdagságban oly inventiot találván, egy singnyi mélységre szántat a jobbágysággal – panaszsolták Fekete György gróf Zala megyei jobbágysai –, azt kétszer meghordoztatván, háromszor nagy fejszékkal töreti s így kínoztattya a méltóságos uraság jobbágysát, azért sokan közölünk magának semmit nem szánthatott az sok kellemetlen hajtogatás miatt.” A parasztsokra hárult az uradalom földjeinek meliorációjával, fejlesztésével járó teher a tatai-gesztesi uradalomban is.

A terhek növelésének általános tendenciájára utalhat, hogy a jobbágysok szolgáltatásai a 18. század közepén a mezővárosokban is hirtelen megemelkedtek. Mohácson a járadékmegváltási summa felemelésében, Egerben a szőlődézsma beszédésében és a külvárosok lakóinak a privilégiumokból való kizárásában, Szombathelyen, Makón, Tihanyban, Gyórszentmártonban, Zircen a robot bevezetésében vagy felemelésében nyilvánult meg a földesúri akció. Sárospatak jobbágysait többéves nyomás után az 1750-es években kényszerítették robotra, anélkül hogy a taksát – amivel korábban a robotot megváltották – elengedték volna. Hasonló következménnyel jártak a többi hegyaljai mezőváros, Sátorajújhely, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Szerencs, Zombor, Olaszliszka és Tolcsva robotmentessége elleni támadások is. A tokaji és tarcali jobbágysokat 1757-ben Kéghly Lipót, a kincstári uradalom prefektusa „vasban veréssel, mindenféle büntető fenyegetéssel erőszakosan” kényszerítette új, kedvezőtlen szerződés aláírására. Taksájuk az eddigi 400 forintról 700 forintra emelkedett, s szüreti robot formájában a munkajáradékuk is felújult: 400 szedőt és 50 puttonyost kellett kiállí-

taniuk. A terményjáradék 1/9-ről 1/7-re nőtt, amit aszúból is meg kellett adni.

A jobbágyság helyzetének esetleges védelméről a század első negyedének két országgyűlése rendelkezett úgy, hogy a szegény nép érdekeinek védelmét a megyei hatóságokra bízta. Ilyen célból született az 1715:101. tc. 9. paragrafusa, valamint az 1723:18. tc. 4. paragrafusa. Utóbbi konkrétan megfogalmazza, hogy milyen védelemre gondol: „Hogy a földesurak a jobbágyokat és lakosokat a megfelelő módon megállapított urbáriumon felül semmiféle szokatlan, az urbáriummal ellenkező kötelezettségekkel a közjó kárára ne terheljék, arra a megyei tisztviselők... felügyelni s a jobbágyokat a földesurak elnyomásától mentesíteni s az ily földesurakat tisztjükből eredő hatalmuknál fogva büntetni tartozzanak...” A két törvény megszületésekor a paraszti mobilitás még legfeljebb csekély mértékben tette szükségessé a hatóságok ilyen szigorú beavatkozását. A parasztság első nyílt támadásait amúgy sem a birtokosok ellen fordította, hanem a terheket ugyancsak fokozó államhatalom ellen. Mint korábban szóltunk róla, 1735-ben a mezőtúri és békésszentandrási parasztok lázadtak fel a számukra szokatlan adók miatt. Felkelésüket azonban a hatóságok leverték és kegyetlenül megtorolták, csakúgy, mint a vásárhelyi és mezőtúri parasztok tervezgetésén alig túljutó 1753. évi mozgalmát.

A parasztság keserű sorsát idéző példák ugyanakkor azt mutatják, hogy a vármegyék akkor sem igyekeztek élni törvény adta jogukkal, amikor erre a földesúri járadékok növekedése miatt szükség lett volna. Sőt a törvénybe rejtett utalást „a megfelelő módon megállapított urbáriumokra” – miután hazánkban a jobbágyság kötelezettségeit szabályozó helyi urbáriumok gyakorlatilag ismeretlenek voltak – a megyei birtokosok úgy értelmezték, hogy továbbra is megszabhatják a parasztok szolgáltatásait. Közömbösségük nyomán a jobbágyság panaszaival az 1750-es évektől kezdve egyre gyakrabban fordult közvetlenül az udvarhoz. Mária Terézia a panaszoknak a helytartótanács elé irányításával próbálkozott, végül azonban kénytelen volt alapvetően beavatkozni a földesúr-jobbágy kapcsolat előírásaiba. E beavatkozás eredménye lett az 1767-es úrbérrendezés.

Városlakók, polgárok

Nemesség és jobbágyság között minden feudális társadalomban sajátos helyet foglaltak el a városok lakosai. Voltak kiváltságaik, mint a nemeseknek. Ezek alapján mentesülhettek a jobbágyokra kivetett robot és terményszolgáltatás kötelezettsége alól. Ugyanakkor – a jobbágyokhoz hasonlóan – fizetniük kellett az állami adókat, a magánföldesúri kézben lévő városok lakói pedig pénzjáradékkal is tartoztak uruknak. A városok egy részének képviselője volt az országgyűléseken. Míg a kora újkor gazdasági gyarapodása Európa fejlettebb országaiban a polgárság társadalmi súlyának és politikai befolyásának növekedésével járt, addig a 18. századi Magyarországon az agrártermelés nyomasztó túlsúlya miatt a városok és a polgárság jelentősége meglehetősen szerény maradt. A gazdaságilag és politikailag egyaránt háttérbe szoruló hazai polgárság nem tudott kitörni azon jogi korlátozások közül, amelyekben a városi állapot nem a gazdasági fejlettséget vagy a kiemelkedő népességszámot tükrözte, hanem a feudális-rendi kiváltságok függvényeként jelent meg.

A számadatok önmagukban nem tükrözik ezt az elmaradottságot. A II. József-féle népszámlálás a 18. század végén az országban (Horvátországot, valamint Erdélyt is beleértve) több mint 600 várost talált, 1,6 millió lakost meghaladó népességgel (ami az akkori lakosság csaknem 20%-át jelentette). E városok egytizede, szám szerint 61, az ún. szabad királyi városok közé tartozott, 485 ezer lakossal (5,6%), míg 548 volt a mezővárosok száma, nagyjából 1,2 millió lakossal (14%). Igaz, a századvég adatait nem alkalmazhatjuk egyértelműen a 18. század elejére is. A török kiűzését követő évszázad hazánkban a városok jelentős számszerű fejlődését hozta. A szabad királyi városok száma 12-vel, a mezővárosoké több mint százszal növekedett, többnyire a volt hódolt-sági területeken található települések jogainak gyarapodásával. A 18. században szerezte meg vagy szerezte vissza korábbi szabad királyi városi jogát többek között Buda, Pest, Székesfehérvár, Szeged, Pécs, Újvidék, Szabadka, Temesvár. Az újonnan kiváltságolt városok lakosságának száma nemegyszer meghaladhatta a korábbi városokét. A 17. század végén Magyarországon alig néhány város lakossága közelítette meg (s talán érte el) a tízezres lélekszámot, a háborús években azonban a

magas lakosságszám hamar lecsökkenhetett. 1720-ban az ország legnépesebb városa Buda volt, 12 ezer fővel, 1787-ben Debrecennek 30 ezer, Pozsonynak 28 ezer lakosa volt, Buda – ekkori 24 ezer lakosával – a harmadik helyre szorult vissza. 20 ezernél több lakosa volt Pestnek és Szegednek, 10 ezernél több további 12 városnak. Erdély legnagyobb városa, Brassó ekkor 17 ezer lakost számlált. A volt királyi Magyarország korábban kiváltságolt kis kereskedő- vagy bányavárosai ezzel a népességnövekedéssel nem tudtak lépést tartani. Ruszt szabad királyi városnak mindössze 1055, Libetbányának 1255 lakosa volt.

A szabad királyi városi rangot uralkodói adomány és országgyűlési törvénybe iktatás biztosította. (A kettő időben akár el is válhatott egymástól. Debrecen városa 1693-ban kapta kiváltságlevelét I. Lipóttól, de kiváltságait az országgyűlés csak 1715-ben iktatta törvénybe.) A közvetlen uralkodói fennhatóság magas fokú önkormányzatot, fellebbviteli ügyekben külön bírói fórumot (a személynöki bíróság, ill. a tárnokszék formájában), valamint országgyűlési képviselőket jelentett. A magánföldesúri függés alól való mentesülés megszüntette a jobbágyi szolgáltatásokat is, sőt a szabad királyi városi rang feltételévé vált, hogy a településnek földbirtoka legyen. Lakosaik között mégis kisebbségben maradtak a kézművesek, iparosok. Az 1787-es népszámlálás a szabad királyi városokban mindössze 31 ezer „polgárt” talált (az itt élő férfilakosság 13%-a, akik közé azonban a kézműveseken kívül a háztulajdonosokat is besorolták), de éltek ott nemesek (5200, a férfiak 2,1%-a), hivatalnokok (2000 férfi, 0,8%) is. A lakosság zömét a paraszti és zsellér kategóriákba sorolt földművesek, kézműveslegények, napszámosok, alkalmi munkások adták, akik azonban nem részesültek a kiváltságokat jelentő polgárjogokból. A városi rangot legtöbbször a települést övező fal mutatta.

A hazai városok többségét az ún. mezővárosok tették ki. Megkülönböztetésük alapja a magánföldesúri (egyházi, világi, esetleg kamarai) függés volt. Többségükben olyan városok tartoztak közéjük, amelyek a korábbi századokban elindultak a felemelkedés útján, de – az országot sújtó általános elmaradottság következtében – idővel megrekedtek a fejlődésben. Akadtak persze olyanok is, amelyek a városiasodás szintjét tekintve elérték, talán meg is haladták az újonnan kiváltságoltak néme-

lyikét. Miskolc például a kamarai igazgatás ellenállása miatt nem lehetett szabad királyi város. Sokuk lakosságának száma több volt az átlagos szabad királyi városokénál. Négynek a lakossága haladta meg a 10 ezer főt (közülük Kecskemété 22 ezer, Hódmezővásárhelyé 16 ezer, Miskolcé 14 ezer fő volt). A mezővárosok többségében azonban – az iparcikkeknek a környező vidéken mutatkozó kedvezőtlen értékesítési lehetőségei miatt – a lakosság nagy része nem tudott szakítani a mezőgazdasági foglalatossággal, iparuk pedig zömében az adott vidék mezőgazdasági termékeinek feldolgozására korlátozódott. Kézműveseik között többségben voltak a csizmadiák, takácsok, szűrszabók, szíjgyárók. Autonómiájuk szerényebb volt a szabad királyi városokénál, falusias jellegüket fokozhatta, hogy településüket nem vehették körül fallal. Bár „polgáraik” lélekszáma (60 ezer) közel duplája volt a szabad királyi városokénak, ezek a kézművesek és háztulajdonosok az összes férfilakoságnak csak 6%-át tették ki.

A legnagyobb mezővárosok az Alföld elnéptelenedett vidékein alakultak ki, számbelileg a legtöbb mezővárost ezzel szemben a síkvidéket övező hatalmas félkörívben találjuk, a Dunántúl nyugati szegélyétől a Felvidék nyugati részéig. Nagyságával és lakosainak számával kiemelkedett közülük az Alföld 25-30 hatalmas városa a Tiszántúl északi részén fekvő Nyíregyházától Debrecenen, Karcagon, a Duna–Tisza közén fekvő Nagykőrösön, Kecskeméten, Cegléden, a Csongrád megyei Szege-den, Szentesen, Hódmezővásárhelyen át a Bácskában fekvő Szabadká-ig. E települések földbirtokainak zöme pusztalegelő volt, amelyen megszámálhatatlan jószág legelt. „A debreceni lakosoknak számos gulyája, hízóökor csordája, ménese, juhnyája csapatostul legel rajta, szemmel nem lehet megbecsülni, számuk több ezerre tehető” – olvashatjuk egy 1728-as összeírásban. (Debrecen földjei kelet–nyugati irányban közel 100 km hosszan, észak–déli irányban 14-20 km szélességben nyúltak el.) Az 1770-ben készített összeírás szerint az akkor körülbelül 27 ezer lakosú város 16 ezer szarvasmarhát, 6 ezer lovat, 16 ezer juhot legeltetett. Kecskemét határa félmillió, Hódmezővásárhelyé negyedmillió, Nagykőrösé 200 ezer hold legelőt foglalt magában.

Az alföldi városok lakói között igen gazdag „civis”-polgárokat találhatunk. Megjelenésük ugyanakkor falusias maradt. A gazdag Debrecen-

ről 1793-ban a következőket írta Robert Townson angol utazó: „Ugyan városnak neveztetik és városi jogokkal is föl van ruházva, azonban falunak tekintendő, ennél fogva talán a legnagyobb falu egész Európában. Ha pedig városnak tekintjük, akkor a legutolsók közé kell számítanunk, jóllehet lakosai nem a legszegényebbek.” A legnagyobb, leggazdagabb, legbefolyásosabb mezővárosok előtt a kormányzat a 18. században sem zárta el a jogi emelkedés útját. Néhányukat ekkor emelte a szabad királyi városok sorába (Debrecenről már szóltunk, Szeged 1719-ben, Szabadka – eredeti nevén Maria Theresianopolis – 1779-ben lett szabad királyi város). A nagyobb szabadság, a politikai (országgyűlési) képviselő elnyerése azonban esetükben nem feltétlenül vezetett igazi várossá alakulásukhoz.

Maga a hazai polgárság gazdaságilag súlytalan, műveltségében elmaradt, politikailag megosztott volt. A városokon belül tovább éltek a céhek, a kézművesek zöme megelégedett a helyi szükségletek kielégítésével. Nagyobb ipari vállalkozásba ritkán fogtak, szerény tőkéjüket inkább kölcsön formájában forgatták. A hazai manufaktúraalapítás kockázatát is átengedték az arisztokrácia vállalkozóbb kedvű képviselőinek. Alig tudták kihasználni az adózásban és a járadékok lerovásában nyert kedvezéseket. Gyengeségüket fokozták a városlakók vagyoni és jogi különbségei, amelyeket csak tovább növelt a városba költöző nemesek nagy száma. Az udvar támogatta a nemesek városba költözését, mivel ettől azt várta, hogy lemondanak nemesi kiváltságaikról, a valóságban azonban ennek épp az ellenkezője történt. A polgárjoggal rendelkezők meglehetősen zárt tömbben igyekeztek óvni kiváltságaikat és elhatárolódni a társadalom más rétegeitől. Próbálkozásuk azonban csak részsikerrel járt. A vezető patríciuscsaládok szívesen utánózták a nemesi életformát, vagyonukat – a helyi tőkebefektetési lehetőségek alól kivonva – előszeretettel fektették földbirtok (pl. szőlő) vásárlásába, gyakran folyamodtak nemesi címért. Nehezítette a polgárság egységes fellépését etnikai elkülönülése is. Még olyan városokban is többségben voltak a németek, mint Pest, amely éppen a 18. század folyamán vált a hazai kereskedelem egyik legfontosabb centrumává. Az 1723:117. tc., amely az idegenből érkezett iparosok számára sokévi adómentességet

ígért, a bevándorlók szaporodásával csak rontott annak esélyén, hogy a városok lakossága etnikailag egységessé váljon.

Az Alföld nagy mezővárosainál alig kínált kedvezőbb lehetőséget a hazai polgárság számára Magyarország néhány valódi városa. Ezek a Felvidéken és Erdélyben a bányászatnak, az országot körülfogó hegykioszorús és a síkvidék találkozásánál pedig az eltérő gazdaságú vidékek közötti kereskedelemnek köszönhetően városiasodásukat. Az előbbieket további felemelkedését nehezítette, hogy az egyre mélyülő bányák működtetése növekvő befektetést igényelt, amit csak az udvar tudott magára vállalni.

A hazai polgárságtól távol állt bármiféle társadalmi változtatás gondolata. A modern értelemben vett polgári gondolkodás legfeljebb egy szűk nem nemesi értelmiségi-hivatalnoki rétegben (tisztviselők, jogászok, tanítók, szabad foglalkozású értelmiségiek, köztük orvosok, összefoglaló nevükön honoráciorok) alakulhatott ki, amely – mivel a hasonló helyzetű birtokos nemesekkel ellentétben a közterhek viselésére kényszerült – fogékonyabbnak bizonyult a kor új szellemi mozgalmaira, beleértve a felvilágosodást is.

Környezet és gazdaság

Természet és lakóhely A 17. század végéig a Kárpát-medencét belső politikai határok osztották meg. Az oszmán hódítást jelző, valamint a törökök portyái ellen védelmül emelt kettős várrendszer – különösen, mivel közöttük akár 25-50 km-es senki földje is lehetett – mély sebként húzódott végig az ország testén. A folytonos portyázások, háborúk, a bizonytalanság táji-földrajzi szempontból is elkülönítette a végvárvidéket a perifériáktól. Hiába tartozott más-más világbirodalomhoz a várvonal két oldalán fekvő terület, a környék lakói többségükben mindkét oldalon menekülésre kényszerültek, s a kisebb falvakat elhagyva, a vidék nagyobb, viszonylagos biztonságot nyújtó mezővárosaiba költöztek. Nehéz volt a megmaradás

a török fennhatósága alatt álló hódoltsági területen is. Az Alföldön, valamint a Dunántúl középső és déli részén települések százai tűntek el. A régi településszerkezet csak a perifériákon élte túl a hódoltság korszakát.

A török kiűzése megszüntette a Kárpát-medencében húzódó belső határokat, s feleslegessé tette a várrendszert. Igaz, a bécsi udvar nem állította helyre a történelmi Magyarország politikai-közigazgatási egységét, a teljes területre kiterjedő Habsburg-hatalom Soprontól a Székelyföldre vagy Máramarostól az Adriáig mégis biztosította az azonos vagy legalábbis hasonló irányba tartó fejlődést. Eltéréseiket ezután inkább csak a természeti-földrajzi különbségeknek (domborzat, éghajlat) köszönhették, ezek pedig hosszabb távlatban is azonosnak vagy legalábbis hasonlóknak bizonyultak. A Kárpát-medencében a kora újkorban nem keletkezett új hegy, nem fakadt új folyó, de a régiék sem tűntek el. Hasonló maradt a talaj minősége is, ahol eddig kedvezőbb volt a földművelésre, ott az maradt a továbbiakban is. A táj és ezzel a gazdaság mégsem állhatott vissza a hódoltságot megelőző időszak állapotába, s nem tekinthető azonosnak a maival sem. Szemmel láthatóan több volt ugyanis a vízzel borított terület. A folyópartok, mocsarak, vizenyők megléte mellett jól érzékelhető bizonyítéka ennek, hogy a Balaton vízszintje a 18. században négy méterrel magasabb volt a jelenleginél. A vizek ilyen bőségének két okát is megnevezhetjük: az Európát a kora újkorban sújtó ún. „kis jégkorszak”-ot, valamint a török kor kedvezőtlen természeti következményeit sorolva ide.

Az európai gazdaságtörténet-írás az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít az ún. „kis jégkorszak”-nak, amely a 16. század közepe táján köszöntött be kontinensünkön. A hőmérséklet egész Európában hűvösebbé vált, több csapadék hullott, mint korábban. Táblázatokban persze a különbségek nehezen mutathatók ki, hiszen a kor leíró forrásai elsősorban a rendkívüli éghajlati jelenségek rögzítésére törekedtek, azok eltérését a szokásostól – megfelelő mérőeszközök hiányában – mennyiségileg nem tudták meghatározni. Kevesebb figyelmet szenteltek a megszokott, átlagos időjárású éveknek is. Híradásaik ezért rendszerint nem összefüggőek s gyakran bizonytalanok, keletkezési helyüknek megfelelően akár azonos évről is közölhetnek

egymásnak ellentmondó megállapításokat. Az egyes tendenciák szemléltetésére azonban mindenképpen megfelelnek.

A 18. század egyébként – az általános lehűlésnek ellentmondva – rövidebb melegedéssel kezdődött. A távoli Angliában egyenesen úgy hallották, hogy a Dunántúlon mind 1702, mind 1708 februárjában nemcsak az ibolya nyílt ki, hanem a meggyfák is virágba borultak. A század első évtizedében melegebb volt a többi évszak is. 1709-ben ezzel szemben olyan hideg január köszöntött az országra, hogy Sopronban – legalábbis az egyik helyi forrás szerint – még a bor és a pálinka is a hordókba fagyott. Az 1710/11. évi tél hidegére és a fagyos szélre hivatkozott a Rákóczi-szabadságharc utolsó hónapjaiban a császári csapatok fővezére, Pálffy János – nem alaptalanul. Változó volt a csapadék mennyisége is. Míg 1705 februárjában egyetlen csepp csapadék sem esett, addig 1712 elején – megint csak a források talán kissé túlzó megállapításai szerint – a Dunántúlon 3 méteres hó akadályozta a közlekedést. 1716 tavaszán a fák csak májusban zöldültek ki. 1710–70 között a hőmérséklet folyamatosan az átlag alatt maradt, míg a csapadék mennyisége meghaladta azt. A források ezekről az évekről is bőven szolgáltatják a szokatlan időjárási fordulatokat. 1723 májusában a fák virágait dermesztő hó tette tönkre a gyümölcsstermést, 1725-ben a folyókon még márciusban is állt a jég. A század utolsó évtizedeinek lassú melegedése viszont már a „kis jégkorszak” végét jelezte, a kortársak azonban ebből vajmi keveset vehettek észre. A híradások elsősorban a nyarak tűrhetetlenségig menő felmelegedéséről tudósítanak. 1778 júliusában olyan hőség volt, hogy a mezőgazdasági munkákat csak éjszaka lehetett elvégezni. Az aszály miatt 1782 szeptemberében Pesten a Duna kis mellékága kiszáradt; több évből örökítettek meg erdőtüzeket. A telek azonban egy ideig még igen hidegek maradtak. A folyóvizek 1782-ben többfelé már novemberben befagytak, 1784 elején sokfelé a források is erre a sorsra jutottak. Debrecen gulyájában 1784 januárjának végén egy kétnapos hóvihár okozott nagy elhullást. 1785-ben Gergely napján (március 12.) tört rá a Hortobágyra olyan hideg, hogy marhák és juhok ezrei fagytak meg a pásztorukkal együtt. (A Debrecen környékén fagyhalált szenvedettek számát 150-re becsülték.) 1791/92 telén a nagy hó Nagyszalontán benyomta több istálló tetejét, agyonsújtva a jószág-

kat. Egyelőre nem csökkentette a kezdődő enyhülés a csapadék mennyiségét sem. A 80-as években a Kárpát-medence északkeleti sarkában súlyos esőzések károsították mind a vetéseket, mind a tárolókban tartott gabonát.

Ahhoz, hogy a hűvösebb időjárás és a csapadéktöbblet kedvezőtlen irányba fordította a talajok vízháztartását, emberi tényezők is hozzájárultak. A török korban elpusztult falvak környékén senki nem törődött a patakok, vízelvezető árkok rendben tartásával, gondozásával. Sőt a vidéken meghúzódó menekülők számára éppen a mocsarak, lápok terjedése volt az előnyös, mert ezek védelmet nyújtottak a rabló, foglyokat szedő portyázókkal szemben. Az ember tehát, létét védve, maga járulhatott hozzá a természet elvadulásához. Az alföldi folyók kanyargói holtággá váltak, a gondozatlan vízpartok elmocsarasodtak. Wellmann Imre megfogalmazása szerint a visszafoglalt hódoltsági területen a beköltözők „nem az ősi állapotba visszasüllyedt, földrajzi adottságuknak megfelelő természetes tájjal, hanem elrontott, tönkretett kultúrtájjal találták szemben magukat”. Súlyosbította a helyzetet az Alföldet egykor borító erdőségek megfogyatkozása. A török korban épített várak, a katonaság tüzelője ezek faanyagából került ki. Pótlásukról senki nem gondoskodott, sőt a vidék szinte egyetlen mezőgazdasági jellegű hasznosítása, a legeltetés egyenesen meggátolta ezt. A vizenyők közé ékelődött magasabb területek így füves sztyeppé változtak, talajuk kiszáradt, fellazult, majd helyet adott az ország keleti részét máig sokfelé borító futóhomoknak. Modern történeti munkáink szívesen idézik a 18. század elején hazánkba látogató külföldiek (s leginkább a szorgalmas levéltíró Lady Mary Montagu, a konstantinápolyi angol követ felesége) sorait, hogy az áldatlan állapotokat szemléltessék. Pedig ehhez hazai szerzőktől is lehet idézni. „A Tiszán innen és túl minden közeli terület mocsárral borított, ezért hosszú szakaszokon járhatatlanná és művelhetetlenné válik a táj – írta Csongrád megyéről évtizedekkel a terület visszafoglalása után, 1732-ben Bél Mátyás. – Mindent erdőszerűen burjánzó nád és sás borít... A folyókból, részint a mély fekvésű területek, részint pedig a víztömeg bősége és mintegy súlya miatt kiömlő számos mocsár marad vissza... A víz, mert nem fér el a mederben, arra ömlik, amerre utat talál, hol nagyobb, hol kisebb terü-

leten állapotodik meg.” Úgy tűnik, hasonló sorsra jutottak az egykori Habsburg-ország rész folyói is. Partjaik gondozatlanok maradtak, a merszéli lerakott hordalék elrothadt. Orczy Lőrinc a kortárs keresetlen őszinteségével idézi fel egyik nem éppen kellemes élményét: „Vetem szemeimet csavargó Tiszára,/Büdös Bodrog vize lassú patakjára”.

Az egykor menedéket nyújtó lápok, mocsarak a 18. században a művelés, a megélhetés gátjává váltak. Nem csoda, hogy az Alföld egyes vidékein a szekér helyett a ladik vált a közlekedés fő eszközévé. A szabályozatlan alföldi folyók kifejezetten veszélyeztették szárazföldi környezetüket. „A föld csak a folyóval szomszédos részen és a mocsarak szegélyén kiváló – folytatja Bél Mátyás Csongrád megye leírását –, ami távolabb van, kevésbé terem... Ami ellenben a művelésből megterem, az az áradásoknak van kitéve, és csak ritkán tudja a telepes csűrjébe takarítani.” Az áradás a lakóhelyet is veszélyeztetheti. „A Tisza árvizei hol hat-, hol nyolc-, hol tízévenként öntötték el Szeged területét. Emlékeznek a polgárok, hogy harminc évvel ezelőtt [a szerző tévedett, valószínűleg 1712-ben – B. J.] olyan nagy árvíz volt, hogy az egész Alsóváros víz alá került, ladikkal kellett a Havas Boldogasszony templom szentélyébe menni.” 1750/51 telén Szentesen pusztított az ár. A város krónikása szerint: „Keserves tél vala ez, nem csak, hogy az árvíz elöntötte sok gazdának szénáit, hanem hogy sokaknak a város lakosai között mind szállásokat, istállókat s minden ezek körül levő széna s szalmabeli takarmányait felvette...” A folyók, patakok olyan területeken is sok kárt okoztak, amelyek nem tartoztak a hódoltságához, s ahol soha nem járt török. A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés során, a 1760–70-es évek fordulóján, a parasztok a felvidéki megyékben is azt panaszolták, hogy rétjeiket, legelőiket rendszeresen elönti az árvíz. A többletcsapadék itt inkább a „kis jégkorszak”-nak volt köszönhető.

A paraszti életet megnehezítő tényezők között a háborúk helyét a természet csapásai foglalták el. A gazdák vetését mezei egerek, pockok, verebek, sáskák veszélyeztették. Bél Mátyás a Csongrád megyei helyzetről így tudósít: „Az árvizek megszűnte után, amikor a vizek medrükbe vonulnak, hihetetlen tömegű darázs, szúnyog, zsiszik, hörcsög, azaz egérfajta látható nemcsak a folyók körül, hanem a földeken, a házakban és a gabonavermekben is. Így aztán soha sincs olyan biztonság-

ban a termés, hogy ezek a kártékony rovarok és férgek meg ne dézsmálnák.” A természet megbomlott egyensúlya miatt az ismert kártevők mellett a legártalmatlanabb jószágok is nagy pusztítást végezhetnek. Csongrádban „a vadlúd- és réce- [vadvadkacsa] tömeg gyakran nagy számban jön elő, megszállják a földeket, nagy kárt téve lelegelik a gabonát, a vetést”. A sok bajt csak tetézték a rettenetes sáskarajok. Bod Péter arról tudósít, hogy az „1749. évben a sáskák Erdélynek sok részében igen nagy károkat okoztak a vetésekben. Az előző év július hónapban néhány sáskaraj érkezett Moldvából Erdélybe, amelyek nemcsak károkat okoztak, hanem a föld üregeiben és lyukaiban szerte elhelyezték tojásaikat, amelyekből kora tavasszal a nap melegének segítségével iszonyú sáskarajok keltek ki.” Azt, hogy az említett fajták kártevéseit a hatóságok is komolyan vették, igazolhatják a pusztításukra tett különféle kísérletek (sáskafogdosás, verébfej-beszolgáltatás). Bod Péter is említi, hogy „a kormányzék parancsára taposták, égették” a kikelő, repülni még nem tudó sáskákat. Nem lehetett mentes a kockázattól az állattartás sem. 1767-ben Grassalkovich Antal örkényi gulyájából 300 marhát prédáltak el a farkasok. Wilhelm Abel, a 20. század nagy német agrártörténésze a 18. századi Európában öt nagy marhavészt említ. Ezek közül az elsőt 1711-ben éppen egy Magyarországról Padovába hajtott csorda terjesztette volna el. Ha a hazai forrásokat nézzük, a jószágvések szinte folyamatosnak tűnnek, az egyes járványok összefolynak. Pusztításaikat igazolhatja, hogy a debreceni gulyákban az 1778-as, 1784-es és 1787-es ismétlődő marhavészeknek alkalmanként a jószág 5-10%-a esett áldozatul.

A mostoha természeti tényezők nehezen engedték az elvadult táj ismételt birtokbavételét. A török korban elpusztult falvak nagy részének a helye is eltűnt. Szentés krónikása a város körül 12 ilyen falu nevét sorolja fel. A frissebben elpusztultak templomainak romjai – „tetēj nélkül való pusztá falai” – esetenként még mutatták helyüket, de a következő évtizedekben a környékbeli lakosok „sok téglát belőle kiszedvén... a tanyákon belőle kutakat és kéményeket raktak”. Többségüknek azonban még az emléke is elenyészett. Az Alföldre újra betelepülők pedig nem a hagyományos magyar településformát élesztették fel. Az ország folyamatosan lakott vidékein (Felvidék, Nyugat-Dunántúl, Tiszahát,

Erdély) a leggyakoribb az egyutcás, szalagtelkes típusú falu volt. Ebben a házak a (kisebb falvaknál egyetlen) utca mellé épültek két sorban. A ház és az udvar rendjét a gazdálkodás szükségszerűsége határozta meg: a lakószoba és konyha mögött az élelmiszerek tárolására szolgáló kamrát és a szerszámokat védő raktárhelyiséget (gyakran a kettő azonos) találjuk. Utánuk következtek az ólak, istállók, majd a gabona és takarmány őrzésére, valamint az egész évben folyamatosan végzett cséplésre szolgáló csűr, az után a konyhakert, esetleg gyümölcsössel, kerti szőlővel. A porta hátul közvetlenül kapcsolódhatott a szántóhoz vagy a kaszálóhoz.

A lakosság és a portaszám növekedése, a beltelkek megosztása persze a régebbi területeken is bonyolíthatta a településszerkezetet. Az újonnan kialakított házhelyek közbeékelődése az eredetileg szalagtelkes településeket is halmazszerűvé sűrítette. A volt hódoltsági területeken létrejött új települések – azokat kivéve, amelyekben kincstári vagy kamarai telepítés során mérnöki eszközökkel mérték ki a házak helyét – eleve halmazszerűen szerveződtek. A sűrűn épülő lakóházak mellett nem fért el a gazdasági tevékenységnek helyet adó udvar, a házak között pedig az utcahálózat sem tudott megfelelően kialakulni. A jószágok – a baromfi és a disznók kivételével – a belső magot gyűrűként körülvéve akol- vagy más néven ólaskertekbe szorultak. A lakóházak közötti viszonylag rendezetlen térséggel ellentétben e kertek nagyjából szabályos, a négyzethez közelítő teret foglaltak el. Kezdetben szilárd épület sem volt rajtuk, később istállókat, ólakat építettek, majd a takarmány tárolására alkalmas szérút is kialakítottak. A jószág kihajtására utcákat kellett hagyni közöttük, amelyek tölcseyszerűen szélesedve vezettek ki a településről. (A település központjától távolodva szélesedő utcák rendszere sok alföldi városban, faluban a mai napig felismerhető.) Az ólaskertek hamarosan a falusi családokat is megosztották: a belső telek lakóházában az asszonyok, gyerekek, idősebbek maradtak, míg a férfiak az év nagy részében az ólaskertekbe költöztek. Amikor pedig a 18. század közepén, második felében a jószágszám további növekedésével, a gazdasági kötelezettségek gyarapodásával (téli takarmányozás, gyepfeltörések) az esetleg időközben lakóházakkal beépített akolkertek

is kezdtek szűkké válni, szerepüket a falvaktól távolabbra került szállások és tanyák vették át.

Rendszerint az ólaskertes településszerkezethez alkalmazkodtak az új jelentőséget szerzett alföldi mezővárosok is. Nyomait a Hegyalja szőlőtermelő mezővárosainak egy részében (Tarcál, Sárospatak, Sátoraljaújhely) is felfedezhetjük, ahol a veteményes- és gyümölcsöskertek mellett külön a jószág tartására és a takarmány őrzésére szolgáló major- vagy szérűskerteket találunk. A belső magot körülvevő kertek létrejöttét megkönnyítette, hogy a mezővárosok nem vehették körül magukat kőfallal, így terjeszkedésük alig ütközött akadályba. A viszonylag könnyű építőanyagok (vályog, sár, fa) még a település belső átalakítását is lehetővé tették, a gyakori tűzvészek pedig egyenesen megkövetelték a járható utcák kialakítását. (Debrecenben a tűzoltó diákok a házak közötti kerítések lerombolásával közelítették meg az égő épületeket. Ennek volt eszköze a gerundiumnak nevezett súlyos dorong.) A viszonylag kisszámú igazi hazai város településszerkezetének átalakulását viszont éppen a védelméül szolgáló fal akadályozta. A település belső terében alig nyílt hely újabb házak építésére, az újonnan jöttek a falon kívülre szorultak. A sok háborúskodás azonban e városokat is megviselte; az újjáépítés során kapott több hazai városunk barokk arculatot. A lakásviszonyok szűkösségén azonban ez sem változtathatott. A városiak többsége továbbra is olyan szerény körülmények között lakott, mint az *És mégis mozog a föld* című Jókai-regényben szereplő, szegénynek nem nevezhető csizmadiamester, Tseresnyés uram, akinek háza „olyan egyszerű kis viskó volt, amilyent csak valaha a régi Pest város ócska bástyafalához ragasztottak, s amik, mint egy csoport fecskefészek az eresz alatt, képezték a Magyar utcát”.

Mezőgazdaság „Legfőbb áldása Istennek országunk földének termékeny volta” – olvashatjuk Csáky Antal felső-magyarországi főkapitánynak 1762-ben a Hajdú Kerülethez írt levelében, amelyben a kerület lakóit, a hajdú leszármazottakat gazdálkodásuk jobbítására akarta figyelmeztetni. Az ország lakosainak megélhetése a 18. században továbbra is a mezőgazdaságtól függött. Mezőgazdaság-

gal foglalkozott a népesség 90-95%-a, beleértve a nemesség föld nélküli, elszegényedett elemeit, valamint a városlakók egy részét is. A korabeli gazdálkodás ismeretét különösen fontossá teszi, hogy – amint azt Wellmann Imre megállapította – az agrárszférát utoljára jellemezte a hagyományos gazdaság szinte háborítatlan uralma. A hagyományok továbbélését (a volt hódoltsági területen felelevenítésüket) ugyanakkor még nem feltétlenül tekinthetjük gátnak, inkább a termelésnek lendületet adó ösztönzésnek. A korábbi hódoltsági területeken az Európa-szerte még mindig domináló nyomásos gazdálkodás más, sokkal elmaradottabb művelési rendszereket váltott fel, míg a nagybirtokok igazgatásában akár a kor viszonyainak megfelelő modern elveket is találhatunk. Azokat a termelési-technikai változásokat viszont, amelyek a 18. században Európa mezőgazdaságilag legfejlettebb országaiban, Angliában és Hollandiában tapasztalhatók, Magyarországon legfeljebb csíráiban fedezhetjük fel. Nem találjuk nyomát a modern vetésforgónak, szórványos a trágyázás, nem jellemző a jószág istállózó takarmányozása, a Nyugat-Európában kitenyésztett új, nagyobb hozamú fajták tartása. Megjelenésüket még a gazdaságukkal törődő, vállalkozásokra kész nagybirtokosok uradalmaiban is gátolta a befektetésekhez (eszközök vásárlása, épületek emelése, bér munka alkalmazása) feltétlenül szükséges tőke hiánya. A mezőgazdasági termelés jövedelmének forrása így alapvetően a termőföld önregeneráló képességének kihasználása maradt.

A korábban politikailag megosztott ország gazdálkodása a 18. században még nem mutat egységes képet. Az oszmán uralom alól felszabadult területeket a 18. század elején továbbra is elsősorban a külterjes állattartás jellemezte. A hatalmas pusztaságokat az ősi szürke marhák tízezrei népesítették be. „Ridegtartással – írta róluk Bél Mátyás – terméketlen területen is megvannak, melyek vagy természetből homokosak, vagy a telepések lustasága vagy nyomora miatt elhanyagoltak. Aszerint mennek előre, ahogy a legelő tart, és ahol rájuk esteledik, ott éjszakáznak. Ezeket az állatokat nem terelik haza csak eladás céljából.” Istállót, rendszeres takarmányozást nem ismertek, nyári legelőiket vándorolva járták be, télen azonban nádfalú, de tető nélküli szárnyékok mögé, esetleg fedett, de csak gerendából, szálfából elkerített aklok alá

hajtották őket. A néprajz tudománya is bizonyítja, hogy a Kárpát-medence ridegtartásában ismeretlen a védelem, enyhely nélküli jószágteleltetés. E vadregényesnek tűnő tartást a mezővárosoknak és az újonnan megadományozott birtokosoknak a pusztalegelőkre is kiterjedő tulajdonjoga csak lassan korlátozta. A ridegtartást dicsérte a század végén Nagyváthy János, a neves (de kissé konzervatív) agrárszakíró is: „a hideg a Marháknak még egészséges, az istálló ellenben egészségtelen. Ott az télben, nyárban hidegen van és alig van csak valami fedél is a mi alatt a fermeteg [!] előtt félre vonhassa magát”.

Hazánk állatállományában a 18. században többnyire a korábbiól ismert ősi magyar fajták éltek tovább. Az Alföldet benépesítő szürke marha nemcsak a ridegtartást bírta jól, hanem a több hónapos hajtást is a távoli piacokra. Hátránya, hogy tehene rossz tejelő volt. A Felvidéken a szürke marhánál kisebb, jobban tejelő fajtát is tartottak, amely azonban nem adott annyi húst, és nem is volt olyan szívós, mint alföldi társa. Az alföldi településeken is elválhatott egymástól a távolabbi pusztalegelőn tartott rideg, valamint a ház körül élő, éjszakára a legelőről hazahajtott „kezes”, rendszeresen fejt, ezért nem feltétlenül az ősi fajtához tartozó jószág. Az országban az 1780-as évek végén nagyjából 2,4 millió szarvasmarha lehetett, ebből 1,5 millió volt a tehén. (Az ökrök és bikák magas aránya is azt igazolhatja, hogy a szarvasmarhatartás nem elsősorban a tejgazdálkodást szolgálta.) A külkereskedelem alakulását megörökítő 18. századi harmincadkimutatásokban az élőállat-kiviteli – azon belül is a szarvasmarháé – az évszázad bármely periódusában a legnagyobb tételként szerepel. Az 1730-as években ez évente kb. 60 ezer, az 1770-es években kb. 95 ezer állatot jelentett.

A juhtartásban a hagyományos magyarországi fajták (racka, cigája) részben a tejtermékek – juhsajt –, részben a juh bundájából előállított ruházat (szőr) nyersanyagát szolgáltatták. Ezek a fajták azonban kevésbé feleltek meg az új igényeknek, mert gyapjukból általában csak olcsóbb posztóféléket lehetett készíteni. Tartásukat leginkább a szarvasmarha ridegtartásához hasonló extenzív módszerek jellemezték. A Felvidéken, valamint néhány dunántúli uradalomban megjelent, finomabb gyapjút kínáló német vagy cseh–morva fajták ezzel szemben nem bírták a ridegtartást, s istállót, esetleg aklot kellett nekik építeni.

Az új fajták terjedését a gyapjúkivitel kedvező lehetőségei ösztönözték. A 18. század legvégén a hazai juhállomány nagyjából 2,5 millió darabra rúgott. A mezőgazdasági cikkek exportjában a gyapjú 1733–52 között a negyedik, 1777–80 között a második helyre került. Emellett jelentős számú élő juhot is exportáltak. Szinte félvadon tartották a hagyományos sertésfajtákat (szalontai, bakonyi) is. Kondáikat az erdőkben makoltatták, de egyedeik szinte minden háztartásban megtalálhatók voltak, s minden hulladékot feléltek. Meglehetősen kezdetleges módszerekkel dolgozott a hazai méhészet is, pedig a piacon a méz mellett kelendő volt másik terméke, a viasz. Jelentősebb fejlődését társadalmilag az gátolta, hogy (a juhon és kecskén kívül) a méhészet termékeiből is tizedet és kilencedet kellett leróni. A mézet és viaszt még mindig elsősorban a méhek kifüstölésével (azaz a méhcsalád elpusztításával) tudták a kaptárból kinyerni. Korszakunk elején a viasz exportja meghaladta a mézét, utóbbi azonban hamarosan elébe került.

Az állattartás területén a lótenyésztés volt talán az egyetlen ágazat, amelyben a megelőző évszázadokban eltűntek az ősi magyar fajták. A lovak iránti igény a 17–18. század fordulóján nem csökkent, bár némiképp megváltozott. A hadviselésben használható gyors, de kisebb paripák helyett a békeidőszak az igavonásra, mezei munkára jobban használható nagy testű állatok keresletét növelte meg. Az állam ugyanakkor a hadsereg igényeinek megfelelő hidas- és igáslovakat keresett. A 18. századi magyarországi lóállomány ennek következtében meglehetősen kevert volt. Az uradalmakban megpróbálkoztak igényesebb – spanyol, itáliai – fajták meghonosításával, a parasztság azonban – attól való félelmében, hogy a hadsereg számára alkalmasnak talált lovait a hatóságok kényszerrel elveszik – vonakodott a jobb lovak tenyésztésétől. A paraszti gazdaságban a lovat szénával-szalmával táplálták, abrak-takarmányhoz ritkán jutott. Rontott az állományon az is, hogy a jószágot túl fiatalon fogták be mezei munkákra, ezzel pedig hátráltatták a fejlődését. A szilaj ménesek vagy az uradalmak szaporulataiból mindegyikre jutott kivitelre is.

A visszafoglalt területeken a hatalmas pusztalegelők mellett eltörpültek a túlélő vagy új otthonot kereső lakosság szántóföldjei és kaszálói. A század utolsó harmadában készült összeírások azt tanúsítják,

hogy az ország területének alig 30-40%-a állt művelés alatt (a volt hódoltsági területeken azonban ez helyenként 10-15% körül maradt), a mezőgazdaságilag hasznosított földeknek pedig kevesebb mint a fele volt szántó. Az állandó háborúskodások megszűntével elhárult annak az akadálya is, hogy településektől távolabbi szántóföldeket vagy réteket vegyenek művelés alá. Ezeken a városoktól, falvaktól távolabb fekvő, meghatározott rend szerint osztott, de művelési formájukban egyáltalán nem vagy csak alig korlátozott földeken jött létre a 19. századra felvirágzó tanyarendszer. Kialakulása egy közbülső állomására utal Bél Mátyás, amikor arról tudósít, hogy Csongrád megye lakói „ügyes földművelők, különösen törekvők egyrészt a mezei munka, másrészt a baromtartás terén. Ezért aztán ritkán vannak otthon, szinte egyfolytában a mezőkön és pusztáikon, valamint a barmok karámjainál tartózkodnak, csak ünnepnapokon térnek meg falvaikba.”

A földművelés szintje – éppen a rendelkezésre álló földterület bősége miatt – meglehetősen kezdetleges maradt. Egy 1715–20-ban készített összeírás szerint az ország településeinek 16%-ában olyan „parlagoló” gazdálkodást folytattak, amelyben a feltört földdarabot kimerülésig szántották, majd újra parlagon hagyva, más területet vettek művelés alá. A szántóföldi művelésben az ország egészét figyelembe véve – az 1715–20. évi összeírás szerint – a nyomásos gazdálkodás dominált (kétnyomásos a települések 45%-ában, háromnyomásos 27%-ukban). A falvak 10%-át ún. egynyomásos rendszerben írták össze, amelyben nem hagytak ugart. Az egynyomásos művelés mégsem jelentett feltétlenül előrelépést, hiszen a legtöbb helyen megszakítás nélkül gabonát termeltek benne. A háromnyomásos rendszer az ország északnyugati tájaira (Felvidék nyugati fele, Kisalföld), a kétnyomásos az északkeleti országrészre, valamint Erdélyre volt leginkább jellemző. A kétnyomásos gazdálkodás nem feltétlenül volt az alacsonyabb fejlettségi szint jele. A jelentősebb számú állatot tartó hegyes vidékeken (mint Erdély) szükség volt az ugarlegelőre. A nyomásos gazdálkodást elsősorban a kor technikai elmaradottsága kényszerítette ki, amit azután a közvélemény is megideologizált, a talaj pihentetésének szükségességét hangoztatva. A kortársak nemcsak a trágyázást ellenezték (még gazdasági szakíróink is vélekedhettek úgy, hogy a trágya rontja a termelt gabona minőségét),

de a mélyebb szántást is, mert attól féltek, hogy az a vékony termőréteg alatti terméketlen talajt fogja felszínre hozni.

A rosszul művelt s ezáltal keveset termő szántókat szinte teljesen a kenyérgabona-félék – búza, rozs – foglalták el, ritkábban jutott hely rajtuk a takarmányként is használatos árpának, zabnak. A század első felében a rozs gyakoribb volt, mint a búza, bár kivételek ekkor is lehettek. (Bihar megyében például a szántókon a búza volt a meghatározó.) A fogyasztási szokások átalakulása, valamint az exportigények a század végére a nagyobb birtokokon országosan a búza előretörését eredményezték. A parasztgazdaságok többsége azonban kitartott a kevésbé igényes rozs termesztése mellett. A hagyományos nyomásokon nem jutott hely a pillangósoknak vagy a takarmányrépa-féléknek. A jószág a rétek (kaszálók) és legelők fűvére szorult, az igavonó állat is többnyire azzal volt kénytelen beérni, hogy a legjobb legelőket számára tartották fenn („ökörtilalmas”). A takarmányozás hagyományos módja felértékelte a réteket. Ahol a szénát el tudták adni, „ott nagyobb hasznot ad a rét, mint a megművelt föld bármely más része. Csak maga Győr városa elég ennek bizonyítására: jövedelmei között a széna eladásából eredő teljességgel a legfőbbek közé tartozik” – olvashatjuk Bél Mátyásnál. Ha pedig azt hinnénk, hogy Győrött azért volt olyan értékes a széna, mert felvásárolták a nyugati piacokra hajtott jószág számára, akkor ezt cáfolhatja a bányavárosok példája: „alig találni bárhol is parasztokat, akik nagyobb hasznot húznának a szénából, mint azok, kik Beszterce-, Selmecbányára és így tovább viszik eladásra”. Az olyan település lakói viszont, mint Tokaj, amelynek szántója egyáltalán nem, s rétje is csak kevés volt, állandó panaszkodások között idegenből kényszerültek takarmányt vásárolni.

A jószágot nyáron legfeljebb éjszakára hajtották be az istállóba, trágyáját azonban nem feltétlenül próbálták meg hasznosítani. Szabolcs megyében az úrbéri felmérés idején a községeknek mindössze 7%-ában vallottak úgy a parasztok, hogy földjüket trágyázzák. Másutt viszont éppen azzal büszkélkedtek, hogy szántójuk trágyázás nélkül is gazdagon terem. Nincs nyoma a trágyázásra való ösztönzésnek Grassalkovich Antal sok részletre kiterjedő gazdasági utasításaiban, de nem találkozikunk vele a főúr gödöllői uradalmában sem. A trágyázásra „a síkvidé-

ki szántóföldeken, hacsak nem soványabbak, nálunk nincs mindig szükség” – vélte még a művelt Bél Mátyás is.

A hagyományos gazdálkodás egyfajta ördögi kört teremtett, amelyben a trágyahiány a gazdákat a szántó rendszeres pihentetésének fenntartására és a gabonafélék kizárólagos termesztésére kényszerítette, ez pedig – útját állva a növények váltogatásának – gátjává vált a takarmánynövények szántóföldi termesztésének. A takarmányhiány megakadályozta a jószág istállón tartását, így – még a jó szándék esetén is – elmaradt a kellő mennyiségű trágya képződése. Ilyen körülmények között természetesen alacsony szintű maradt a művelés technikája, a munka eredményességéhez hiányzott az elegendő igaerő. Szántáshoz kötöttebb talajon 4-6 ökröt kellett az eke elé befogni, ezt nemegyszer több gazda tudta csak együttesen előteremteni. A gabonafélék termésátlaga legfeljebb a három-ötszörös szemtermést érte el. Mai mértékkel számítva, ez hektáronként 8-12 hl (6-9 q) hozamot jelent. A munkaerőhiány sok helyen azt is megakadályozta, hogy a megtermett gabonaszemeket csépléssel (cséphadaróval való ütögetéssel) nyerjék ki a kalászból, ahogyan ezt a hegyvidékeken és a Dunántúl jelentős részén tették. Az Alföldön a szemet a keményre döngölt szérűn lóval nyomtatták ki. A finnyásabb fogyasztókat persze ez a módszer inkább megbotránkoztatta. „Láttam – írta Bél Mátyás –, amint külföldiek nevettek a cséplésnek ezen a módján, s irtózva vették észre, hogy az igás állatok munka közben beleiket is, hólyagjukat is oda ürítik.”

A szántóföldről kiszorult, de a háztartásban nélkülözhetetlen növények, mint a kender, a len, a káposztafélék, a komló, a hüvelyesek, a településtől távolabb fekvő, egymástól is elválasztott külön kertekbe kerültek. A külső kertekben termesztettek még mákot, sáfrányt, valamint a korban sajátos népszerűsége szert tett dinnyét is. A gyümölcsök között a máig népszerű alma- és körtefajták, birsalmák, cseresznye, barack, szilva, dió mellett jelentőségükben azóta hátrébb szoruló fajták is szerepeltek, mint a berkenye és a naspolya. Önálló gyümölcsöskertek kialakításával azonban ritkán kísérleteztek, többnyire megelégedtek a félig vagy egészen vadon termő fák termésének leszüretelésével. „Az ország igen nagy része bővelkedik gyümölcsökben, pedig túl azon, amivel a természet megáldotta a gyümölcsfákat, csak igen kevesen mutatnak

külön szorgoskodást körülöttük.” Bél Mátyás elmarasztaló véleményének jogosságát forrásaink is megerősítik.

A 18. században jutott népszerűsége tetőpontjára a különösen az ország keletebbi felén kedvelt kukorica. A parasztgazdaságokban elsősorban élelemnek, az uradalmakban főleg sertéshizlalásra termesztették, esetenként úgy, hogy nem bajlódtak a csövek törésével, hanem a disznókat ráhajtották a kukoricaföldre. A kisparaszti művelés jellemző növénye lett a dohány. „Sokfelé vetik a borsnak valamiféle nemét is, de csak síkvidéki helyeken” – olvashatjuk Bél Mátyásnál a paprika ismertetését, amelyről úgy vélte, hogy csípőssége miatt a szemhez érintve akár vaktságot is okozhat. „Ezért sokan ellene vannak, használata mégis elterjedt sokfelé. Senki sem fűszerezi vele jobban ételét, mint a magyar.” Vontatottan haladt viszont a krumpli terjedése. A föld alatt termő gumóval szemben le kellett küzdeni a lakosság ellenszenvét, egyelőre nem sok sikerrel.

A hazai gazdálkodásban megkülönböztetett figyelmet kapott a szőlő. Művelése a mezőgazdaságilag hasznosított terület mindössze 3-4%-ára terjedt ki, jövedelmezősége azonban a társadalom minden rétege számára vonzóvá tette a szőlőbirtokot. Zemplén megyében a század végén a különféle szőlőkből származott a földbirtokosok jövedelmének 15%-a, de a hegyaljai borvidék kerületeiben ez az arány az 50%-ot is megközelíthette, egyes településeken meg is haladhatta. Az Alföldet félkörívben körülölelő peremvidék nevezetes szőlőtermő régiói (Sopron, Pozsony, Szentgyörgy, Modor, Gyöngyös, Eger környéke, a Hegyalja, Kárpátalja, az Érmellék, valamint a Temesközt keletről szegélyező dombvidék) termőterületén kívül más vidékek városait is gyakran vette körül szőlőgyűrű. Művelésére leginkább a bornak mind kül-, mind belföldön különlegesen kedvező értékesítési lehetősége ösztönzött. A hazai fogyasztásban a gyenge, 4-5%-os alkoholtartalmú, savanyú borok gyakran a fertőzött, betegségeket terjesztő vizet helyettesítették. Az export, a hosszabb szállítás természetesen magasabb alkohol- és cukortartalmú italt kívánt meg. A regéci uradalomban 1701-ben a birtok összjövedelmének 80%-át származtatták a korcsmáltatásból, Károlyi Sándor legfőbb jövedelmét ugyancsak a borárulás biztosította. Zemplén megyében egy 1800-ban készült felmérés szerint a korcsmáltatás a

földesúri jövedelmek közel egyötödét tette ki. Ami pedig a kivitelt illeti: a bor 1733–52 között a második, 1767–86 között a negyedik helyet foglalta el az agrárexportban.

A századelő birtokadományozásai megnövelték a nagybirtok súlyát. A korszak uradalmait azonban még nem feltétlenül tekinthetjük gazdálkodóegységeknek. Birtokosaik többnyire megelégedtek a jövedelembeszedő, adóztató szereppel. A javarészt robottal művelt majorsági birtokokra a jobbágymunka a paraszti gazdaságok alacsony szintű művelési technikáját vitte át. Kevés olyan arisztokráciával találkozunk, aki jövedelmének növelését a gazdálkodás jobbításától várta. A birtokkal való törődés ez esetben sem annyira az új módszerek alkalmazását, hanem a hagyományos művelés minél lelkiismeretesebb végzését igényelte (az ugar többszöri felszántása a gyomosodás megakadályozására, rétek, legelők tisztán tartása, esetleges trágyázás). A birtokosok jövedelmében – az allódiumok kiépítése ellenére – zömében a paraszti termékjáradékok (bor, gabona és jószág) értékesítéséből keletkező bevételek kerültek az első helyre. Wellmann Imre a gödöllői uradalmat vizsgálva úgy találta, hogy 1772–79 között az összes jövedelemnek mindössze 40%-a származott saját termelésből és eladásból, míg a bevételek nagy részét a feudális járadékok és haszonvételek adták. Zemplén megyében a megye birtokosai jövedelmüknek alig 16%-át nyerték a szántók 30%-át kitevő allódiumaikról. A birtokok jövedelme mellett egyébként a birtokosok komoly kölcsönöket is felvettek. Végül azonban mind a jobbágymunkával művelt birtokok jövedelmei, mind a kölcsönök csak ritkán kerültek vissza a gazdaságba. Tóth Tibor számításai szerint Somogy megyében az 1750–1811 között felvett nemesi kölcsönöknek csak 6%-át fordították gazdaságfejlesztésre, 27% rendeltetése birtokvásárlás, 20%-é zálogbirtok-kiváltás, 40%-é pedig adósságtörlesztés.

A bécsi udvarban domináns befolyáshoz jutó kameralista elvek a gazdaságpolitikában a korábbiaknál jelentősebb szerepet biztosítottak a mezőgazdasági termelésnek. Fokozott figyelmet kapott a hazai agrártermelés is. A híres bécsi kameralista, Philipp Wilhelm Hörnigk már akkor (1685-ben) megfogalmazta a Magyarország hasznosítására vonatkozó (a hazai történetírásban hírhedetté vált) mondatát, amikor Buda bástyáin még lófarkas lobogó lengett, az ország felszabadítása pedig tá-

voli ábrándnak tűnt. Eszerint Magyarország „valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”. Bécsben az 1716–18. évi török háborúban visszafoglalt, kamarai igazgatás alá vett Temesközt az 1720-as évektől – a bevándorló német telepések tapasztalataira alapozva – egy sor gazdaságpártoló intézkedéssel szerették volna valamiféle mintatartománnyá alakítani. Az ország egyéb területeire az udvar mezőgazdaság iránti érdeklődése a 18. század második felében terjedt ki. Ezek a törekvések mégsem tudták döntő módon előrébb vinni a magyar mezőgazdaságot. Ebben azonban végül nem elsősorban az intézkedések hiányosságai játszották a főszerepet, hanem a hazai gazdálkodást akadályozó más belső és külső kedvezőtlen tényezők. A gazdák érdekelttségét a termelés eredményességének javításában erősen gátolta a települések életét meghatározó, a visszafoglalt területeken is újjáalakuló faluközösségek befolyása. Tevékenységi körüket, hatékonyságukat még a jobbágyszabványok fölé egyre inkább kiterjeszkedő földesúri hatalom sem tudta megsemmisíteni. Az alföldi települések például csak addig engedélyezték a szabad foglalat, azaz az őszyep feltörését és bevetését, ameddig az nem veszélyeztette a jószág legelőjét. A népesség szaporodása, a falvak és mezővárosok vélt telítettsége után a közösség határozta meg, hogy ki milyen arányban részesülhet a kiosztható földekből. Az igaerővel, eszközökkel rendelkező „marhas ember”-nek (jobbágy) több jutott belőlük, mint a „gyalog ember”-nek (zsellér). A közösség tartotta fenn a nyomáskényszert is, amely az egyes nyomásokba kerülő vetemény (gabonaféle) pontos előírásával, a művelési időszakok kijelölésével, az ugar legelővé nyilvánításával sokáig gátolta a modernebb eljárások bevezetését. A faluközösségek működését jól illusztráló forrásaink a székely falvak falutörvényei, rendtartásai, amelyek mind a székely falvakban oly szűkös szántók (a művelt terület 20%-a) felosztását, mind a lakosság megélhetését nagyrészt biztosító erdők (45%) és havasi legelők használatát pontosan szabályozták. Az osztásból „a vérség jussán” a szabad székelyek részesülhettek. Az erdők és legelők esetében a szabad foglalat is ismerték, de ezt a község vezetőinek jóvá kellett hagyniuk. Aki a szokást kijátszva, mások kárán akart előnyhöz jutni, „az havasból kivesszen” (a közösséget hagyja el) – mondta ki az egyik falutörvény. A szántóföld megművelését szabályozó előírások gyakran a birtokosok majorságain

is érvényesültek, hiszen azok még csak ritkán különültek el a paraszti földektől. (A szántók tagosítása majd csak a 19. század első felében válik jellemzővé.) De ahol erre mégis sor került volna, az új eljárások, eszközök bevezetését, az igényes jószágok elszaporítását ott is nagymértékben nehezítette a korábban említett tőkehiány.

Ipar és kereskedelem Ahogyan a török kiűzése után a mezőgazdaság nem tudott azonnal az európai élvonalhoz közelítő szintre emelkedni, ugyanúgy éltek tovább a korábbi századokból örökölt problémák a visszafoglaló háborút követően az iparban is. De itt mégsem csak az egyes országrészek eltérő öröksége vagy a táji sajátosságok különbségei érvényesültek. Az ipari termelők nem térhettek ki a Nyugat-Európában a kora újkorban mutatkozó változások elől. E változások egy része az alkalmazott technika megújulását eredményezte (az iparosokat nem kötötték olyan korlátok, mint a földművest a nyomáskényszer), más részük a termelés szerkezetének átalakulásához (a manufaktúrák létrejöttéhez) vezetett. A hazai ipar a 18. században sokrétűbbé, differenciáltabbá vált, mint a mezőgazdaság. Egyes ágazatainak szűk, regionális piacokhoz kellett igazodniuk, míg mások előtt az exportlehetőségek is megnyíltak. Az új körülmények között nemcsak a volt hódoltsági terület iparilag meglehetősen szegényes mezővárosainak és a Felvidék iparosodottabb bányaközpontjainak kellett egymással párhuzamosan működniük, hanem a hagyományos céheknek és az évszázad során hazánkban újnak számító manufaktúráknak is. A szétforgácsolódás következtében a hazai ipar 18. századi történetét nem is ismerjük annyira, mint a mezőgazdaságét, forrásanyaga is kevésbé feldolgozott.

A 18. századi Magyarország iparát továbbra is elsősorban a céhes termelés és a falusi háziipar jellemezte. A század első évtizedében az országban Bánkúti Imre számítása szerint mindössze 5-6 ezer kézműiparos dolgozott. Számuk a század végére megsokszorozódott. Ekkor a céhes iparosok száma (a legényeket és inasokat is beleértve) 100 ezerre, a falusi mesterembereké 50 ezerre tehető. (A családtagokat is beszámítva a két réteg együtt már a lakosság 6%-át adta.) A visszafoglalt városok-

ban gyors ütemben alakultak újjá a céhek. Heckenast Gusztáv adatai szerint 1690–1700 között Budán 19, Székesfehérvárott 16, Pesten 14, Pécsen 11 céh alakult. A céhes iparosok szilárdan uralták városaik piacát. A hagyományoknak megfelelően a műhely egyúttal bolt is volt, ahol a késztermékeket árusították. A 18. században azonban a mesterek jelentős része már egyedül, inas vagy legény segítségével nélkül dolgozott. Ez a végletekig leegyszerűsített forma (minden munkafolyamat egy kézben való összpontosítása, termelés és értékesítés összekapcsolása) jelentősebb hasznot nem hozhatott, mégis biztosítani tudta a kézművesek megélhetését. A szűk piac, a termelési technika fejlesztésében való érdektelenség (ellenkező esetben a befektethető pénz hiánya) mégis számos problémát okozott. A céhtagok gyakran küzdöttek megélhetési gondokkal, amit a tagság létszámnövekedésének akadályozásával próbáltak kiküszöbölni. Védekezésre kényszerítette őket az is, hogy termékeik ritkán jutottak túl a városhatárokon, hiszen más városok piacát azok céhei ellenőrizték. Szerény piacuk monopolizálására tett kísérleteik mégis kiváltották mind saját városuk vezetősége, mind a hatóságok rosszallását. Székesfehérvárott az 1750-es évektől csak a tanács engedélyével lehetett céhgyűlést tartani, ami a határozatok ellenőrzéséhez vezetett. Néhány év múlva a szűcsceh vezetőit meg is büntették az intézkedés megszegése miatt. Másutt a tanács a céhjövedelmek felhasználásába szólta bele. A helytartótanács az 1730-as évektől kezdve rendszeresen ellenőrizte a meglévő céhleveleket, és sorozatosan fellépett a mesterek számának maximálása ellen, valamint a felvételi díjak csökkentése és a lakomák korlátozása érdekében.

A hazai ipar fellendülésének legfőbb akadálya a piachiány volt. A mezőgazdasági termékek gyenge értékesítési lehetősége elengedhetetlenül tette, hogy a parasztok továbbra is önállóan állítsák elő ipari szükségleteik jelentős részét (ruházat, szerszámok, a háztartási eszközök és berendezés egy része). Csak a nagyobb szakértelmet követelő eszközöket (vas- és cserépeszközök) vagy az igényesebb, ünnepi alkalmakra szánt viseletdarabokat vásárolták iparosoktól. A mezőgazdasági munka szerény jövedelmezősége, továbbá évszakokhoz kötött jellege miatt viszont jelentős nagyságú falusi háziipar alakult ki. A falusi mesterekből tekintélyes mennyiségű cserépedényt, bútort, szőnyeget,

hímzést, csipkét készítettek. A falusi ipart malmok, olajütők, fűrész-malmok egészíthették ki.

Néhány korábbi próbálkozás után az 1710-es évek második felétől kezdve emelkedett meg hazánkban a manufaktúraalapítások száma. A kincstár a visszafoglalt Temesközben igyekezett néhány textilipari, mezőgazdasági termékeket feldolgozó, valamint vaseszközöket készítő üzemet létrehozni, többségük azonban rövid működés után megszűnt. Időtállóbbnak bizonyultak a század második negyedétől megjelenő főúri alapítású manufaktúrák. Tevékenységük elsősorban a textilipar különféle ágait ölelte fel, mindenekelőtt a posztó, lenvászon, karton készítését. Az alapítók között a politikában is a legaktívabbnak számító főurakat találjuk. Az 1720–30-as években Károlyi Sándor és Pálffy János állított fel posztómanufaktúrát. Mária Terézia uralkodása idején egyedül a textiliparban 36 új manufaktúra létesült, igaz, ezek közül alig 10 élte túl bizonyíthatóan a királynő uralkodását. A császári férj, Lotharingiai Ferenc alapításaival (a Nyitra megyei Holicson divatos arany- és ezüsthonalat gyártó üzem, Sasváron [Sassin] kartonnyomó manufaktúra) szinte példát mutatott. A 60-as években az alapítók sorába belépett az állam is. Apatinban a kamara hozott létre többféle textiliát (posztót, pamuthonalat, nyersselymet) előállító vállalatot. Ezekben az években megjelentek az első jelentősebb polgári alapítások is, hogy a 70-es évektől azután túlsúlyba jussanak a többiekkel szemben. Polgári alapításúak voltak a század utolsó harmadában létesített, jelentős virágzásnak indult selyemmanufaktúrák is (mint pl. a Valero-féle filatórium Pesten).

A többi iparágról nem rendelkezünk megbízható adatokkal, manufaktúráik száma nyilván lényegesen kisebb volt. A könnyebb nyersanyagbeszerzés lehetősége ösztönzött néhány bőrfeldolgozó manufaktúra alapítására, de ezek nem tudtak versenyezni a céhes és kontár iparosokkal. Az életmód és a divat átalakulása – pontosabban, a köznemesi és polgári háztartások cserépedénykészletének kicserélődése – váltotta ki az üveghuták és a kerámiát előállító üzemek számának gyors felfutását. Egyik forrásunk 1786-ban 39 működő üveghutát említ, bár bizonytalan, hogy ezek közül hány tekinthető valóban manufaktúrának. Piackörzetük viszonylag szűk volt, néhány szomszédos megyére terjedt ki.

A kerámiaiparban a Lotharingiai Ferenc által Holicson alapított majolikaüzem számított a legjelentősebbnek. Termékei a birodalom számos tartományába eljutottak. Kisebb jelentőségű fajansz- és kőedénykészítő üzemekről is tudunk. Meglehetősen bizonytalan a főleg a hadsereg szükségleteire gyártó salétromfőzés és puskaportörés üzemi felépítése. Valódi manufaktúrák helyett többnyire falusi műhelyekben, paraszti munkaerővel állították elő ezeket a termékeket. Ezzel szemben a 18. század második felében manufakturális keretek között indult számottevő fejlődésnek a hazai papírgyártás (bár papírmalom a 16. század óta működött), valamint a dohányfeldolgozás.

A manufaktúrák megjelenése a hazai iparban végül mégsem tudta megváltoztatni a céhek dominanciáját. Hiába nyújtott a törvény a bevándorló kézműveseknek a gazdálkodóknál jóval tartósabb kedvezéseket (15 évi adómentességet), az iparosok száma csak nagyon lassan gyarapodott. A hazai manufaktúrákban a 18. század végén alig több mint 5 ezer fő dolgozott (a családtagokkal együtt is mindössze a lakosság 0,3%-át téve ki). Viszonylag kezdetleges képződménynek kell tekintünk magukat az üzemeket is. A termelés zömét ugyanis nem koncentráltan, egy üzemben folytatták, hanem – a német Verlag- (megbízási) rendszerhez hasonlóan – a környék háziiparosainak bevonásával. Nem ritka, amikor a manufaktúra teljes céhet szerződtetett, még gyakoribb azonban, hogy az új üzem szabályzata öltötte fel a céhstatútum jellegét. (A mester például maga alkalmazta segédeit és inasait, de egyúttal felelt is értük.) A termelőeszközök zöme a mesteremberek saját tulajdona volt. Mindezen túlmenően a korabeli manufaktúrák többsége nem volt igazán rentábilis. Ráfizetésről panaszkodott 1753-ban Lotharingiai Ferenc sasvári üzemének irányítója, hellyel-közzel deficitel találkozunk a főúri manufaktúrák esetében is. Az alapító arisztokraták célja nemegyszer háztartásuk és uradalmuk szükségleteinek kielégítésére korlátozódott, tehát üzemeiket valamiféle önellátás kellékének tekintették.

Ha az alapító mégis jelentősebb piacot keresett üzeme termékeinek, akkor ezt nem feltétlenül idehaza próbálta megtalálni. A magyarországi manufaktúrák többségének létrehozásakor – amint ezt földrajzi elhelyezkedésük az Ausztriával és Morvaországgal határos megyékben sej-

tetni engedi – az örökös tartományok piacaira számítottak. Az 50-es, 60-as években reményeik beváltak: 1754–58 között például a sasvári kartonnyomó termelésének 71%-át exportálta. Az olcsó munkaerővel termelő, adót nem fizető főúri üzemek áruival eséllyel vetélkedtek az osztrák vásárlókért is. A szomszédos tartományok iparát veszélyeztető konkurenciát azonban az udvar hamarosan korlátozni próbálta.

A 18. századi bécsi gazdaságpolitika átmenetet képez attól a felfogástól, amely a vámjövedelmeket kizárólag az állami bevételek gyarapítását szolgáló pénzügyi eszköznek tekintette, egy olyan rendszer felé, amely a gazdaság távlati céljait is figyelembe vette. Alapelveit – mint említettük – a kameralizmus határozta meg. Az udvarban arra törekedtek, hogy a monarchia szükségleteit belső erőforrásokból teremthessék elő, a tartományokat pedig egységes nemzetgazdasági keretbe fogják. Az 1746-ban felállított Általános Gazdasági Igazgatóság (*Universal-kommerziendirektorium*) az összbirodalmi elveket képviselte. A magyarországi gazdaság alakulását a helytartótanács rendeleteivel próbálták befolyásolni. Az 1723-as törvények a kivitel növelésére és a behozatal korlátozására ösztönöztek.

A kameralista elvek alapján a bécsi udvar a termelés egyes ágait ott próbálta meg nagyobb támogatásban részesíteni, ahol azoknak számottevő hagyományai voltak, s eredményeikkel szavatolták a további sikereket. A magyarországi iparágak közül erre leginkább a bányászat számíthatott. A 18. században hazánkban a korábbi évszázadok külső és belső háborúskodásaiban, majd a Rákóczi-szabadságharc során lehangyolódó bányászat újra fellendülőben volt. Az udvart elsősorban természetesen a nemesfémek érdekelték. Selmec-, Körmöc- és Nagybánya környékén még mindig tetemes mennyiségű aranyat (évente kb. 11 mázsát) és ezüstöt (kb. 250 mázsát) bányásztak. A felső-magyarországi bányavidék (Szomolnok, Igló, a Besztercebánya melletti Úrvölgy), valamint a Délvidék (a Krassó-Szörényi-érchegység a Temesközben) egyre növekvő réztermelésével Magyarország az elsők közé került a világon (évi 20 ezer mázsa). Nem elhanyagolható az ólom- és vasbányászat sem. 1745-ben fedezték fel a tatai, 1759-ben a brennbergi szénlelőhelyet, bár nagyobb arányú kiaknázásukra csak évtizedekkel később került sor. A kamara tekintélyes jövedelemhez jutott a máramarosi, erdélyi

lyi, valamint a sóvári (Eperjes melletti) sóbányászatból is. Egyedül a zalatnai higanybányászat mutatott hanyatlást, mivel Bécs számára elegendőnek bizonyult az idriai bánya termelése. A hazai bányászatban és kohászatban a 18. század végén mindenesetre 30-50 ezer fő dolgozott (családtagokkal együtt a lakosság 2%-a). A bányászat felfutását (amit Heckenast Gusztáv egyenesen a magyarországi bányászat „ismeretlen fénykorának” nevezett el) részben a termelés szerkezetének átalakítása, részben szervezeti-irányítási, továbbá komoly technikai újítások segítették. A bányaműveléshez szükséges ismeretek könnyebb elsajátítását szolgálta a Selmecebányán 1735-ben felállított, eredetileg kétéves képzési idejű bányatisztképző iskola, amelyet 1762–70 között akadémivá (felsőfokú iskolává) fejlesztettek.

Ebben a sok vonatkozásban önellátó alapokon nyugvó gazdaságban, ahol a paraszti pénzjövedelmeket elnyelték a földesúri járadékok vagy maga a kincstár, nem sok hely jutott a termékcserének. A hazai kereskedelem valójában két, egymástól jól megkülönböztethető pályára kényszerült: az akadályokkal küszködő belkereskedelemmel szemben jelentős méretű, aktív külkereskedelem tudott kialakulni. A belső forgalom mértékére és jellegére utaló forrásunk sajnos, igen kevés. Színteréül a városok (mind a szabad királyi kiváltsággal rendelkezők, mind a mezővárosok) vásárai és piakai szolgáltak. Az országos vásárokra távoli vidékekről érkezhettek vevők, hogy felvásárolják a környék termékeit, elsősorban a felkínált jószágot vagy terményt. A hetipiacon inkább az adott vidék lakossága szerezte be saját étel- és háztartási szükségletét a környékbeli parasztságtól vagy az adott város iparosaitól. Ezen alkalmakkor cseréltek gazdát a helyi gazdálkodás és a részben éppen mezőgazdasági termékeket feldolgozó helyi kézművesipar termékei is (egyrészt gabona, jószág, pálinka, bor, gyapjú, bőr, másrészt ruházat, lábbelik, vaseszközök, fazekasáruk, esetenként bútorfélék). A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés kilenc kérdőpontjára adott válaszok arról tanúskodnak, hogy a mezővárosok között is fontossági sorrend alakult ki annak megfelelően, hogy mekkora régió lakosságát vonzották piacaikra. Zemplén parasztjai vásárlásaikat a megye bármely mezővárosában elintézhették, saját termékeiknek azonban gyakran csak messzebb, a Hegyalja szőlőtermelő településein találtak piacot. A me-

zőgazdaságilag egyneműbb Szabolcs lakóit a piac végzetes szűkössége nyomorította. A belső forgalmat gátló tényezők közé tartozott a katasztrofális úthálózat és a folyóvizek korlátozott kihasználhatósága is. Nagyobb folyóink – közismerten – mind a kivitelt, mind a hazai régiók vagy városok közötti forgalom szempontjait nézve kedvezőtlen irányba tartanak. A nyugati és északi irányú szállítást hajóvontatással lehetett megoldani, de az ehhez szükséges folyó menti utak kiépítése és karbantartása is meglehetősen kezdetleges fokon állt.

A tőkeszegénység és a tevékenység kockázatai miatt a kereskedelem mint foglalkozás nem vált népszerűvé hazánkban. A kedvezőtlenebb értékesítési lehetőségekkel rendelkező vidékeken a lakosság elszokott attól, hogy termékeit piacra vigye, s ott próbáljon meg rá vevőt találni. Szabolcs megye Mária Terézia korabeli paraszti vallomásaiban a lakosok úgy nyilatkoznak, hogy „élhetnénk vele”, ha „nem restelkednénk”, ha „megszoktuk volna”. Timár község lakosai még a falu határában vadon termő sás (kiváló szőlőkötöző anyag) összegyűjtését is átengedik a tokajiaknak, mert a természet adta, „Isten áldása” termékből nem illik hasznot húzni. Lealázónak, erkölcsrombolónak tartják a kereskedést a nemesek is, akik azon vitatkoznak: „Illik-e magyarhoz a csalfa kereskedelem, / Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés.” (Az idézet Orczy Lőrinc *Tokajban való érkezés télen* c. költeményéből való.) Nem csoda, ha a hazai kereskedelem egyre inkább idegenek (örmények, görögök, szerbek, a század végétől zsidók) kezébe került.

A lanyha belkereskedelem mellett a külkereskedelmi forgalom a század folyamán fokozatosan növekedett. A pontosan vezetett harmincad- (vám-) kimutatások szerint 1767-ben például a határokon átvitt cikkek értéke több mint kétszeresét tette ki az 1733. évi értéknek. A kivitelt legfőbb tételeit mezőgazdasági cikkek (szarvasmarha, bor, gabona) alkották. A behozatal főleg iparcikkekből (többek között az örökös tartományok finomabb textíliáiból, nürnbergi árunak nevezett kisebb vaseszközökből, szatócsárúkból) állt. A külkereskedelmi mérleg a 18. században folyamatosan aktív volt, a kivitelt az 1730-as években 30-35%-kal, az 1760-as években 10-15%-kal is meghaladhatta a behozatal. Az aktívum elsősorban a mezőgazdasági termékek nyugat felé (mindenekelőtt az örökös tartományokba) irányuló kiviteléből száma-

zott. Újabb kedvező esélyt jelenthetett, hogy Mária Terézia 1776-ban Fiumét közigazgatásilag Magyarországhoz csatolta, s így az ország tengeri kikötőhöz jutott. A 18. század utolsó negyedszázadában Fiume kereskedelme valóban aktívvá vált. A kelettel (a Török Birodalommal) bonyolított külforgalmat ezzel ellentétben nagyrészt a passzivitás jellemezte. A kereskedelmi mérleg osztrák részről mutatkozó jelentős passzívumát az udvar a bányajövedelmek kamarai kisajátításával tudta ellensúlyozni. Ugyanezt segítette a főurak bécsi költekezése is.

Mindennapi élet

„Maga az Isten választást tett közöttünk: a jobbágyra osztván a munkát és foglalkozást, a főemberekre a bőséget és a vigasságos életet” – jellemezte a 18. századi hazai társadalom megosztottságát Faludi Ferenc jezsuita költő. Az eddigiek ismeretében valóban jogosnak látszik a kérdés: a magyarországi társadalom tagjainak helyzetében mutatkozó szélsőséges különbségek megengedik-e, hogy életükben bármiféle azonosságot fedezzünk fel? Lehet-e közös vonást találni a bőségben dúskáló, „vigasságos” életet élő nemes és a „foglalkozásban” szenvedő paraszt között? Hiszen hiába volt meghatározott hivatali vagy katonai feladata (munkája) a főuraknak (ami természetesen nem fizikai tevékenységet jelentett), hiába talált magának társadalmi állása által megengedett szórakozást a jobbágy, életkörülményeik alapvetően különböztek egymásétól. Eltért lakásuk, öltözködésük, táplálkozásuk, általában a szokásaik. A mindennapok közös fejezetbe foglalását mégis lehetővé teszi, hogy 18. századi őseink a külsőségek területén szívesen próbálkoztak társadalmi korlátaik átlépésével, a felsőbb rétegek utánzásával. Az életmódbeli megnyilvánulásokban tehát bőven fellelhetők átfedések. Megkönnyítette ezt, hogy a lakosok vagyoni rétegződése eltérhetett jogi-társadalmi besorolásuktól. Elszegényedett, szinte nyomorgó nemeseket éppen úgy találunk, mint tehetős, viszonylagos jólétben élő jobbágyokat. A ténylegesen meglévő társadalmi különbségek ellenére ugyanakkor voltak olyan, az emberek életét meghatározó körülmények is, amelyek nem tettek különbséget a lakosság egyes rétegei között. Ezek közé számított a különféle betegségek fenyegetése.

Az orvostudomány fejletlensége miatt gyakorlatilag a lakosság szinte minden tagja védtelenül állt a szokásos betegségekkel szemben is. Leggyakoribbak a köhögéssel járó szárazbetegség (ami többnyire tüdőbajt jelentett) és a láb ödémás duzzadásával járó vízibetegség (amit általában szívelégtelenség váltott ki). Gyakoriak voltak a pusztító járványok. Az évszázad lakosságát többször is megtizedelte a pestis. Szentesen „az 1709dik esztendőben a döghalál 900 lelket témetett a sírba, mely nyavaja így kezdődött: először az embereknek a feje megfájult, azután a balfelől lévő vak szeme és térdig a lába megdagadt. Ha reggel kezdett dagadni, másnap reggelre megölte az embert. A holtak száma egy nap alatt 80 lélekre ment.” Visszatértek a betegség a városban az „1739dik esztendőben 800 lelket temetett a sírba”. Debrecenben az 1739 májusától 1740 januárjának végéig tartó járvány közel 8 ezer áldozatot szedett, ami a járvány előtti 24 ezer lakos egyharmadát tette ki. Megközelítette a 30%-ot a járvány Bihar megyei áldozatainak aránya is. Országosan az évszázad legveszedelmesebb betegsége két legnagyobb hullámában egyenként a lakosság 5-10%-át pusztította el. A Rákóczi-szabadságharc idején kezdődött – 1708–12 között dúló – pestisnek 400 ezer fő esett áldozatul (a lakosság 10%-a), az 1738–41 között dúló járványnak újabb 300 ezer fő.

A nemesség pestistől való félelmét igazolhatja, hogy az 1708-ban elkezdett pozsonyi, Habsburg-párti országgyűlést háromszor szakították félbe a betegség közeledése miatt. De felbukkant a pestis 1718–19-ben is, főleg Erdélyben, ahol nagy éhínség előzte meg. A lakosság mindenféle szükségstáplálékkal élt, ami legyöngült szervezetét nem tudta megvédeni a betegségtől. „Az éhség és a szokatlan étel miatt az emberek nedvei szükségképpen elromlottak, ezért az 1719-ik évben a tavasz beálltakor a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év alatt több mint száz-ezren pusztultak el” – jegyezte fel gyermekkori élményét a neves erdélyi tudós, Bod Péter. E járványnak esett áldozatul édesapja és két testvére. Az anyja három gyermekkel maradt özvegyen. A század második felében a betegségnak csak kisebb, helyi megjelenéséről hallunk. Az utolsó jelentősebb pestisjárvány 1786-ban pusztított. A félelmetes betegség visszaszorulásában döntő szerepet játszott az, hogy a hatóságoknak megelőző rend-

szabályokkal (vesztegzár, fertőtlenítés) egyre inkább sikerült megakadályozniuk a járvány bejutását az országba.

Nem tűnt el viszont a korszak másik veszedelmes betegsége, a himlő, amelynek terjedése nem kötődött járványos időszakokhoz. A nagyobb fertőzésveszély miatt ez a betegség több áldozatot szedett a társadalom felsőbb rétegeiben is. Nem kímélte a Habsburg-családot sem: himlőben halt meg I. József császár, Mária Terézia két gyermeke, két menyje (II. József első és második felesége). Másoknak sikerült túlélniük a himlőt, amely azonban egész életükben megmaradó rút nyomot hagyott a gyógyultak testén. Nem volt ez alól kivétel az egykor szép királynő és több gyermeke sem. Ezért is pártolta Mária Terézia a himlőtörés korai, Angliából terjedő változatát, s engedte családjá több tagját is az ellenszerrel kezelni. Példáját az arisztokrácia egy része is követte. Ez a kezelés azonban az évszázad végéig nem tudott elterjedni a társadalom alsóbb rétegeiben. Inkább a szegényeket sújtotta a vérhas, valamint a hiányos táplálkozás okozta vitaminhiányból származó skorbut is. A Temesköz telepeseit a malária is kínozza. „A legszebb épületekből mindenütt halavány és beesett arcok kukucskálnak ki – tapasztalta az egyik utazó. – Hiszen ez a halál országa, hol emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek.” Nem tett különbséget a társadalmi osztályok között a gyermekeket sújtó diftéria (torokgyík), a gyakorta halált okozó betegség ellen akkor még ugyancsak nem tudtak védekezni.

A betegség mellett a társadalom alsóbb rétegeinek réme a szintén vissza-visszatérő éhínség volt. Bél Mátyás összefoglaló művében az 1710., 1714. és 1718. évi éhínségeket emelte ki. Az 1718. évi erdélyi, katasztrofálisan rossz termés miatt Bod Péter szerint „a székelyek különféle módon küszködtek az éhséggel. A kőrisfának összezúzott kérgét keverték a liszthez. Kevéssel megfelelőbb volt az a kenyér, amely a mogyorófa sarjából készült.” Szentesen „az emberek kéntelenítették túl a Kurcán gyékénytövet ásni és azt szárították, mozsárban megtörték lisztnék és pogácsának megsütötték, így táplálták sok szegény emberek magukat”. Az ínség még sokáig nem tűnt el a kor embereinek életéből, 1725-ben és 1740-ben elsősorban a Felvidéket sújtotta. Ritkábban a század második felében is megismétlődött, így például az 1780-as években az ország északkeleti hegyes vidékein.

A betegségek, a nélkülözések meglehetősen rövidre szabták az emberi élet átlagos időtartamát. Kováts Zoltán számításai szerint Somogy megyében 1748-ban az átlagos életkor mindössze 22 év volt, a Bihar megyei Konyár községben még ennél is kevesebb, alig 18 év. Az átlagos életkor a század végére is mindössze 35 évre emelkedett. A népesség életkor szerinti összetétele jelentősen eltért a maitól. Egy 1804. évi összeírás szerint a lakosságnak majdnem fele 17 év alatti volt, s mindössze egyötöd része idősebb 40 évnél. Ez utóbbiak a kor felfogása szerint idősnek számítottak. Az 1716-ban elhunyt Bethlen Miklós *Önéletírásában* hálát ad Istennek, hogy olyan magas kort ért meg, amilyent családjában addig még senki. E sorok írásakor az erdélyi politikus 67 éves volt. Óriási a gyermekhalandóság, ami a társadalom felső rétegeit is sújtja. Mária Terézia 16 gyermekéből 6 halt meg gyermekkorban. A tudós Bod Pétert 9 gyermeke közül mindössze 3 élte túl. Az erdélyi nemesúr, Czegei Vass László 12 gyermeke közül egy sem érte meg a nagyobbacska gyermek kort. Amikor az apa 1738-ban áldozatul esett a pestisnek, majd néhány nap múlva egyetlen megmaradt fiacskája is követte a halálba, felesége a század legmegrendítőbb anyai soraival zárta le ura naplóját: „Úgy maradtam, mint az takarás után az tarló és mint az megszedett szőlő.” Szomorú sorsa bizonyára nem számított kivételnek.

Feljegyezték a források bő termésű éveket is, habár csekélyebb számban, mint ínségest. Szentes krónikása szerint 1700, 1720, 1766, 1772 és 1796 tartozott e sorba. Az 1720–24 közötti évek jó termését Bél Mátyás is kiemelte. De a szegények nemcsak a földművelésből szereztek táplálékukat. Bél Mátyás érvényesnek tartja a Szeged környéki mondást, hogy „a Tiszának csak kétharmad része víz, egyharmada hal”. Nem csoda, ha arrafelé „legtöbben, de főleg a szegények halat esznek hús helyett, ez jelenti napi táplálékukat”. Ennek ellenére nem tagadhatja, hogy „rengetegen nyomorognak ezen az oly termékeny vidéken a legnagyobb szegénységben”.

Bőséges táplálkozással, jóléttel inkább csak a nemesség köreiben találkozhatunk. A birtok termése, a jobbágyok járadéka elegendő ételt juttatott a nemesek asztalára. Az ínycsiklandó étek leírása Apor Péter híres *Metamorphosis Transylvaniae* (Erdély változása) c. munkájában is

fontos szerepet kap. Mint például: „Régi magyar étkek ezek valának: tormával disznóláb, káposzta tehénhússal, lúdhússal, szalonnával vagy télben új disznóhússal, tehénhús árpakásával, rizskásával, petrezse-lyemmel, nyárban új hüvelykes borsóval, lúd töröttlével, tyúk sültve, fokhagymával, ecettel, szalonnával, tehén- vagy disznóhús kaszáslével, ennél s az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartának az régi időben.” Az erdélyi nemesúr a 18. század első felében azért foglalta írásba az elmúlt idők szokásait (köztük az ételeket is), mert élete alkonyán eltűnni látta azokat. A zsémbes, rokonaival folyto-nos harcban álló, barátokat elüldöző öregúr a régi világ dicséretét saját kora kérlelhetetlen kritikájával állította szembe. Ebből a kritikából azonban az is kiderül, hogy időskorában egy sor újonnan divatba jött étellel vagy itallal kellett volna megbarátkoznia. „Reggeli kávé, herba-thé [tea], csokolátának [csokoládé, amit olvasztva, italformában fo-gyasztottak] híre sem vala. Ha valakinek azt mondtad volna: kell-e kávé, talám azt értette volna, hogy álljon el mellőle, ha kell-e thé, talám azt tudta volna, hogy tezed [tegezed], ha csokolátával kínáltál volna valakit, talám azt tudta volna, hol volna Kacsulátafalva Fogarasföldön.”

Az ételek, kiadós étkezések leírása egyébként kedvelt témája volt a kor íróembereinek. Különösen, ha a megfelelő alkalmat kellett megörö-kíteni. Gvadányi József katona hőse, Rontó Pál több oldalon át sorolja azokat az étkeket, amelyekkel apja a keresztelőjére összegyűlt rokono-kat kívánta megvendégetni. Leváगतott „egy szép hízott ökröt”, négy borjút, nyolc bárányt, disznót, baromfit számolatlanul, s készítettett belőle kolbászt, hurkát. Hat falusi asszony, „sütni-főzni kik jól tudnak, olyanok”, sütötte a cipót, káposztás rétest, kapros-túrós bélest, mákos kalácsot, csörögefánkot. Míg az „ebéd” készült, az apa befogatott, hogy három hordó óbort hozasson. Megtörténvén a keresztelő, „Kinek hová tetszett, mindenike leült,/ Mert már feladatott mind a főtt, mind a sült./ Jól ittak, jól ettek és úgy örvendeztek”. A *Rontó Pál* című művet Gvadányi 1793-ban írta. Elbeszélése szerint főhőse 1734-ben született. Akármelyik időpontra is vonatkozik a leírt lakoma, nem sok változást találunk az Apor Péter által mellőzöttnek hitt ételekhez képest. Az ál-tala bíralt új szokások, ételek-italok legfeljebb a társadalom szűk cso-portjában válhattak divatossá. A családi események megünnepléséhez,

akárcsak a különféle multságokhoz hozzátartozott a jóízű evés-ivás. A különféle beszámolókból azonban az is világossá vált, hogy a 18. századi gazdagok nem valami egészséges módon táplálkoztak, jólétüket éppen a nehéz, zsíros ételek fogyasztásával akarták kifejezni.

Apor Péter kései leszármazottai mégsem maradtak bíráltnivaló nélkül. A 18. században – minden idegenkedés ellenére – hódító útjára indult a kávé. Magas ára miatt a tehetősök is csak mértékkel fogyasztották. „A szegényebbek házában nem is található – olvashatjuk egy névtelen feljegyzésben. – A gazdagabb családok is csak sátoros ünnepeken vagy vasárnap isszák, akkor is csak 1-2 csészével. Azon házak száma, hol naponkint élnek vele, igen csekély. Naponkint kétszer inni kávé, éppen hallatlan és szokatlan dolog.” A jó íz és a serkentő hatás mégsem tudta meggyőzni a kortársakat. Nagyváthy János mezőgazdasági szakíró drágaságával érvelt ellene: „Bárcsak a mértékletes takarékoság arra indítana bennünket, hogy a külső országi költséges káffé helyett a magunk mezején bőven termő cikóriát fordíthatnánk italunkra.” Pethe Ferenc, egy másik agrárszerző a régi, nehéz, fűszeres ételeket állítja szembe a kávéval: „Régen próbálgatják már ezt a bérontott nyomorult módot, az indiai kávé italt, melynél bizony egy jó lábas gulyásos hús, töltött vagy hajdú káposzta, lúdhúskása s egy jó pohár magyar bor igaz magyar gyomorhoz, még reggel is minden tekintetben jobb.” A költő Barcsay Ábrahám erkölcsi érveléssel próbálja lebeszélni a kávéfogyasztókat: „Rab szerecsen véres veríték gyümölcse, / Melyet, hogy ládait arannyal megtöltse, / Fösvény anglus elküld messze nemzeteknek /.../ A bölcs iszonyodik, látván, egy csészeből / Mint hörpöl ő is részt anglusok bűnéből.”

A török kiűzésével megszűnt a folytonos háborús kényszer. Átalakulhatott az öltözködés, hiszen eddig arisztokrata és köznemes egyaránt fegyverviselésre kényszerült. A ruházzkodást egyelőre leginkább a hagyományok határozták meg, hiszen a kor szokásai nem kedveztek a divat által igényelt gyors változásoknak. A házasulandókat egész életükre szóló ruhatárral látták el, de előfordulhattak nemzedékről nemzedékre öröklődő évszázados ruhadarabok is. Újra előtérbe kerülhetett viszont az a követelmény, hogy az öltözködés fejezze ki viselője társadalmi helyzetét. A magyar nemesférfiak között a hagyományok fenntartója-

nak bizonyult a katonaöltözet, a szűk dolmány, fölötte a huszáregyenruhává váló zsinóros mentével, a szűk, ugyancsak zsinóros díszítéssel ellátott nadrág, a térdig érő csizma. Amikor az 1741. évi nemesi felkelés idején az egyik vármegye felkelői a kincstártól megkapták a hasított hátú, két szárnyban végződő köpenyt (az ún. *kaputot*), az érdekeltek – mivel a ruha szabását német módinak ítélték – vonakodtak azt felvenni. Az idős Károlyi Sándor, az inszurrekció egyik szervezője úgy próbált ezen enyhíteni, hogy a lobogó köpenyszárnyakat összevarratta, „mivelhogy az így, mentéhez hasonló, talán ez ellen nem lesz annyi exceptio [kifogás]”. Ünnepeyes alkalmakkor a főurak is gyakran visszatértek a magyaros viselethez. 1741-ben a koronázó országgyűlést Mária Terézia azzal tisztelte meg, hogy nemcsak maga öltött magyaros ruhát, hanem udvartartását is így öltöztette. A hagyományos viselet persze valamennyire mégis megváltozott. A dolmány még a század első felében megrövidült, mellényszerűvé vált. A felette viselt mentén és a nadrágon egyre több lett a zsinórdísz, megjelent az arany- vagy ezüsthímzés. „A magyar nemzeti viselet nagyon drága – olvashatjuk a század végén hazánkba látogató angol Townson úr feljegyzéseiben. – Maga a kócsagtoll bokréta gyakran több tucat forintba kerül.”

Az új mód, a francia udvar divatját követő ruhadarabok viselése inkább csak a női és az arisztokrata öltözködésre volt jellemző. A hölgyeknél terjedt a fűző, ami összeszorította a derekat, de hagyta bőven szétterjedni a szoknyát. Ez utóbbit szolgálták az alsószoknyák vagy akár a szoknyák alá helyezett párnácskák. A hagyományt ezen öltözködésben a nemesasszonyok által is viselt kötény képviselte. Az asszonyok egyébként hajukon főkötőt, a leányok pártát viseltek. Az arisztokrata férfiak között a rizsporozott fehér paróka, a színpompás kabát, mellény (mindkettő csipkével díszítve), a szűk, térdig érő nadrág (a *culotte*), a harisnya és a magas sarkú félcipő számított előkelő viseletnek. Családjuk nőtagjai hatalmas, halcsontokkal merevített szoknyát, a derekat összeszorító fűzőt, mélyen kivágott felsőrészt viseltek.

A polgárok és parasztok öltözete természetesen sokkal egyszerűbb, dísztelenebb volt. A polgárság etnikumának megfelelően részesítette előnyben a nemesi viseletet utánzó, annál szerényebb anyagú és kiállítású magyaros ruhát vagy a németes öltözetet. A külföldet járó diákok

hamar megismerkedtek a nyugati polgárság egyszerű viseletével. A társadalom zömét alkotó parasztság ruházata persze alig változott. A férfiak munka közben bokáig érő gyolcs- vagy vászongatyát hordtak, amire rövid ing, dolmány vagy mellény kerülhetett. Lábukon bocskort (hosszú szíjjal a lábszára erősített egyszerű, a talpnál alig több lábbelit) viseltek. Hajukat csimbókba kötötték. Ünneplőjük zsinóros bőrbekecs, szőrmesüveg s a módosabbak lábán csizma. Az ünnepi viselethez tartozott a haj kifényesítése is. Tessedik ír le egy esetet, amikor a bojtár, aki társa számára ölt le egy lovat, az akasztófa alatt így búcsúzott az élettől: „Szívesen meghalok, de legalább egyszer megkenhetném a kanca hájával hajamat és csizmámat.”

Széles a skálája az otthonoknak is, amely a főurak barokk kastélyaitól a szerény pásztorszállásig (szárnyék vagy kunyhó) terjedt. A védelmi funkció megszűnése után egyre díszítettebbé váló kastélyok és paloták persze inkább a művészi alkotások sorába tartoznak. A parasztházak ugyanakkor nem sokat módosultak a korábbi századokhoz képest. Eltéréseiket inkább a táji különbségek határozták meg. Építőanyaguk hegyvidéken a fa, síkságon a föld, amit villával „raktak” fel vagy vesszőfonatok mellé (közé) „verték”. Terjedt az előre megformált, szárított vályog, annál ritkább még az égetett téglá. A tetőt zsúppal (szalmával) vagy náddal födtek, az égetett cserép itt is ritkaságszámba ment. A tüzelésnél nem sikerült kielégítően megoldani a füstelvezetést, ha erre volt is valamilyen kürtő, az rendszerint szabadon nyílt a konyhában. A Dunántúl bizonyos vidékein a szobát azzal tették füstmentessé, hogy a kemencét kívülről, a konyhából fűtötték. Az épület helyiségeinek szaporodása nem a lakóteret növelte meg, hanem a gazdasági tevékenységet (pl. a raktárterületet). A nemesi kúriák terjedelmesebbek lehettek, de nem feltétlenül alkalmazták gyakrabban az újításokat (téglá, cserép), amint ezt Bossányi uram „náddal födött, vályogból rakott” háza is igazolhatja. Egyszerű maradt a berendezés is. A parasztházban a lócák és az asztal mellett gyakorlatilag a menyasszony hozományával a házba került láda jelentett a napi szükségletekhez képest többletet. Ebben tartották az ünneplőviselet darabjait, irományokat, esetleges értékeket. Szokásossá vált első oldalának díszítése, majd a menyasszony nevének feltüntetése. A láda a kismemesi lakóházakból sem hiányzott, de ott ki-

egészíthette az edények tartására szolgáló almárium, pohárszék, valamint az ágyneműt őrző ágy. (Alvásra ez csak később szolgált, a korábbi évszázadok háborús időszakaiban, amikor katonákat is be kellett szállásolni, rendszerré vált, hogy akinek nem jutott hely a kemence padkáján, az a földre terített szalmán, esetleg állatbőrön aludt.)

A nemesi életmódhoz természetesen jobban hozzátartozott a szórakozás, mint a paraszti élethez. A nemesség körében továbbra is a vadászat számított a legkedveltebbnek. Nem hiányzott ez a bécsi udvarból sem, ahol mind III. Károly, mind felesége, Erzsébet Krisztina királyné szenvedélyes vadász volt. A főúri udvartartásokban vagy a nemesi udvarházakban is gyakoriak voltak a szórakozásra alkalmat adó összejövetelek (a házasságkötések, keresztelők) vagy éppen temetések, amelyek, ha másban nem is, de a terített asztal gazdagságában kifejezték az ünnepélyes alkalmat. A barokk viselet persze megnehezítette a mozgást, a főúri szórakozások körében jobban tért nyertek a nyugalmasabb, csendesebb időtöltések.

A társadalom alsóbb rétegeinek szórakozásairól nemesi krónikásaink némi lekezelő jóindulattal írtak. Mégis tőlük tudjuk, hogy mivel töltötte szabadidejét a parasztnép. „A kortsolyázás olly jégen való veszedelmes paraszti mulatság – írta Gvadányi József –, hogy lábok alá marha oldalbordát ha teszük, egy vastag bot végén szeg vagyron, ezt a botot lábok közé teszük és azzal sebesen hajtják tsuszásokat a jégen.” A fiatalok (nem csupán a gyerekek) kedvelt időtöltése volt a hintázás, árokugrás, parittyázás. A mászóverseny során a legügyesebb ifjút fa vagy pózna tetején bor és aranypénz várta. „De ezt emberséges ember nem próbálta, hanem afféle köznép” – teszi hozzá gyorsan a vetélkedés eme formáját ismertető Rettegi György erdélyi nemesúr. Bél Mátyás egy falusi aratóünnepet is megörökített, ahol a legkiválóbb arató fejét még a mezőn koszorúval ékesítették. A mulatság eszem-iszommal folytatódott, s előkerültek a zenészek is, megkezdődhetett a tánc.

A szórakozás tetőpontját ugyanis a tánc és az ivászat jelentette. Vajda Sándor tihanyi apátúr 1772-ben írott munkájában az ifjúságot egyenesen a tánc során bekövetkező balesetektől félti. „A táncot oly buzgósággal kezdik az ifjú cselédek, hogy mindaddig bele nem unnak, míg a csipelyeknek forgócsontja ki nem menyül és minden bokájuk helyéből ki

nem iszomodik, úgy hogy sokszor a táncban jobban elfáradnak, mintsem ha napokig egy nedves szűrűn cséplettek volna.” (A „menyül” és az „iszomodik” egyaránt ficamodást jelent.) S ha a tánctól a fiatalokat talán mégsem kellett féltetni, az italtól annál inkább. A korabeli leírásokból kiderül, hogy még a nemesemberek között is igen sok a részeges, részegségében féktelenül viselkedő férfiember. De sokat ittak a parasztok is. Negatív következményére a Domanovszky Sándor-féle uradalomtörténeti sorozat egyetlen asszony szerzője, Jármay Edith figyelt fel. „A megyei hatóságok próbálnak a nagy szeszfogyasztás ellen statútumokkal védekezni, de nem sok eredménnyel. Bámulatos ez a regéci uradalmon [ennek monográfiájából idézünk] és másutt is, mikor olyan óriási a szegénység. De talán éppen emiatt ittak annyit. Előnyös is ez a nagy fogyasztás az uradalomra, de a viszonyokra szomorú világitást vet.”

Intézményes keretek

Az abszolutizmus változatai

A kora újkori abszolutizmus mindenütt az állam hatalmi igényeinek növekedésével járt együtt. A növekvő hatalom pedig a hatalmi eszközök, intézmények megerősítését, hatékonyságuk fokozását feltételezte. A hagyományos, területi hatáskörű hivatalok mellé, majd később helyükre, tárgyi illetékességű szervek léptek. A központi hatalommal szemben a rendi szervek a középfokú igazgatás szintjén is háttérbe szorultak. A megnövekedett hatalom láttán fogalmazta meg a század közepén a felvilágosodás filozófusa, Montesquieu az államigazgatás három területe – törvényhozás, végrehajtás (közigazgatás), ellenőrzés (igazságszolgáltatás) – elválasztásának szükségességét. A valóságban azonban ez a francia forradalomig ténylegesen sehol nem valósult meg. Legfeljebb közelített e követelményhez a forradalmán túljutott Hollandia és Anglia igazgatása. Kevés országban sikerült visszaszorítani az egyház politikai befolyását, de ez akkor sem feltétlenül járt együtt a vallási türelemmel. Európa országainak többségében folytatódott az el-

lenreformáció vallásüldözése, s a protestánsok a katolikus egyház politikai és erkölcsi nyomásának áldozatává váltak. A polgárosulásnak indult országokban (Anglia, Hollandia) ezzel szemben a protestánsoknak sikerült kiszorítaniuk a katolikusokat a hivatalokból.

A Habsburg-kormányzat felemás utat járt be a 18. század folyamán. A korábban alig differenciált államigazgatás egy sor új kormány szervvel gyarapodott. A központi hatalomnak az örökös tartományokban a középfokú igazgatást is sikerült befolyása alá kényszerítenie. Mindez ugyanakkor nem járt a hatalom megosztásával. Az osztrák–cseh tartományokban a rendi gyűlések is az uralkodói akarat kiszolgálóivá degradálódtak, önálló lépéseikkel alig találkozunk. Sokat megőrzött befolyásból a katolikus egyház, ha nem is közvetlenül, tehát az egyházi vezetők politikai szerepvállalásával, hanem szellemi, erkölcsi tekintélyével. A 18. század európai átalakulása tehát csak töredékeiben érvényesült a monarchia országaiban.

Magyarország helyzete a Habsburg-államon belül az általános szempontokon túlmenően is meglehetősen kényesen alakult. Az abszolút hatalom kiterjesztése csakis az ország érdekeivel szemben mehetett volna végbe, a hatalomnövelés megakadályozására viszont csakis a fejlődés útjában álló, elavultnak minősített rendi szervek lehettek volna képesek. Jogilag az ország 1526 óta perszonálunióban állt a monarchia egyéb országaival és tartományaival, a gyakorlatban azonban a politika ennél kezdettől fogva szorosabb kötődést valósított meg. 1687-ben, Buda visszavétele után egy évvel Bécs a magyar országgyűlést a szabad királyválasztás jogáról is lemondatta. Az örökös királyság elfogadása Magyarországot jogilag az örökös tartományok sorába taszíthatta volna. Azt, hogy mégsem kényszerült erre, jórészt a rendi kiváltságok érvényben maradásának köszönhette, amit a szatmári béke elismerésével III. Károlynak is szavatolnia kellett. Magyarország továbbra is különleges helyet foglalt el az udvar abszolutizmusával, sőt II. József alatt egyenesen a felvilágosult abszolutizmussal szemben. A rendek ragaszkodása az ország különleges jogállásához, valamint a Magyarország és a birodalom többi része közötti kapcsolat szabályozásának hiányosságai ugyanakkor megnehezítették, sőt bizonyos fokig megakadályozták az udvar államigazgatási reformjainak érvényesítését.

Államigazgatás

A 18. századi Magyarországon a legfontosabb államhatalmi szervnek az országgyűlés (régies latin nevén a *diéta*) számított. Bár legfőbb feladata a törvényhozás volt, nélküle nem lehetett lebonyolítani a koronázást, hatáskörébe tartozott a nádorválasztás, a határok felülvizsgálata, az adókivetés és ez utóbbi alapjául szolgáló portaszám megállapítása. Összetétele némileg változhatott, alapelve azonban azonos maradt. A felsőtáblán üléseztek a főpapok és a világi főurak, beleértve az országos főhivatal viselőket, akik persze maguk is az arisztokrácia tagjai közül kerültek ki. Tisztségük azonban mind az ülésrendben, mind a politikában előkelőbb helyet juttathatott nekik, mint amit családjuk helyzete alapján remélhettek. A felsőtábla tagjainak létszáma meghaladta a kétszázat. Az alsótáblán foglaltak helyet a megyei és városi követek, néhány alacsonyabb rangú egyházi méltóság (a káptalanok képviselői, apátok), valamint a távol lévő főrendek képviselői. A követként vagy egyházi méltósággként jelentek száma ugyancsak kétszáz fölé emelkedhetett, a távol lévő főrendek képviselői természetesen változó volt. A felsőtáblán a nádor, az alsón a személynök (*personalis*) elnökölt. A 18. század országgyűléseinek megnyitásán rendszeresen megjelentek az uralkodók (ezért is maradt a diéta színtere sokáig Pozsony, hogy majd 1790-ben és 1792-ben Budán üljön össze), bár a tárgyalások menetét sohasem várták végig.

Ezen nem is volt mit csodálkozni. A magyar országgyűlések ügyrendje ugyanis rendkívül bonyolult volt, tárgyalásai hónapokig, néha évekig tartottak. A diéta kezdetén az uralkodó vagy képviselője előterjesztette az ún. királyi proposíciókat, amelyeket azután a két tábla külön-külön tárgyalt meg (sőt gyakran külön kerületi üléseket is tartottak). A két tábla megbízottak révén cserélte ki álláspontját, ha ezek nem tudtak megegyezni, „vegyes” (együttes) üléseket is tarthattak. Állásfoglalásuk csak királyi jóváhagyás esetén válhatott törvénnyé, de ha az uralkodó nem értett egyet tervezetükkel, hosszas leirat-felirat váltás következett, mielőtt a végleges változat királyi aláírására sor került volna. Az ügyintézés hosszadalmassága, valamint a tárgyalások során adódó számtalan konfliktus miatt az uralkodók nem szívesen fordultak az országgyűléshez. Bár az 1715. évi 14. törvénycikk a gyűlés legalább há-

romévenkénti összehívását iktatta törvénybe, a valóságban 1711–95 között a diéta mindössze nyolcszor ülésezett. (Leghosszabb szünete 1765–90 között éppen egy negyedszázadig tartott.)

A kormányhivatalok közül rangban az első a Magyar Udvari Kancellária volt. E hivatal elvileg az uralkodó és a magyarországi kormányszékek közötti közvetítőként működött Bécsben. Egyik oldalon véleményezte a magyarországi igazgatási szervektől az uralkodóhoz érkező ügyeket, a másikon előkészítette az uralkodó magyarországi rendeleteit, állást foglalt a kinevezések, adományozások ügyében. Az uralkodók a kancelláriát a rendi törekvésekkel szemben saját abszolútizmusuk eszközének tekintették, a kancellária vezetői azonban nemegyszer éppen a rendi érdekek képviselője miatt kerültek szembe az udvarral. A hazai kormányszervek között a legfontosabb a Pozsonyban, majd II. József rendelete értelmében Budán működő Magyar Királyi Helytartótanács volt. Mint említettük, feladatköre a szakigazgatás egyes ágain túlmenően meghatározott pénzügyi és hadügyi kérdésekre is kiterjedt. Az uralkodó (és képviselője a kancellária) a helytartótanácson keresztül tartott kapcsolatot a megyékkel és részben a szabad királyi városokkal is. A közigazgatás középfokú szervei továbbra is a megyék maradtak.

A pénzügyekkel és általában a kormányt érdeklő gazdasági ügyekkel a Magyar Kamara foglalkozott. Kezelte a királyi birtokokat, a bányavárosok és a szabad királyi városok gazdasági ügyeit, begyűjtötte a harmincad- (vám-), valamint a sóhivatalok által beszedett illetékeket. A hadügy területén nem volt hazai irányítású kormányszerv. Az országban állomásozó császári hadsereg ügyével és a hadiadó beszedésével a hadbiztosságok foglalkoztak, amelyeket 1740-ben a Főhadparancsnokság alá rendelték. A hazai hadügy azonban végső soron a bécsi Udvari Haditanácstól függött. Az igazságszolgáltatás felső szintjén végbement változásokról – a kúria és a kerületi táblák kialakításáról – korábban ugyancsak szóltunk. Az eredetileg 7 bíróból álló Hétszemélyes Táblához egyébként 1723-ban további 8 tagot neveztek ki, így a tagok száma 15-re emelkedett. Az igazságszolgáltatás középső szintjén továbbra is a megyei bíróságok, alsóbb szinten a városi bíróságok és az úriszékek működtek. Ezeket a szinteket tehát nem érintették a reformok.

A 18. századi Magyarország államigazgatásában újnak számíthatott, hogy a hagyományos igazgatás rendszerét a török kiűzésével a volt hódoltsági terület nagy részére sikerült kiterjeszteni. Nem egészére, mivel az udvar megakadályozta az ország közigazgatási egységének helyreállítását. Külön kormányzás alatt maradt Horvátország, az 1718-ban visszafoglalt Temesköz (Bánság) és a határőrvidékek. Nem vonták össze Erdély és az anyaország igazgatását sem. A fejedelemség alávétése fokozatosan ment végbe. Az 1690-ben (végő formájában 1691-ben) kiadott *Diploma Leopoldinum*ban az udvar még elismerte a kis állam önállóságát, de az elhunyt I. Apafi Mihály 14 éves fiának beiktatását nagykorúságáig elhalasztották. A Diploma egyébként elfogadta a fejedelemség régi törvényeit, beleértve a négy bevett vallás gyakorlásának szabadságát is. Az 1696-ban 20 éves kort elérő II. Apafi Mihály végül mégsem foglalhatta el apja trónját. Hercegi címet kapott, Bécsbe kellett költöznie, ahol gyakorlatilag házi őrizetben élt 1713-ban bekövetkezett haláláig. Hogy az udvar miért szegte meg ígéretét, azt a történészek sokféle okkal próbálták indokolni: a fiatalember az udvar engedélye nélkül kötött házasságot, vonakodott letenni a hűségesküt Lipót császárnak. A valóságban azonban mellőzésében sokkal inkább az 1695. évi török katonai sikerek és az udvar félelme játszották a döntő szerepet, mint az ifjú Apafi veszélytelen lépései. (A hűségesküt egyébként 1696-ban letette.) Az erdélyi fejedelmi címet a Habsburg-uralkodók vették fel titulusaik sorába, sőt a tartományt 1765-ben nagyfejedelemség rangjára emelték. A Rákóczi-szabadságharc rövid ígérete (Rákóczi fejedelemsége) után évtizedekig nem töltötték be a hagyományos vezető tisztségeket sem. A tartomány élére gubernátor (kormányzó) került (1690-ben Bánffy György még csak ideiglenes megbízatásként kapta e rangot), az ügyek intézésére 12 tagú guberniumot állítottak fel. (Az államigazgatás hagyományos vezetőjének, a kancellárnak a befolyása csökkent, s még inkább mérséklődött, amikor az udvari szervekkel való kapcsolattartás elősegítésére Bécsben második erdélyi kancelláriát állítottak fel. Háborús időkben a polgári hivatalok háttérbe szorultak, helyüket a főhadparancsnoki irányítás vette át. Bár a fejedelemség országgyűlése az elkövetkező időkben gyakran ülésezett, követői sokkal kevésbé mertek szembeszegülni az udvari akarattal, mint anyaországi társaik.

Továbbra is fennmaradtak a fejedelemségnek a szokásos magyarországi gyakorlattól eltérő igazgatási egységei, a székely és szász székek.

Ellentmondásosan alakult a korábban az Erdélyi Fejedelemség részét képező Partium (Részek) sorsa. A közigazgatásilag 1723-ig Erdélyhez tartozó területeket – Arad, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna és Máramaros megyét, továbbá a Kővár-vidéket – pénzügyileg a Magyar Kamara alá rendelték. Az 1732-es rendezés eredményeképpen Kraszna, Közép-Szolnok, Kővár-vidék és Zaránd egy része teljesen Erdély fennhatósága alá került. Arad, Zaránd és Máramaros ezzel szemben megszűnt a Partium része lenni.

Megtarthatta különállását Horvátország is. A török hódoltság és a visszafoglaló háborúk időszakában azonban az elnevezés más területet takart, mint a korábbi időkben. Mohács előtt Horvátországnak az Adria partvidékét nevezték, míg a tőle északra fekvő Száva menti vidék – északon a Dráváig – a Szlavónia elnevezést viselte. Horvátország gyakorlatilag perszonálunióban állt Magyarországgal, a magyar királyok viselték a horvát királyi címet. A Dráva–Száva közének keleti vidékei ekkor még Magyarországhoz tartoztak. A török kiszorítása után azonban a Drávától délre fekvő egész területet a Horvát Királysághoz számították. (Pontosabban, a Horvátországból, a tengerparti Dalmáciából és Szlavóniából álló ún. Háromegy Királysághoz.) A Dráva–Száva közének keleti területe az Alsó-Szlavónia elnevezést kapta. Horvátországnak külön tartományi gyűlése volt (*szábor*), ahová a horvát és szlavón megyék küldték követeiket. A polgári és katonai igazgatás élén a bán állt, aki egyúttal a szábor elnöke és az országrész legfőbb bírása is volt. De Horvátország a magyar országgyűlésre is elküldhette követeit, s a bán Magyarország zászlósurai közé tartozott.

A Drávától délre fekvő vidékek közigazgatása mégis megosztottnak számított. A bécsi udvar nem számolta fel a török ellen létrehozott határőrvidékeket (a szentgyörgyi és a körösi ezred területe merőlegesen vágta ketté a Dráva–Száva közét), sőt a Száva mellé új ezredeket telepített. A határőrvidékek igazgatását a bécsi Udvari Haditanács látta el. Hasonlóképpen határőrvidéket hoztak létre először a Tisza és a Maros mentén, majd a Temesköz visszafoglalása után a Duna mellett. 1745–50 között ugyan felszámolták az ország belsejébe került tiszai és marosi

határőrvidéket, az 1760-as években azonban megint csak bővítették területüket. Ezúttal Erdélyben alakítottak székely és román ezredeket. 1718-as visszafoglalásától 1778-ig a magyarországi kormányzervektől elválasztva kormányozták a Temesközt is, amely katonailag az Udvari Haditanács, polgárilag a bécsi Udvari Kamara alá tartozott. (Nem a magyar, hanem az örökös tartományok kamarai igazgatása alá.)

E nagyfokú széttagolás oka Bécs félelme volt egy egységes, rendi irányítás alá kerülő, a Kárpát-medence egészét elfoglaló Magyarországtól, amely népességében vetekedett volna az örökös tartományokkal, területileg pedig meghaladta volna azokat. Mint a korabeli adatok bizonyítják, az osztrák–cseh örökös tartományok lakossága a századelőn nagyjából 5 millió fő volt, míg e tartományok területileg együttesen is alig 250 ezer km²-t foglaltak el, Magyarország lakossága ugyanekkor 4-4,5 millió, területe pedig 300 ezer km² volt.

Maga az ország irányítása egyébként meglehetősen hagyományosnak mutatkozott. Az államigazgatás mindhárom alapvető feladata (törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás) az uralkodó kezében összpontosult. Azonos volt az uralkodó képviselője is a három területen: a nádor elnökölt az országgyűlésen, a helytartótanácsban és a Hét-személyes Táblán. De összefonódott a három terület a középfokú igazgatásban is, hiszen a nemesi vármegyék nemcsak a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban játszottak jelentős szerepet, hanem közgyűlésük választotta az országgyűlési követeket is. Az államigazgatás egyes területeinek idejétmúlt összekapcsolódása súlyos akadályt gördített a modernebb adminisztráció kialakítása elé.

A katolikus egyház A 18. században a hivataloknak korántsem volt az élet minden területét olyan mértékben átfogó hatáskörük és tevékenységük, mint az azóta eltelt évszázadokban. A politikai joggyakorlásból kirekesztett parasztság az adók lerovásakor találkozhatott rendszeresen a hatóságok képviselőivel (vármegyei hajdúk, szolgabírók), alkalmilag pedig akkor, ha a környéken felvonuló katonaságot kellett természetbeniekkel (a beszállásolást is beleértve) ellátni, vagy peres ügyében kellett valamely magasabb szintű bíróság

előtt megjelennie. (Az igazságszolgáltatás alsó szintjén a falusi bíró ítélkezett.) A lakosság széles rétegeivel való kapcsolattartás, a közösségi együttélés szabályainak megalkotása és betartatása sokkal inkább az egyházakra és a nép között élő papjaikra, lelkészeikre hárult, mint a világi hatóságokra. Az egyházak vezették az anyakönyveket (jegyezték fel a születéseket, házasságkötéseket, haláleseteket), működtették az iskolákat, ellenőrizték az erkölcsi vagy politikai kötelezettségek betartását (utóbbiakat például a cenzúra kézben tartásával).

Az ország három részre szakadása súlyos veszteségeket okozott az addig szinte monopolhelyzetű katolikus vallásnak és egyháznak. (A katolicizmus kizárólagosságát 1526 előtt legfeljebb kisszámú ortodox vallású román törte meg.) A katolikus egyház balszerencséjére az ország darabokra hullása egybeesett a reformáció megjelenésével, aminek terjedését az új körülmények között semmi nem tartóztathatta fel. A hódoltsági területen az oszmán hatalom alapvetően közömbösséggel viseltetett az őslakosság vallása iránt, Erdély fejedelmei pedig egyenesen a protestantizmust támogatták. Megcsappantak a katolikus egyházi jövedelmek, a hódoltsági terület püspökei a királyi Magyarországra menekültek, az erdélyi (gyulafehérvári) püspöki széket nem töltötték be. A Habsburgoktól elszakadt területeken feloszlottak a kolostorok, és ami még súlyosabb veszteség volt, szétesett a lakossággal kapcsolatot tartó plébániák hálózata is. A 17. századi rendi-függetlenségi törekvéseket lezáró békekötésekben (1606, 1621, 1645) Erdély fejedelmei a királyi Magyarország területén is egyre szélesebb társadalmi rétegek számára próbálták biztosítani a protestáns vallások gyakorlásának szabadságát.

E szabályozások előírásai azonban mégsem valósulhattak meg korlátlanul a gyakorlatban. A Habsburg-kormányzat soha nem mondott le a lakosság visszatérítéséről a katolicizmusra. Ez azonban a visszafoglaló háborúk előtt csak mérsékelt eredménnyel járhatott, sőt I. Lipót a Thököly-féle mozgalom sikereinek időszakában maga is a korábbi engedmények megerősítésére kényszerült. Az 1681-es soproni országgyűlés tiltotta, hogy az „ágostai és helvét [evangélikus és református] hitvallás híveit vallásukkal ellenkező szertartásokra” kényszerítsék. A 25. törvénycikk elvileg megerősítette a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, de az ország 11 északi és nyugati megyéjében ezt megéjéknként 2-2 előre

meghatározott helységhez (az ún. artikuláris helyekhez) kötötte. A katolikusok és protestánsok együttes részvétele a Rákóczi-szabadságharcban a törvényi rendezést éppen úgy elodázta, mint a politikai kérdéseket. A katolikus egyház tekintélyének és befolyásának helyreállítására csak a visszafoglaló háború befejeződése után kerülhetett sor.

Ha az ország három részre szakadása a katolikusok számára súlyos veszteséget hozott, újraegyesítése és Habsburg-uralom alá kerülése egyházuk új felvirágzásával járt együtt. Újra felerősödött a protestánsok áttérítése a katolikus hitre, templomaik elvétele. Különösen Erdélyben okozott súlyos tragédiákat egy-egy család vallási megosztottsága és a családtagok viszálykodása a gyermekek vallási megnyeréséért. Közismert a 13 éves Bánffy Ágnes esete, akit katolikus apja a református anyától elszakítva, erőszakkal vitt Bécsbe, hogy ott katolikussá neveljék. A szintén református „Árva” (azaz özvegy) Bethlen Kata egyezséget kötött katolikus férjével, hogy leányát saját vallásában nevelheti fel. (Fiai katolikussá lettek, akárcsak Bánffy Ágnes két bátyja.) A férj halála után azonban annak rokonai itt is elszakították a leányt az anyától, hogy katolikussá nevelhessék. Forrásaink többnyire a főúri családokban előforduló eseteket örökítették meg, de az erőszakos térítés a lakosság alsóbb rétegeit is sújtotta. Hatását nem tudjuk pontosan felmérni, mivel a század elejéről nem rendelkezünk adatokkal a lakosság vallási összetételéről. A 18. század végére mindenesetre az ország népességének szinte pontosan fele, 49%-a volt latin szertartású (azaz római) katolikus.

A török kiűzése, valamint Erdély bekebelezése után a Habsburg-országgrészebe szorult főpapok (az addig Pozsonyban berendezkedő esztergomi érseket is beleértve) visszaköltözhettek egyházmegyéjük székhelyére. 1713-ban ismét betöltötték az erdélyi (gyulafehérvári) püspöki széket is. A visszaköltöző püspököknek újra kellett szervezniük az egyházmegyei kormányzást ellátó káptalanokat, a papi szemináriumokat (papneveldéket), vissza kellett állítaniuk a plébániák hálózatát. Szálláshelyet és a hivatali munkára alkalmas épületeket kellett emeltetniük mind maguknak, mind az adminisztráció tagjainak, templomokat, plébániákat, iskolákat kellett építtetni a visszatelepülő falvak lakosságának. A püspöki székhelyeken megjelentek a barokk stílusban emelt püs-

pöki paloták, káptalansorok, székesegyházak, a szerényebb, de ugyan- csak barokk jegyeket viselő falusi templomok, paplakok. A török által kevésbé sújtott Sopron megye 4 főesperességében a plébániák száma a 18. században 20%-kal (93-ról 113-ra) nőtt. A veszprémi püspökségben – javarészt az ambiciózus Padányi Bíró Márton püspöksége idején – 88 templomot, 48 plébániát és 28 iskolát építettek, 109 templomot és 39 plébániát újítottak fel.

A működés ilyen helyreállításához természetesen komoly anyagi háttérre volt szükség. A kormányzat a török kiűzése, valamint a Rákóczi-szabadságharc befejeződése után tekintélyes birtokokat juttatott vissza a katolikus egyháznak. A népesség gyors növekedése, valamint a gazdaság fejlődése maga után vonta a lakosságtól befolyó jövedelmek emelkedését is. A tized mellett pénzben és természetben kellett ellátni a plébániát, és fizetni kellett az egyházi szolgáltatásokért (esketés, temetés) is. A legnagyobb jövedelmük természetesen a püspököknek volt. A kamara ezt 1732-ben összességében 400 ezer forintra becsülte, amiből az esztergomi érsekre 120 ezer forint jutott. A kalocsai érsek 1732. évi 15 ezer forintnyi jövedelme 1782-ben 80 ezerre, a győri püspöké ugyanezen idő alatt 25 ezer forintról 65 ezerre nőtt. E jövedelemből tellett az építkezésekre, a pompára, de a kultúrára – műalkotások megrendelésére és vásárlására, könyvtárak, iskolák alapítására – is. Az állam azonban végül nem engedte, hogy a püspökök e hatalmas jövedelem egészével szabadon rendelkezzenek. A kincstár gyakran szedett be tőlük jelentős összegeket „önkéntes ajándék” (*donum gratuitum*) néven, megszabta, hogy a jövedelemből mennyit kell a falusi plébánosok fizetésére átengedni. A falusi papság szerény jövedelmeit ugyanis az 1733-ban felállított „plébánosok pénztárából” egészítették ki, ennek pénzalapját viszont a püspökök befizetéseiből teremtették meg.

Az egyház növekvő tekintélyének jele volt, hogy a főpapi állásokat egyre inkább az arisztokrácia sajátította ki. A századfordulón az esztergomi érseki székhelyen Kollonich Lipót ült. 1707-ben bekövetkezett halála a Rákóczi-szabadságharc idejére esett, az udvar ezért utódául Keresztély Ágost szász herceget állította. Az új uralkodó, III. Károly 1714-ben az érseknek – akit elsőségére utalva a másik hazai érsekkel, a kalocsaival szemben primásnak is neveztek – német-római birodalmi hercegi címet

adományozott, ami az utána következőket is megillette. (Ettől fogva viselték a mindenkori esztergomi érsekek a hercegprímás címet.) III. Károly alatt került egymás után két Althan gróf is a váci püspöki székre. A rendek ezért Mária Terézia korában kivívták, hogy a főpapi javadalmakat csak magyarországi egyházi férfiak kaphassák (1741. évi 15. törvénycikk). 1725–45 között Esterházy Imre gróf foglalta el az esztergomi érsekek székét. Halála után azonban az érseki méltóság 6 évig betöltetlen maradt, csakúgy, mint az utód, Csáky Miklós halála után 4 évig s a következő érsek, Barkóczy Ferenc halála után is 11 évig. Az üresedés évei alatt ugyanis a főpapi jövedelmek a kincstárba folytak be, s erre a kormányzatnak nagy szüksége volt. A sok arisztokrata érsek és püspök között elvétve akadt egy-egy köznemesi származású főpap, mint Padányi Bíró Márton, az említett veszprémi püspök, és még inkább kivétel a parasztszármazású Klimó György, a tudománypártoló pécsi püspök.

Az oktatásban, a lelki gondozásban, a vallásos társulatok, kongregációk és konfraternitások alakításában, búcsújárások szervezésében jelentős hely illette meg a szerzetesrendeket. A közép- és felsőfokú oktatás majdnem teljes egészében a jezsuiták kezén volt. Iskoláikban nevelkedett a nemesi ifjak igen nagy része, de a magasabb ismeretekre vágyó polgárfiatalok többsége is. Tudósaik számos hazai tudományág fejlődésében játszottak komoly szerepet: a történész Pray György és Katona István éppen úgy, mint a csillagász Hell Miksa vagy Sajnovics János, aki emellett nyelvtudós, a *Halotti Beszéd* első közlője volt. A Nagyszombatban működő, majd Budára költöztetett egyetem professzorainak többsége is e rendhez tartozott. Kifejezetten a tanítást vállalták a piarista rend tagjai. Iskoláikban korszerűbb – a természettudományokat és a reáltárgyakat jobban figyelembe vevő – tananyagot igyekeztek közvetíteni, mint a humán tudományokra szorítkozó jezsuiták. A legnépesebb és a lakosság körében legnépszerűbb rend a ferenceseké volt, amelynek tagjai gyakran végeztek a plébánosokéhoz hasonló lelki gondozást.

A görögkeleti ortodoxia követőinek esetében az udvar nem az egyes lakosok térítésével próbálkozott (ennek reménytelenségét a reformációs térítés teljes sikertelensége is előrevetíthette), hanem a keleti egyház

befogadásával a római katolikus egyházba. A ruszinok pappai már a 17. században elfogadták Róma fennhatóságát (miközben dogmáik egy részét, valamint vallásgyakorlatuk sajátosságait megtarthatták). A katolikusokkal egyesült volt görögkeletiek kapták a görög katolikus vagy unitus elnevezést. Az uniót elsősorban papságuk tekintette fontosnak, mivel ezáltal ki tudott emelkedni a jobbágyi sorból. Az ortodox papok (pópák) jogilag jobbágyinak számítottak. A ruszin görög katolikusok 1689-ben kinevezett püspöke azonban nem rendelkezett önállósággal, csak az egri érsek helynökének (*vikárius*) számított. Az alárendeltség elleni tiltakozás az egyik oldalon, az unió felszínességének vádja a másikon, állandó vitákra vezetett az érsek és a püspök között, amit csak Mária Terézia közbeavatkozása tudott lecsillapítani. Közbenjárására XIV. Kelemen pápa 1771-ben hozzájárult, hogy a munkácsi görög katolikus püspökség önállósuljon.

Félsikerrel végződött az erdélyi románság unióra készítésének kísérlete. A protestáns többségű Erdélyben a románság megnyerése az unióra a katolikus egyház pozícióit erősítette volna. A gyulafehérvári román zsinat résztvevői már 1698-ban elfogadták a Rómával való egyesülést, amit később I. Lipót két ünnepélyes diplomában erősített meg (1699, 1701). A román unitusok is megtarthatták szertartásuk rendjét, liturgiájukban használhatták a román nyelvet. Papjaik ugyancsak kiemelkedhettek a jobbágysorból. Önállóvá váló püspökségük 1721-ben Fogarason alakult meg, ahonnan később Balázsfalvára költözött. A Magyarország keleti megyéiben lakó unitus románok számára 1748-ban Nagyváradon alapítottak püspökséget. A románok vallási uniója azonban még kevésbé bizonyult szilárdnak, mint a ruszinoké. Amikor 1744-ben a karlócai érsek megbízásából egy Visarion Saroi nevű szerb ortodox vándor szerzetes – aki nem is tudott románul, a hívekkel tolmács útján érintkezett – prédikációiban az unió elhagyására szólította fel őket, hatalmas felkelés keretében tömegével tértek vissza az ortodox vallásra. 1760-ban egy Sofronie nevű szerzetes vezetett ortodox mozgalmat. A 18. század végi népszámlálás a hazai unitus (görög katolikus) hívők arányát az ország lakosságának 6%-ára tette, amibe a románokon kívül a ruszinokat is beleszámlálták. A görögkeletiek aránya ennek három és félszerese, azaz 21% volt. Ezek közé számolták viszont a szerbe-

ket is, akik között az uniós kísérletek gyakorlatilag teljes kudarccal végződtek. A kiváltságolt vallási közösségekben élő szerbeket nem ösztönözte olyan indíték az áttérésre, mint a ruszinokat vagy a románokat. Alig néhány ezer családjuk tért át a görög katolikus vallásra. Az ő számukra engedélyezte 1777-ben VI. Pius pápa a körösi unitus püspökség felállítását.

A román lakosságon belül elfoglalt viszonylag alacsony arányuk ellenére a görög katolikusok igen jelentős történelmi szerepet játszottak. Inochentie Micu-Klein, a nagyszombati jezsuita papi szeminárium neveltje, fogarasi (később balázsfalvi) püspök (1727–1744) 1730–44 között több mint húsz petícióban fordult az udvarhoz és az erdélyi rendekhez, hogy a görög katolicizmust ötödik bevett vallásként, a románságot pedig negyedik „nemzetként” elismertesse. Mikor az erdélyi országgyűlés e törekvését egyértelműen elutasította, a püspök a dáko-román kontinuitás humanista hagyományának feltámasztásával válaszolt. Úgy vélte, hogy a románság, amely a legrégebb és a többi nemzetiséget meghaladó lakossága Erdélynek, csak az ortodoxia térhódítása miatt veszítette el politikai jogait, amelyeket az unió vállalásával ismét vissza kell kapnia. A Visarion-féle felkelés idején az udvar úgy találta, hogy Micu-Klein püspök nem lépett fel elég határozottan az unió védelmében. Bécsbe idézték, ahol perrel fenyegették. A püspök Rómába menekült, ahonnan többé nem is tért haza. A görög katolikus egyház azonban továbbra is vezette a románok egyenjogúsításáért folyó harcot, s élére állt a románok művelődési törekvéseinek is. Elősegítette, hogy a román ifjak a római katolikus iskolákat látogassák, papnövendékeiket a római katolikus papi szemináriumokban képezzék. Nyugat műveltsége az unió révén juthatott el a románokhoz.

A hazai katolicizmus sok szállal kötődött az államhoz, s képviselte annak érdekeit. Ez az érdekezésség mégsem bizonyult teljesnek. A főpapok és a köznemesi származású egyházi tisztségviselők gyakran álltak a hazai rendi követelések mellé. Ez pedig, mivel képviselőik részt vettek az országgyűlés munkájában (a püspökök a felső-, az apátok, káptalanok tagjai az alsótáblán), de alkalmanként a megyei életben is (a püspökök rendszerint megyéik örökös főispánjai voltak), feszültségekhez vezetett az udvarral. A magyarországi katolikus egyház tiltakozott

a Carolina Resolutio ellen is. Vallási téren e feszültségek képesek voltak visszafogni az udvar esetleges engedékenységet. Igazi tanulságát azonban az adta, hogy az egyháziak is beálltak a rendi ellenzék soraiba.

Protestánsok, ortodoxok

Minden térítési és uniós törekvés ellenére a 18. század végén (amikorról pontosabb adatokkal rendelkezünk) az ország lakosságának közel fele nem tartozott sem a római, sem a görög katolikus egyházhoz. A népesség 23%-a volt protestáns (14% református, 8,6% evangélikus, 0,4% unitárius), 21%-a ortodox, azaz görögkeleti. A reformátusok – Kálvin vallásának követői – meglehetősen szétszórtnak éltek, nagyobb tömbjeiket a Tiszántúl északi részén vagy Erdélyben találjuk, de többen éltek közülük a Duna–Tisza közén (Kecskemét, Nagykőrös környékén) vagy a Dunántúlon (Pápa). Azt, hogy a katolicizmus és a reformátusság elkülönülése mögött nemigen kereshetünk társadalmi mozgatókat, igazolhatja, hogy a székelyek között egyaránt megtaláljuk mindkét vallás követőit. Az evangélikus – a lutheri – vallás követői főleg a magyarországi szászok közül kerültek ki. Az erdélyi szászok a felvidékiekkel ellentétben talán jobban meg tudták őrizni vallásukat. Az unitáriusok kis csoportja az erdélyi fejedelmek nagyfokú vallási türelmének bizonyosságául szolgálhatott. (Egy részük ugyancsak a székelyek közül került ki.) A görögkeletiek közé tartoztak a szerbek (gyakorlatilag kivétel nélkül), valamint többségükben a románok.

A hazai protestánsokat sújtó törvényekre és rendeletekre már a katolikusokkal kapcsolatban utaltunk. A következetesen protestánsellenes Habsburg-politika folyamatosságában azonban a 18. század elején átmeneti törés következett be. A Rákóczi-szabadságharc egy időre javított az *akatolikusok* (nem katolikusok) helyzetén, hiszen a mélyen vallásos katolikus fejedelem politikailag a vallások egyetértésének és szabad gyakorlásának elvét vallotta. A szabadságharc kezdetén meglévő 1000-nél több templomukhoz a protestánsoknak a szatmári békéig további 600-at sikerült visszaszerezniük. Ezért is próbálkozott III. Károly már 1714-ben királyi pátenssel visszaszorítani a protestáns vallásgyakorlatot az I. Lipót által kijelölt szűk keretek közé. Az 1712–15. évi or-

szágyűlés ismét megerősítette a korábbi törvényeket, bár azok hatályát nem terjesztette ki a visszafoglalt területekre. Nem jelöltek ki újabb artikuláris helyeket sem. A volt hódoltsági területen a protestánsok jogilag csak olyan magán-istentiszteleteket tarthattak, amelyen a család tagjai vettek részt. Az 1715. évi 21. törvénycikk pedig új elvként kimondta, hogy a vallási sérelmeket ezentúl tilos országgyűlésen tárgyalni, a protestánsok pedig bármely panaszukat csak egyénileg, saját nevükben terjeszthetik az uralkodó elé. A törvény tehát nem ismerte el a protestánsokat (egyházukat, közösségüket) testületnek. Az 1731. évi vallásügyi rendelet (a Carolina Resolutio) gyakorlatilag a hivatalviselésből zárta ki őket, hiszen a dekretális eskü hitükkel állt ellentétben. A rendelet azonban legalább egy vonatkozásban túllőtt a célon. Jó néhány közösségben (például a szász városokban) a kötelező eskü miatt a hivatalokba nem találtak elegendő számú protestáns jelöltet, így a rendelet szó szerinti értelmezése megbénította volna az igazgatást. Ezért az 1734-es második Carolina Resolutio úgy rendelkezett, hogy a protestáns tisztviselő előtt az eskü szövegét fel kell olvasni, de nem kell őt arra kényszeríteni, hogy szavait utána mondja. III. Károly azt is engedélyezte, hogy a reformátusok és az evangélikusok 5-5 szuperintendenciát (egyházkerület) állítsanak fel. Négy-négy ezek közül az anyaországban, az ötödik Erdélyben működött. A kerületek élére szuperintendens (előljáró, a későbbi püspökök elődje) került. A dekretális eskün való lazítás ellenére a protestánsok hivatalviselését továbbra is igyekeztek megakadályozni. Mária Terézia halálának évében az anyaországban valamennyi megyét összevéve egyetlenegy protestáns másodalispánt lehetett találni (Nógrád megyében), egyetlen jegyzőt (Zólyom megye), a mintegy 200 szolgabíró közül pedig 12 volt nem katolikus. Folytatódtak a templomelvételek is, III. Károly és Mária Terézia alatt a hazai protestánsok 450 templomot veszítettek el. (Persze ha említett adatainknak hihetünk, Mária Terézia halálakor a protestánsoknak még mindig vagy másfél százszal több templomuk maradt, mint amennyivel a Rákóczi-szabadságharc lezárásakor rendelkeztek.)

A korlátozások ellenére a hatóságok nem tudták teljesen felszámolni a protestáns közösségeket sem. A reformátusok esetében autonómiájuk alapjául az szolgálhatott, hogy az egyházközségek vezetésében világi

személyek (presbiterek) is jelentős szerepet kaptak. A hívek megbecsülését élvező presbiterek tekintélye a világi szférára is kiterjedt. A 18. században a reformátusok körében megerősödött az a korábban (elsősorban a hódoltsági területen) meghonosodott szokás, miszerint a település lelkészét nem az egyházi felsőség nevezte ki, de nem is a kegyúri jogot gyakorló földesúrtól kapott megbízást, hanem maga a közösség „hívta meg”. A földbirtokosok vagy általában a nemesek gondnokként (vagy egyházkerületi főgondnokként) kaphattak szerepet az egyházi vezetésben. Szokássá vált az is, hogy a lelkészt évente meg kellett erősíteni tisztségében, akivel viszont a közösség elégedetlen volt, azt menesztette. A lelkészválasztások és „marasztások” alapvető szempontjaként a korabeli források a hatásos prédikációkat emelték ki. A valóságban azonban a lelkésznek a közösség szellemi vezetőjének, üldözöttségében támaszának kellett lennie. A lelkészek a protestáns közösségekben egyfajta elité váltak, akik kiemelkedésüket tehetségüknek, megszerzett tudásuknak köszönhették. Családjaik többnyire egymás között házasodtak, egy nemesleány vagy nemesi özvegy feleségül vétele csak emelhetett tekintélyükön, míg ha nagyon ritkán parasztleányt vettek el, akár elbocsátásukkal is szembe kellett nézniük. Többgenerációs lelkészcsaládok jöttek így létre, nemzedékről nemzedékre örökítve a közösség iránti felelősséget is. Az általuk iskolájukból vagy éppen külföldről hozott néhány könyv jelentette a „falura való bibliothécát”, többen írták le prédikációikat, s állítottak össze kéziratos prédikációgyűjteményeket. Az egyház működtette a helyi iskolákat, s támogatta, hogy az alsó fokon túljutó fiatalok magasabb iskolákba, esetleg a híres kollégiumok valamelyikébe eljussanak. (A reformátusoknak Debrecenben, Sárospatakon, Marosvásárhelyen, az evangélikusoknak Eperjesen volt nagy hírű iskolájuk.) E kollégiumok támogatási rendszere azt is lehetővé tette, hogy a kevésbé tehetősek gyermekei is eljussanak tanulói közé, bár a kiválasztás szempontjait nem feltétlenül a tehetség diktálta. A tanulók létszámát nemegyszer maguk az iskolai vezetők sokallták, igaz, ebben nem a gyermekek tanulását korlátozó elv vezette őket, hanem iskolájuk eltartóképessége.

A III. Károly alatt kialakult állapotokhoz képest Mária Terézia idején alig javult a hazai protestánsok helyzete. A királynő női makacsság-

gal adta tudtára a hozzá a hitüket ért sérelmek miatt forduló panaszosoknak, hogy helyteleníti vallásukat. Az 1741. évi országgyűlésen először nem akarta fogadni küldöttségüket. Amikor azonban a bajorok és a franciák előrenyomulása már-már Bécsset veszélyeztette, s a magyar rendek egységének fenntartása mindennél fontosabbnak számított, mégis hajlandónak mutatkozott erre, de azonnal meg is dorgálta őket. Később is előfordult, hogy az audienciára jelentkezők közül egyszerűen kihúzta a protestánsok nevét. Akit mégis maga elé bocsátott, az nem kerülhette el a szemrehányást. A Bécsbe érkező protestáns kérelmező küldöttségek – amelyek tagjai között főurak is lehettek – gyakorlatában ezért szokássá vált, hogy közbenjárók (közvetítők) fogadásával próbálják ügyeiket elintézni. Mária Terézia uralkodásának végére ez a közbenjárói rendszer valamiféle szilárd körvonalat kapott. 1770-ben a királynő hozzájárult ahhoz, hogy a reformátusok négy püspöke és négy főgondnoka Beleznay Miklós tábornok elnökletével konzisztóriummal szerveződjön, s e testület 1773-tól egy udvari megbízott (ágens) révén juttathatta el hozzá észrevételeit, sérelmeit. A reformátusok udvari ágensének szerepét 1773–79 között a testőrségből kilépő író, Bessenyei György töltötte be. Az evangélikusok egyetemes konzisztóriuma 1774-ben alakult meg. Bécsi ágensségük megszervezésében úgyszintén Bessenyei segédkezett.

Az ország lakosságának 21%-át kitevő görögkeleti (ortodox) vallású hívőket mind földrajzilag, mind politikailag meglehetősen periferikus helyzetben találjuk. Közéjük tartozik az Erdélyben és a Partiumban élő románság zöme, valamint gyakorlatilag a Délvidéken élő teljes szerb-ség. Önálló egyházi szervezetük a 18. század egészére kiterjedően csak a szerbeknek volt. Amikor az 1690-ben Arsenije Čarnojević peći (ipeki) pátriárka vezetésével zárt közösségben Magyarországra érkező szerbek kiváltságot kaptak I. Lipóttól, ez egyúttal autonómiájuk elismerését is jelentette az udvar részéről. A karlócai metropolita (az érseknek megfelelő méltóság) egyre jobban függetlenítette magát a balkáni szálaktól, de csak akkor válhatott autokefál (önálló) egyház vezetőjévé, amikor 1776-ban a szultán megszüntette az ipeki patriarkátust. Mivel a szerb népesség többségében olyan elemekből állt, amelyek nem tartoztak a szokásos közigazgatás alá (határőrök, kereskedő-polgárok), összetartá-

sukban továbbra is az egyház játszotta a vezető szerepet. Döntő szerep volt az egyháziaknak a szerbség „kongresszusnak” nevezett gyűlésein is. Érsekeik ezután szerettek volna közigazgatási funkciókat is átvenni a magyarországi hivataloktól; valamint kiterjeszteni hatalmukat minden magyarországi görögkeletire (tehát a románokra is). E két törekvés azonban már nem találkozott a szerbségnek egyébként sokban kedvező udvar támogatásával, így nem valósulhatott meg. Az ortodox egyház szerbek feletti befolyását azonban ez sem csökkentette. A szerbség támogatója ezen a téren Oroszország volt. 1733-ban Kijevből 6 tanár érkezett Karlócára, s gyakorlatilag ők alapították az ottani egyházi iskolát a papnövendékek képzésére.

A románok szembeszegülését az unióval Bécsben sokáig nem akarták tudomásul venni. Miután Athanasius gyulafehérvári ortodox metropolita 1700-ban az unió mellé állt, s ezáltal görög katolikussá lett, az erdélyi ortodox metropolita tisztét nem töltötték be többé. A román ortodoxia felett a szerb egyházi vezetők próbáltak irányító szerepet szerezni, amit az udvarban nem néztek jó szemmel. Amikor a századközép két erdélyi román mozgalma bebizonyította az unió ingatlanságát, az udvarnak be kellett látnia, hogy a románokat egyházilag el kell választani a szerbektől. Mária Terézia 1758-ban engedélyezte román ortodox püspökség felállítását Nagyszebenben (a püspöki széket 1761-ben töltötték be), 1759-ben pedig ortodox türelmi rendeletet adott ki.

Szellemi élet

Késő barokk műveltség és művészet

Az európai barokk fénykora a 17. századra esett.

Magyarországra azonban az abszolutizmus és a katolikus megújulás szellemi és művészeti fellendülésének hullámai csak lassan hatoltak be. Az oszmán hódítás az európai kultúrkörből teljesen idegen műveltséget és művészetet képviselt, amely ugyan nem tudott meghonosodni hazánkban, a nyugat felől érkező hatások terjedését azonban egy ideig

meggátolta. Az Erdélyi Fejedelemségben a protestáns többségnek az ellenreformációtól való féelme akadályozta meg, hogy a barokk elterjedjen. Az erdélyi művészet hagyományörzésének jellemző példájaként szokták említeni, hogy Bethlen Miklós, a politikus író maga tervezte bethlenszentmiklósi kastélya még 1668–73 között is reneszánsz stílusban épült. A királyi Magyarországon elvileg nem volt akadály a barokk meghonosodásának, az uralkodói mecénás hiánya, valamint a katolikus egyház tekintélyvesztése és elszegényedése azonban nem kedvezett sikerének.

A 17. századi hazai barokk kultúra alakulása így meglehetősen ellentmondásosnak bizonyult. Míg a képzőművészetekben alig tudott említésre méltó alkotást létrehozni, addig a teológia tudományában olyan kiemelkedő képviselője lehetett, mint Pázmány Péter, a költészetben, mint Zrínyi Miklós. Pázmány a protestánsokkal folytatott hitvitájában a magyar nyelv használatára kényszerült, ugyanakkor mind tartalmilag, mind stílusában sikerrel alkalmazta a barokk követelményeket, a monumentalitást, a fenséges célnak megfelelő díszítőelemeket. Zrínyi az addig divatos históriás ének műfaját emelte a fennkölt ihletésű eposz magaslatára. A kor nemesi társadalma is megtalálhatta a maga ízlésének megfelelő műveket. A 17. század legolvasottabb hazai szerzőjének Gyöngyösi István számított, aki hosszú költeményeiben a széles körben ismert országos eseményekbe ügyesen szőtte bele a szerelmi szálakat. A Wesselényi Ferenc és Széchy Mária esetét megörökítő ismertebb *Márssal társalkodó Murányi Vénusz* mellett Kemény János és Lónyai Anna, valamint Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról is írt költeményt. A művészetek terén a barokk néhány épületen (nagyszombati jezsuita templom, kismartoni Esterházy-kastély) jelentkezett először.

A 18. század hazai barokk műveltsége ezzel szinte ellentétes előjelű. A háttérbe szorított protestantizmus elleni harc többé nem igényelt pázmányi szintű teológusokat, a Habsburg-uralom a költőket sem serkentette a *Szigeti veszedelemmel* vetekedő alkotásokra. Az érdeklődés átfarmálódását tükrözte, hogy míg Gyöngyösi munkái továbbra is népszerűek maradtak, addig Zrínyi eposza szinte feledésbe merült. Nem tudott véleményt nyilvánítani a kor olvasója a század első felének ki-

emelkedő irodalmi alkotásáról, Mikes Kelemen *Törökországi leveleiről*, mivel ezeket csak jóval születésük s jóval a szerző halála után adták ki Magyarországon. A kortárs azonban nem feltétlenül tudta volna élvezni a honvágytól és kilátástalanságtól gyötört Mikes belső vívódásait. (A munka első, 1794-es nyomtatott kiadása nem keltett különösebb figyelmet.) A hazai közönség számára a költészetet Amadé László szerelmi témájú lírája, valamint a jezsuita Faludi Ferencnek a természetet idilli szépséggel felruházó versei képviselhették. A zenében az arisztokrata Esterházy Pál nádor *Harmonia Caelestis*-ét (1701) sem követte hasonló monumentális alkotás. Ugyanakkor a tudományok, a műveltség általános szintje kétségtelenül emelkedett. Felvirágzott a barokk építészet és képzőművészet is, bár ezeken a területeken sem hiányzott némi egyenetlenség. A kiemelkedő értékű templomokat, néha a kastélyokat is pompás freskókkal díszítették, miközben a portréfestészet vagy a szobrászat eléggé háttérbe szorult.

A 18. századi európai barokkban egyre jelentősebb szerepet kaptak azok a törekvések, amelyek egyfajta megtisztulással, a túlzó külsőségek levetkezésével igyekeztek megfelelni az évszázad során jelentkező újabb követelményeknek. Bár a barokk mindvégig megőrizte vallásos alapjellegét, nagyobb hangsúlyt kaphatott a hit ősi tisztaságához való visszatérés, a csodák, a hamis díszletek, a dogmatikus merevség mellőzése, a gyakorlati ismeretek, a nevelés, az iskolák fontosságának hangsúlyozása. Ez különösen az egyházat Rómától eltávolítani akaró, az egyént önvizsgálatra buzdító janzenizmust jellemezte. A megújulás nem korlátozódott a katolikusokra, az új eszmék a protestánsoknál a református karteizianizmusban és az evangélikus pietizmusban fejlődtek ki.

Magyarországra ezek a 18. századi új eszmék alig jutottak el. A janzenizmust leginkább Rákóczi száműzetésben írt önvallomásai képviselték, a karteizianizmust Bethlen Miklós Bécsben, börtönben írt visszaemlékezései. A hazai barokk a 17. századi tendenciák folytatója maradt, legfeljebb irányítóinak és megnyilvánulásának köre alakult át valamennyire. A hazai műveltség meghatározó elemei között előtérbe kerültek a jezsuiták, valamint néhány más, a 18. században betelepülő szerzetesrend (mint pl. a piaristák), de a műveltség tartalmilag nem tu-

dott elszakadni a rendi-nemesi érdekektől. Kosáry Domokos megfogalmazásában: „A formai műveltség terjedése – ami önmagában pozitívumnak tekinthető – bizonyos szektorokban a régi, elavult tudatvilágot hozta modernebb eszközökkel napvilágra.” Ez a hagyományos rendi érdek határozta meg a barokk Kosáry Domokos által második szintjének nevezett nemesi műveltséget.

A legfelső – egyházi vezetői, arisztokrata – szinten a jezsuiták tekintélyelvű, az állam iránt is feltétlen engedelmességet elváró ideológiája érvényesült. Ekkor alapozták meg a *Regnum Marianum* koncepcióját, amely szerint Magyarország első királyának, Szent Istvánnak felajánlása révén Magyarország Szűz Mária országa lett. A dicső múlt, az ország védelme így jobban összekapcsolódhatott a kereszténység védelmével. Csak lassan oldódtak az egyház szempontjai az oktatás különböző szintjein. A jezsuiták tartották fenn az ország egyetlen egyetemét, az 1635 óta működő nagyszombatit, az ő két másik iskolájukat próbálták meg a 18. században ugyancsak egyetemi szintre juttatni (Kassa, Kolozsvár). Az egyetem „filozófiai” (bölcészeti) kara gyakorlatilag csak előkészítőnek számított a teológiai vagy a jogi képzés számára. A tananyag érdemben nem haladta meg a korábbi. A teológia tárgyai hagyományosan a hittan, erkölcstan, egyházjog, görög és héber nyelv voltak. A több tárgyat összefogó „filozófia” oktatásában továbbra is a középkori skolasztika elvei domináltak. Az egyes tantárgyak (beleértve az ún. természetfilozófiai, azaz természettudományi tárgyakat is, mint a biológia, orvosi és gazdasági ismeretek, csillagászat, matematika) oktatása meglehetősen elvont, spekulatív tudásanyagot közölt, elhanyagolva a tárgyi ismereteket. Nagyszombatban 1735-ben – kifejezetten az udvar óhajára – bevezették a történelem oktatását is, bár a jezsuita irányultság ennek hangsúlyozottan egyháztörténeti tartalmat adott. A protestánsoknak továbbra sem volt hazai egyetemük, a legtehetségesebbek közülük itthon megkezdett tanulmányaikat csak holland és német egyetemeken folytathatták.

Az említett felsőfokú intézmények alatt a két ún. akadémiát (budai és győri), még lentebb a gimnáziumokat találjuk. A teljes gimnázium 6 évfolyamból állt, a vallásoktatáson kívül egyetlen komolyan vett feladattal, a latin nyelv elsajátíttatásával. Ez alól a protestáns középfokú

iskolák sem jelentettek kivételt. A hazai közéletben nélkülözhetetlen latin középponti helye ellen kevesen merték felemelni szavukat. Mikes Kelemen is csak a franciaországi iskoláztatással való összehasonlításban, távol a hazától merte bírálni. „Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván... e nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga [a tanuló], se az ország hasznát nem veszi.” Az alsófokú (falusi, városi) oktatásban a katekizmus, valamint a bibliai ismeretek olvastatása került előtérbe. Írni különben kevesebben tanultak meg, mint olvasni, számolni pedig még annál is kevesebben. Egy 1770-es összeírás szerint a Pozsony megyei Récse falu iskolájában a 46 tanulóból csak 10 tanult írni, 36 csak olvasott, a Sopron megyei Csáván 25 gyerekből 3 tanult írni, míg 22 megelégedett az olvasás elsajátításával. A különbség az iskolamesternek járó díjazásban is kifejeződött. Sopronnyéken azon tanulók, akik csak olvasni tanultak, 25 dénárt, akik írni is, 30 dénárt, akik pedig számolni is, azok 40 dénárt fizettek. A népoktatás színvonalát modern igényeink szerint természetesen lehet bírálni, de a gyermekek közösségbe vonásával, a társadalom és az állam elvárásainak megtanításával ezek az iskolák is fontos feladatot töltöttek be. Az alsófokú iskolákban az oktatás egyébként a tanulók anyanyelvén folyt.

Akárcsak az oktatásban, a tudományok között is a teológia foglalta el a központi helyet. A szakismeretek bővülése nyomán csak lassan önállósultak az egyes tudományok, de lassan jutottak el a differenciálódás fokára maguk az egyes tudományágak is. A történelem alig különült el az egyháztörténettől, az irodalom az életrajzoktól, az orvostudomány összefolyt a botanikával, a meteorológiával, a vegytannal. Gyakran azonosak a különböző tudományok művelői is, a jelentősebb tudósok több tudományban is illetékes polihisztorként lépnek elénk. Hatvani István, a debreceni református kollégium tanára teológus, egyházi író, közgazdász, statisztikus, matematikus, vegyész, fizikus, csillagász és orvos volt egy személyben. A szűk körű értelmiséget sokkal jobban megosztják a vallási különbségek, mint az egyes tudományágak eltérései. Nem csoda, hiszen ebben az értelmiségben döntő szerep jutott a szerzeteseknek, papoknak, lelkészeknek, akiknek valamely szaktudomány iránti érdeklődésük mellett heti prédikációjukra kellett készülniük, vallásukat kellett védelmezniük a honi vitákban. A hazai környezet

iránti érdeklődés növekedését tanúsítja Bél Mátyás monumentális honismereti szintézise (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*, 1735–42), amely egyszerre tartalmazta a hazánkra vonatkozó legfontosabb történelmi, földrajzi és néprajzi ismeretek összefoglalását. Sajnos, ebből a műből alig néhány megye anyaga jelent meg nyomtatásban a szerző életében. Több egyházi levéltár nyílt meg a kutatók előtt, akik hozzáfoghattak a legfontosabb források publikálásához (az 1720-as években Szent István *Intelmeit* adták ki, 1746-ban a honfoglalást megörökítő, nem sokkal korábban felfedezett *Gesta Hungarorumot*, a 12. századi névtelen szerző, Anonymus munkáját). Mindemelllett a hazai tudósok munkásságukban sem magyar tudós társaságra, sem tudományos jellegű folyóíratra nem támaszkodhattak. A magyar tudomány inkább csak tisztos távolból próbálta követni az európai élvonalat.

Míg a tudományokban az egyházi kötődés általában gátat vetett az ismeretek szélesedésének, addig a művészetekben – legalábbis egy részükben – serkentőleg hatott. Az ország visszafoglalása, a volt hódolt-sági terület újbóli betelepülése nemcsak lehetővé tette, de egyenesen sürgető szükségét keltette a templomok, középületek (vármegyeházák, városházák), továbbá a kastélyok építésének. Megrendelőik az egyház – élen a visszatelepülő püspökségekkel és szerzetesrendekkel –, valamint az arisztokrácia. Szinte számolatlanul emelik a délnémet, osztrák mintát követő barokk templomokat, nagyobb településeken két-, kisebbeken egytornyú homlokzattal. A tornyot rendszerint a fenti területen kívül máshol alig alkalmazott jellegzetes párnataggal díszítik. Legszebb példáit talán a jászói premontrei és az egri minorita templomban találhatjuk meg. Utóbbi jól ismert, kifelé domborodó homlokzatára a nagyváradi püspöki székesegyház homlokzatának a két torony elfordításával kialakított homorú síkja felel.

A világi építészetben hiányzik a legfőbb mecénás, a királyi udvar. Magyarországon nem épül Schönbrunnhoz hasonló palotaegyüttes, a budai vár helyreállítása meglehetősen vontatottan halad, s amikor végre valamennyire elkészülnek vele, akkor sem az uralkodócsalád foglalja el, hanem az egyetemet költöztetik ide Nagyszombatból. A főúri kastélyok azonban mindenképpen a barokk legnagyszerűbb vonásait mutatják. Már Savoyai Jenő könnyed ráckevei kastélyán (1702) sincs nyoma a korábban

megkövetelt erődszerű jellegnek. Grassalkovich Antal 1751-ben megkezdett gödöllői kastélyát egyenesen magyar Versailles-nak nevezték, egészen addig, míg az 1761-ben megkezdett, jó két évtizedig épülő fertői Esterházy-kastély el nem hódította tőle ezt a megtisztelő elnevezést. A vidéki kastélyokat pedig követték a polgárházak, így Sopron, Buda, Székesfehérvár, Eger belvárosa határozott barokk arculatot kapott. A barokk hangulatot erősíthette a városközpontban felállított Szentháromság-szobor vagy fogadalmi oszlop. Az építészet mesterei között persze többségben idegenek, itáliaiak, németek, osztrákok vannak, bár közülük néhányan megtelepedtek hazánkban. Giovanni Battista Carlone építőmester 1712-től 1747-ben bekövetkezett haláláig Egerben élt, s közben olyan templomokat emeltetett, mint az egri volt jezsuita, a debreceni Szent Anna- és a miskolci minorita templom.

A képzőművészetek híven szolgálják az építészetet. A barokk templomok és kastélyok freskókat és szobrokat igényelnek. Az oltár, vetekedve a gótika szárnyas oltáraival, hatalmas építményként fogja körül az oltárképet. A nagy szám a minőség hanyatlásával járhat, e díszítés zöme átlagos munka. Kiemelkedőt e téren is elsősorban a hazánkban tevékenykedő külföldiek alkothatnak, mint a munkássága tekintélyes részét a Dunántúlon kifejtő osztrák freskófestő, Franz Anton Maulbertsch. Az ugyancsak osztrák szobrász, Georg Raphael Donnert 1729 óta volt az esztergomi érsek építésze és szobrásza. De a hazaiak között is akadhat olyan eredeti művész, mint a nyírbátori Krucsay-oltár ismeretlen mestere, aki a Krisztust ostromozó római katonákat bajuszos, pörge kalapos hajdúknak faragta ki. Rutinos, de nem különösebben igényes mesterek festik a kastélyokban nélkülözhetetlen családi arcképcsarnokokat, előszeretettel a híres, de már régen elhalt, így tetszőleges vonásokkal felruházható ősök képgalériáit is. Önálló képzőművészetre azonban alig van igény. A barokk legnevesebb hazai festőinek külföldön kell érvényesülniük. A 17. század végén tevékenykedő Bogdány Jakab az angol udvar festője, a hazatéréssel kétszer is próbálkozó Mátyóczy Ádám a szász választófejedelem festője lett. Drezdába visszatérve írta Ráday Pálnak: „Magamnak pedig, hogy igazán megvalljam, nagyon igen nagy kedvem s szándékom Magyarországra visszatérnem, de mire mennek? A bizonytalanra senki sem javallhat.” A protestán-

sok, akik a templomokban mellőzték a barokk figurális ábrázolásait, barokk díszítőelemeket alkalmaztak a hímzett úrasztali terítőkön, az ón- (ritkábban ezüst-) kelyheken, kenyérosztó tálakon.

A barokk a hazai művészetnek olyan stílusirányzatává vált, amely le tudott hatolni a társadalom alsóbb rétegeibe is. A díszítőelemek az ún. parasztbarokkban juthattak kifejeződésre, befolyásolva a falusi építészet, a bútort, a lakást díszítő kegytárgyak formáját. Ezért is maradhatott olyan népszerű e stílus akkor, amikor a 18. századi Európában már egyre inkább át kellett adnia helyét az új törekvéseknek.

Népi hiedelemvilág

Kálmán királyunk boszorkányok létét tagadó törvénye a köztudatban alapos félreértést szokott okozni. A pontos meghatározásokban kevésbé jártas történelembarátok úgy szokták értelmezni, mintha Árpád-házi királyunk tagadta volna, hogy egyes embereknek bármiféle természetfeletti hatalmuk lehetne. A valóságban a törvény csak a boszorkányszombatra repülő, a sátánnal közvetlen kapcsolatban álló *striga* típusú boszorkányok létét tagadta. A bűvölő-, rontó-, igézőképességekkel rendelkező *malefica* típusú boszorkányok létezését sem ő, de sokáig utódai sem vonták kétségbe. A középkori és a kora újkori Európában – Magyarországot is beleértve – gyakoriak voltak a boszorkányperek, amelyek közül igen sok végződött a vádlottakra kiszabott halálos ítélettel.

A hagyományos világ embere nem kételkedett a természetfeletti erők létezésében. Nem vonhatta kétségbe azt sem, hogy ezek az erők be tudnak avatkozni az életébe. Az őt körülvevő, általa nehezen megismerhető, az életét veszélyeztető jelenségekkel bővelkedő világban a maga eszközeivel próbálkozott befolyásolni ezeket az erőket. A vallása és egyháza által megkövetelt vagy csak elvárt kötelezettségeknek eleget téve igyekezett megnyerni a természetfeletti jó hatalom kegyét, a mindennapok hiedelmeit követve pedig elhárítani a szintén természetfeletti gonosz kártevéseit. A népi hiedelemvilág erősítette az egyházi ünnepek méltó betartását, az Isten előtti alázat kimutatásának útkereséseit. Ez különösen a katolikusokat jellemezte. A 18. század békés időszakában erősödik meg vagy éppen alakul ki több, az egyházi ünnepekhez

(húsvét, karácsony) kapcsolódó népszokás. Újra divatba jöhetnek a körmenetek, megújulnak a búcsújáró helyek, terjednek a szentkultuszok. A volt hódoltsági területen az idegen ajkú telepesek honosítottak meg új Mária-kegyhelyeket, elősegítve, hogy az országban egész sor zarándokhely alakulhasson ki (Máriapócs, Máriabesnyő, Kiscell, Máriaradna, Máriaremete). Megerősödhetnek a részben eltérő vallású (ortodox vagy protestáns) környezetben élő katolikusok zarándokhelyei is, mint a székelyföldiek és a moldvai csángók hitének megőrzésében oly jelentős szerepet játszó csíksomlyói kegyhely. Az Isten büntetésének tekintett nagy járványok idején a hívők Szent Rókushoz és Szent Rozáliához fohászkodtak, fogfájás ellen Szent Apollóniától, vízbe fúlás ellen Nepomuki Szent Jánostól, a tűzvészekről Szent Flóriántól kértek védelmet. A segítő szentek tiszteletét a városok, falvak szobrok állításával igyekeztek jobban kifejezni, de a 18. században terjed el az utak mentén, útkereszteződéseken a keresztállítás szokása. A máig meglévő szabadtéri keresztek zömét nem az egyház állíttatta, hanem magánszemélyek, fogadalomból, hálából. Rendszerint a talapzaton elhelyezett szöveg utal arra, hogy milyen sorscapástól való megmenekülés emlékét idézi. A protestánsok kerülték a szertartások látványosságát, hitükből hiányzott a szentek tisztelete is, egyházi hiedelemviláguk így jóval egyszerűbb volt a katolikusokénál.

A természetfeletti erőkhöz való fohászkodásnak az egyház által elfogadott útjai a gyakorlatban szorosan összekapcsolódtak az egyház által elvetett módszerekkel: varázslással, bűbájjal. Hiába próbáltak az egyháziak elhatárolódni a boszorkányságtól, a lakosság hiedelmei közül kiirtani soha nem tudták. Elfogadta létét a hatalom is. Ha valakinek a boszorkányságát sikerült bizonyítani, azt a törvények a 18. század közepéig halállal büntethették. A babonák szívós fennmaradását a sanyarú egészségügyi viszonyok segítették. A gyógyítást és rontást voltaképpen ugyanazon erő kifejeződése két oldalának tekintették, amely nem nélkülözhetette a természetfeletti vonatkozásokat. A korszak füveskönyveiben gyakran nemcsak a gyógynövények felsorolását találjuk, hanem azt is, hogy mikor (éjfélkor, holdtöltekor stb.) kell őket összegyűjteni, és milyen – részben mágikus – körülmények között lehet őket felhasználni. Esetenként a vallásos színezet is megjelenhetett bennük. „Az erdei

sállya hasznos teremtése Istennek, teája mérget űz, sebet tisztít” – olvashatjuk az egyik kalendáriumban, majd a folytatás: „önts rá szentűt [szentelt] vizet, had pállék [ázzon] benne”.

A gyógyításhoz szükséges ismeretek sokoldalúsága segítette elő, hogy a gyógyító emberek vagy asszonyok nem tagadták, sőt gyakran inkább kérkedtek természetfelettinek vélt képességeikkel, amit fenyegetésre, bosszúállásra is felhasználhattak. Debrecenben 1747-ben egy ruszin özvegyasszony állította magáról, hogy „a gonoszok küldték”, s hogy „nincsen nála nagyobb boszorkány”. A kor átalakulóban lévő gondolkodására utal, hogy hetvenkedését megúszta pénzbüntetéssel s a városból való örökös kitiltással. Az olyan vádakat pedig, amelyben öregasszonyokat azzal gyanúsítottak, hogy valamilyen állat képében, esetleg a kéményen leereszkedve vagy a kulcslyukon keresztül hatoltak be a beteg szobájába, hogy megrontsák, Debrecen bírái elutasították, egyik esetben éppen a vádaskodót büntették meg.

A korábbi évtizedekben azonban a boszorkányoknak bélyegzett vádlottak Debrecenben sem úszták meg ennyivel. 1700–20 között a városban 5 „boszorkányt” ítélték halálra, közülük hárman máglyára kerültek, kettőnek fejét vették. Országos szinten azonban még ez is enyhének minősülhet, hiszen Szegeden 1728-ban egyetlen perben 13 vádlottat ítélték máglyahalálra. Az erdélyi Hermányi Dienes József leírása szerint Nagyenyeden „Bitainé és Hajdúné nevű bábákat égettetett volt meg a tanács” azért, mert egy gyulafehérvári professzor özvegye lázas betegen „kába aggyal látá, hogy Hajdúné a kürtön bésuppan és macska képébe változék. Ezt hiti után kiadja [megesküdött rá], mint szemmel látó [látható] bizonyosság, ehhez járul holmi aprólék s a vízi próba, s a szél a bába hamvát elfúvva Vásárhelyi István püspökségében.” A szokványostól eltérő kivételt jelentett a debreceni bírák állásfoglalása, az átváltozásoknak a fantázia körébe való utalása is. Az átlagember ugyanis szilárdan hitt valóságukban. Ugyancsak Hermányi Dienes ír le egy későbbi esetet, amikor Nagyenyeden vesszőzésre és a városból való kitiltásra ítélték egy boszorkánysággal vádolt bábaasszonyt, akit azután új lakóhelyére is elkísért a vád. „A felenyedik magok között nem szenvedék, Torockón úgy féltek tőle, hogy ahová bément, üresen nem bocsátották. Ugyan csak Felenyeden hala meg, de fél vala a pap feléje

menni.” „Ó, mit féltek azoktól a magokkal is jó tehetetlen vén asszonyoktól. Ha az ördög is arra jutott, hogy ha ellene állasz, elfut, s a sárt meg nem állja” – vont le a következtetést Nagyenyed lelkésze. 1763-ban bekövetkezett haláláig azonban még jó néhány boszorkányégetést meg kellett érnie, hiszen Erdélyben, Marosvásárhelyen 1757-ben is büntettek ilyen módon.

A század közepétől maga az állam igyekezett fellépni az ellenőrizhetetlen, gyakran a helyi bíróságok tagjainak meggyőződésétől függő boszorkányperek ellen. Mária Terézia 1756-ban úgy rendelkezett, hogy a helyi hatóságok nem hozhatnak többé ilyen perekben ítéletet, anyagukat a helytartótanácsához kell felterjeszteni. Az intézkedés hatástalanságát mutathatja az 1757-es marosvásárhelyi eset. 1758-ban a királynő rendeletét megismételték, 1768-ban pedig végleg megtiltották az ilyen perek megindítását. A gyakorlat azonban most is csak lassan tudta követni az intézkedést. A perek megszűnte pedig nem számolhatta fel a lakosságban élő hitet a füvesemberek és bábaasszonyok természetfeletti képességeiről. Ennek fennmaradását az is elősegítette, hogy a kor emberének egész élete telve volt apróbb babonaságokkal. Komoly mezőgazdasági szakmunkák óvták attól, nehogy fogyó holdnál vesse el terményeit. Nyilván nemcsak Szarvason élt az a hiedelem, hogy „tejet és túrót nem adtak el, mert azon babona uralkodott, hogy a tehén teje kiapad, ha azt pénzért eladják”. (Az esetet Tessedik Sámuel írta le.)

A lakosság tehát hittel és hiedelmekkel próbált meg védekezni szegénysége és nyomorúsága ellen. A valóság messze állt a barokkban a falusi népről kialakított idilli képtől. „Kerestem a költők által oly elragadó színekkel festett falusi élet egyszerűségét, és találtam együgyűséget, ostobaságot, bizalmatlanságot még a leghasznosabb javaslatok iránt is” – összegezte tapasztalatait a Szarvasra érkező Tessedik. A hagyományos világban politika és társadalom, gazdaság és életmód, hit és tudás összefonódva védelmezte a régi rendet.

A MONARCHIA STABILIZÁLÁSA

Háborúk sodrában Amikor 1703-ban I. Lipót császár úgy határozott, hogy kölcsönös örökösödési szerződést köttet fiaival, a 25 éves Józseffel és a 18 éves Károllyal, de még amikor 1713-ban fia, a nő, de gyermektelen (III.) Károly nyilvánosságra hozta a Habsburg-család nőági örökösödését szabályozó Pragmatica Sanctiót, aligha gondolta bármelyikük is, hogy ezen megegyezés gyakorlati alkalmazására milyen hamar szükség lesz. Károly császár és király még kevésbé sejtette, hogy miután a szabályozást Európa hatalmaival nemzetközi szerződések keretében elfogadtatta, a szerződő felek közül többen is fegyverrel lépnek fel leánya trónöröklése ellen. Az 1740. október 20-án bekövetkezett halála után a Habsburgok trónjára lépő Mária Teréziának (1740–1780) mégis hamarosan háborúval kellett megvédenie országait.

A királynő méltónak bizonyult arra a feladatra, amely születése révén hárult rá. Tehetsége képessé tette állama irányítására. Vallásossága a környezetével szemben támasztott szigorú erkölcsi követelményekhez vezetett, s büszkén vállalta a családanyaszerepet is. Tizenhat gyermeket szült, akik közül tíz élte meg a felnőtt- avagy a nagyobbacska gyermek kort. Erős hatást tudott gyakorolni az őt körülvevőkre, állama vezető politikusai meggyőződéssel és bizalommal álltak mellé. Később kibontakozó politikusi erényei azonban nem feledtethetik, hogy első lépéseit a pillanatnyi szükség diktálta, s intézkedéseit még jó ideig valamilyen kül- vagy belpolitikai esemény váltotta ki. Nehezen tudta leküzdeni tapasztalatlanságát is. „Akkoriban ilyen nagy kiterjedésű és el-

térő országok kormányzására annál kevésbé rendelkeztem a szükséges tapasztalatokkal és ismeretekkel, mivel atyámuramnak sohasem tetszett, hogy engem akár a kül-, akár a belügyek intézésébe bevonjon, vagy arról tájékoztasson. Nem volt tapasztalatom a tanácsosok kiválasztásában, s ehhez járult még természetes félénkségem és szegénylőségem, ami igen megnehezítette a szükséges tanácsok és értesülések mérlegelését.” Mária Terézia uralkodásának első éveit leginkább meghatározó esemény a közel egy évtizedig elhúzódó osztrák örökösödési háború (1740–48) volt.

II. Frigyes porosz király (1740–1786) nem egészen két hónappal Károly császár halála után, 1740. december 16-án indított támadást Szilézia ellen. A porosz győzelmek felbátorították Mária Terézia többi ellenfelét, a bajorokat és a franciákat is. Támadásuk az egész monarchiára veszélyt jelentett. II. Frigyes – saját állítása szerint – csak Sziléziát akarta elfoglalni, Károly Albert bajor választófejedelem ezzel szemben az egész Habsburg-állam meghódítására törekedett, az őt támogató franciák pedig egyenesen a monarchia feldarabolását tűzték ki célul. Szilézia elfoglalása után a poroszok Csehországba nyomultak, a bajorok Felső-Ausztriát hódoltatták. 1741 tavaszán az udvarnak már-már a főváros, Bécs védelmére kellett gondolnia. Az 1737–39-es török háborúban balsikerrel szerepelt hadsereg (60 ezer fő a monarchia különböző tartományaiban szétszórva), a gyakorlatilag szinte kiürült kincstár (a királynő trónra lépésekor mindössze 90 ezer forint volt benne), továbbá a jelentős államadósságok azonban nem sok jóval kecsegtettek. „Egyeszerre találtam magamat kifogyva pénzből, hadseregből és tanácsból – írta később a királynő *Emlékirataiban*. – Tanácsot nem kaptam, mivel előbb mindenki látni akarta, hová fejlődnek a dolgok. Egyes miniszterek azt javasolták, hogy kezdjek tárgyalni a porosz királlyal, mások – akikhez magam is csatlakoztam – úgy vélték, hogy a király, mihelyt valamilyen egyezséggel átengedjük neki Szilézia egy részét, segítsége fejében a többi, de mindenesetre nagyobb részét magához fogja ragadni.”

A monarchia és uralkodója szorult helyzetében döntő jelentőségűnek számított Magyarország állásfoglalása. A magyarság pedig kiállt királynője mellett. Pálffy János országbíró már 1741 januárjában fegyverbe szólította az ország népét, s a frissen toborzott seregek Szilézia felé

indultak. Májusban Pozsonyban összeült az országgyűlés, amelyen rövidesen Mária Terézia is megjelent. A királynőnek létérdeke volt, hogy segítséget kapjon Magyarországtól, ugyanakkor szeretne volna elkerülni azt, hogy kötelező ígéretet tegyen a rendi kiváltságok megtartására. A rendek az uralkodótól már a koronázás előtt kikényszerítették személyük és földjük további adómentességének ígértét. Ezt elnyerve ajánlották 1741. szeptember 11-én a nevezetes jelenet során „életüket és vérüket” a birodalom megmentésére. (Az esemény ábrázolásai nem minden részletben követik a valóságot. Téves a gyermek II. József szerepeltetése, mert a trónörökös ekkor még nem volt Pozsonyban, de hatásvadász a királynő által viselt ruha ragyogó fehérsége is. Mária Terézia gyászba öltözve, fején a Szent Koronával jelent meg a rendek előtt.) Az országgyűlés a következő napokban a felajánlást 100 ezer főnyi hadsereg felállításának és felszerelésének, továbbá katonai raktárak létrehozásának ígéretével erősítette meg. Abban, hogy a magyar rendek harminc évvel a Rákóczi-szabadságharc lezárása után egyértelműen kiálltak a Habsburg-hatalom mellett, a helyzet pillanatnyi készletén (a csinos, fiatal, 23 éves királynő hatásos segítségkérő beszédén), valamint a tekintélyes, tapasztalt, idős főúri politikusok (elsősorban a 78 éves Pálffy János országbíró és a 76 éves Esterházy Imre gróf esztergomi érsek) ráhatásán túl bizonyára szerepet játszott az is, hogy a követek a Bajorországban 1726 óta fejedelmi hatalmat gyakorló ambiciózus Károly Albert uralmától jobban féltek, mint az előttük oly kiszolgáltatottnak mutakozó Mária Teréziától. A bajor választófejedelem ugyanis korábban már felhívással fordult a magyarokhoz, de abban nem függetlenséget, hanem saját uralmát ajánlotta a Habsburgoké helyett. Az önállóság megszerzésére és az esetleges függetlenség megvédésére a fenyegető nagyhatalmak között a hazai politikusok az 1737–39-es török háború keserű kudarca után nem sok esélyt láthattak.

Az 1741. évi országgyűlésen a továbbiakban elfogadott törvények elsősorban a nemesi kiváltságok, valamint az önálló magyar államiság elismertetését szolgálták. Megerősítették a nemesség adómentességét, előírták a magyar kormányzervek függetlenségét a bécsi központi hivataloktól, valamint azt, hogy a magyar tanácsosokat vonják be az országot érintő ügyek intézésébe. Az 1732 óta betöltetlen nádori méltó-

ságra Pálffy János grófot, addigi országbíróvá választották. A rendek elvárták, hogy az uralkodó – ha más ügyei ebben nem akadályozzák – lakjék Magyarországon.

A következő években az örökösödési háború meglehetősen hullámozó eredményekkel járt. Az udvar esélyeit rontotta, hogy a Német-római Birodalom választófejedelmek 1742 januárjában – Mária Terézia férjét, Lotharingiai Ferencet mellőzve – Károly Albertet választották német-római császárrá (VII. Károly, 1742–1745). A császári székhely ekkor átmenetileg elkerült Bécsből, Mária Terézia legmagasabb „rangja” évekig a „Magyarország királynője” cím volt. (Cseh királynővé is csak 1743-ban koronázták.) 1742 nyarán, Szilézia birtokbavétele után azonban II. Frigyes váratlanul fegyverszünetet kötött a Habsburg-udvarral. Az osztrák seregek teljes erővel Bajorország ellen fordulhattak, majd nemsokára a Rajnán átkelve Franciaországot veszélyeztették. A háború gyors befejeződését csak a poroszok ismételt bekapcsolódása tudta megakadályozni. A Habsburgoknak fel kellett adniuk Bajorországot, de Károly Albert nem tudott élni a sikerrel. Halálos betegen vonult be Münchenbe, s nemsokára meghalt. Császár utódává pedig 1745-ben Lotharingiai Ferencet választották (I. Ferenc, 1745–1765). Az 1748. október 23-án megkötött aacheni békében Ausztriának végül le kellett mondenia Sziléziáról Poroszországnak, az itáliai Parma és Piacenza fejedelemségről Spanyolország javára. Sikert viszont megvédeni a birodalom egységét. A háborúban egyébként számos magyar egység vett részt, s bár létszámuk elmaradt az ígért 100 ezer főtől – 1742 végéig az ország mintegy 60 ezer katonát adott –, megjelenésük mindenképpen elősegítette Mária Terézia trónjának s országainak megvédését. 1742 elején főleg magyar egységek űzték ki a bajorokat és a franciákat Felső-Ausztriából, majd ők foglalták el Münchent. A hadi sikerek, az ellenségtől visszafoglalt Csehország és Felső-Ausztria adóinak újbóli beszedése azonban paradox módon csökkentette Magyarország jelentőségét a monarchián belül. Az udvar visszaköltözött a hamarosan újra császári székhellyé váló Bécsbe, a királynő politikájában Magyarország háttérbe szorult.

A háború Mária Teréziát gyors intézkedésekre kényszerítette. Politikájára korántsem az *Emlékirataiban* emlegetett „félénkség és szűgyen-

lősség” volt a jellemző. „A hibák, amelyeket a kormányzat apámuram életében követett el, nem maradtak észrevétlenek előttem, annak ellenére, hogy felelősei mindent megtettek, hogy szándékaikat előttem megmagyarázzák” – indokolta később lépéseit. A változtatások a hadsereg átalakításával kezdődtek. A katonaságot az ezredtulajdonosok érdekköréből kivonva állami vállalkozássá tették. Javították a fegyverzetet, egységesítették a ruházatot. Mindezek eredményeképpen – igaz, jóval később – a porosz király is elismerőleg nyilatkozott az osztrákokról, „fehér ruhás poroszoknak” nevezve őket.

Már az örökösödési háború idején sor került néhány államigazgatási reformra is. Az államkancellária felállításával önálló irányítószervet kapott a külügy. A háború befejeződése után Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf javaslatára – porosz mintára – a közigazgatást és a pénzügyi irányítást egyesítő központi kormány szervet állítottak fel (*Directorium in publicis et cameralibus*). Az ún. Haugwitz-reform az örökös tartományokban a nemesség megadóztatásával járt együtt. Az adófizetés alapja a nemesi földbirtok lett. Haugwitz gróf tervezete évi 14 millió forint (gulden) összeget kívánt előteremteni egy 108 ezer főnyi hadsereg fegyverben tartására. Az 1 millió lakosú Alsó-Ausztriára ebből 2 millió, a 2,5 millió lakosú Csehországra 5,2 millió forint adó jutott. A magyar rendekkel szemben ugyanakkor a királynő uralkodása első tíz évében meglehetősen óvatos magatartást tanúsított. Eltekintett mind a Directorium hatáskörének magyarországi kiterjesztésétől, mind a nemesség megadóztatásától. „Egyedül Magyarországon nem tartottam célszerűnek bármilyen változtatás bevezetését, mert ott országgyűlésen kívül valamit megkísérelni a törvények szerint nem tanácsos” – nyilatkozta erről utóbb *Emlékirataiban*. Az 1751-ben összehívott magyar országgyűléstől mégis olyan nagyságú adóemelést kért (1 millió forintot az addigi 2,5 millió felett), amelyről azt hitte, hogy csakis a nemesség áldozatvállalásával lesz kifizethető. (Az akkor kb. 5 millió lakosú Magyarországon addig nagyjából 2 emberre jutott 1 forint adó, szemben a korábban említett két örökös tartománnyal, ahol 1 lakos 2 forint adót fizetett. Magyarország viszonylag kedvező elbírálásánál gazdasági elmaradottságunkat, valamint a török hódítás még mindig érezhető hatását vették figyelembe.) Az országgyűlés – hosszú alkudozások után –

700 ezer forint adóemelését szavazott meg, a királynő viszont lemondott az ingyenes katonai fuvar és a szénaadó szolgáltatásról, továbbá ígéretet tett a vám- és kereskedelmi sérelmek orvoslására. A 88 éves korában elhunyt Pálffy János nádor utódává Batthyány Lajos eddigi kancellárt választották.

Az 1751. évi országgyűlésen a királynő szeretett volna végig jelen lenni. Az elhúzódó tárgyalások miatt azonban hamarosan magyarországi körútra indult, ami nem volt jellemző elődeire. Budán megszemlélte a királyi palota építését, majd Gödöllőre látogatott, ahol Grassalkovich Antal kamarai elnök szervezett számára látványos ünnepséget. Pozsonyba visszatérve sürgetni kezdte a rendeket, hogy fejezzék be tárgyalásaikat, amit a követek sértőnek találtak, s megfenyegették a királynőt, hogy határozat nélkül oszlanak fel. A királynő viszont az országgyűlés berekesztésekor érezte szükségét a szigorú szavaknak: „Iparkodjatok a diéta határozatait szorgosan végrehajtani, hogy régi kegyelmemet, amelyet élveztetek, visszanyerhessétek” – figyelmeztette a rendeket. Az országgyűlésről végül mind az uralkodó, mind a rendek elégedetlenül távoztak. Mária Terézia hamarosan tanújelét adta, hogy nem akar lemondani Magyarország beépítéséről birodalmába. A politikában és az adóügyben elszenvedett kudarcát a gazdaság szabályozásával igyekezett ellensúlyozni. Az 1754-ben életbe léptetett új vámrendelet az örökös tartományokból származó iparcikkek Magyarországra hozatalának megkönnyítését és a magyar mezőgazdasági termékek oda irányuló exportjának megnehezítését szolgálta. A monarchia határai köré vont védővámrendszert a szomszédos országok (Poroszország, Lengyelország) ellenintézkedései követték, ami miatt a hazai agrártermékek (többek között a magyar bor) előtt olyan hagyományos külső piacok is bezárultak, mint Szilézia.

A belső ellentét éleződését a nemzetközi életben kirobbant új konfliktus odázta el. Mária Terézia az osztrák örökösödési háború lezárulása óta nyíltan hangoztatta, hogy Szilézia visszaszerzésére készül. Az ún. hétéves háborúban (1756–63) a császáriak hosszadalmas készülődései ellenére ismét II. Frigyesé lett a kezdeményezés. 1756 augusztusában lerohanta Szászországot, s annak anyagi erejét, valamint emberanyagát felhasználva fordult Csehország ellen. A hétéves háború

erőpróbái azonban a következőkben mégsem annyira egyoldalúan alakultak, mint a korábbi osztrák örökösödési háború csatái. 1757 júniusában II. Frigyes váratlan vereséget szenvedett Kolinnál, október folyamán pedig Hadik András altábornagy huszárai – a porosz seregek hátába kerülve – a védtelenül maradt Berlint sarcolták meg. A porosz uralkodó győzelmeinek száma mindezek ellenére meghaladta a császáriakét, ez utóbbiak csak késleltetni tudták a poroszok végső győzelmét. Az 1763. február 15-én Hubertusburgban a Habsburg-állam, Poroszország és Szászország között megkötött béke területi változtatás nélkül zárta le a háborút.

A gyakorlatilag eredménytelenül végződött háború a Habsburg-állam számára súlyos erőpróbát jelentett. Wenzel Anton Kaunitz államkancellár új államigazgatási reformmal próbálta a katonai kudarcot elensúlyozni. Az 1761-ben megalakult Államtanács (*Staatsrat*) egészen 1848-ig maradt a Habsburg-monarchia legfelső szintű irányítószervezete. Bár hatásköre elméletileg hazánkra nem terjedt ki, a királynő számtalan esetben kérte ki tagjainak véleményét magyarországi ügyekben is. A magyarok részvétele a hétéves háborúban szerényebb mértékű volt, mint az osztrák örökösödési háborúban. A királynő nem hívott össze országgyűlést, hogy megemeltesse az adót, helyette a főurak, a megyék és a városok hadi megajánlásaira számított. A felajánlások azonban végül messze elmaradtak várakozásától. A nemesség véráldozata, amivel a rendek adómentességüket indokolták, e háborúban illúzióvá vált. Amikor pedig a háború vége felé a kincstár egyre katasztrofálisabb pénzhiányának fedezésére Mária Terézia 10 millió forint kölcsönt akart felvetetni a magyar nemességgel, ettől a hazai főméltóságok – a nádort is beleértve – elzárkóztak.

A háború idején a királynő természetesen nem kívánt konfliktust ki-robbantani a magyar rendekkel. Éppen ellenkezőleg, voltaképpen ekkor bontakozott ki a magyar arisztokrácia megnyerését célzó politikája. Szívesen adományozott arisztokrata címeket híveinek, szívesen fogadta, ha a legtekintélyesebb családok tagjai Bécsben is tartanak fenn palotát, s az év jelentős részét a birodalom fővárosában töltik. Fiatalabb éveiben egyébként minden alkalmat megragadott arra, hogy fényes ünnepségeket rendezzen, az őt körülvevő pompát a legsúlyosabb háborús

években sem kívánta mérsékelni. Nem kímélte a költségeket. Amikor az örökösödési háború idején Angliától évi 500 ezer font hadisegélyt (*subsidiумot*) kapott, az angolok tiltakoztak is, hogy ezt ne udvari bállok rendezésére fordítsa. A fiatal királynő meglepő érveléssel utasította vissza a vádat: a segély összegét utolsó fillérig a hadseregre költi, az ünneplésre fordított összeg más jövedelmeiből származik. Hamar megindult a magyar arisztokraták Bécsbe áramlása is. Ünnepeken azután szinte hullottak a jutalmak, kitüntetések, amelyek számát a királynő is szaporította. 1757-ben alapította a Mária Terézia-rendet, amely a Monarchia bukásáig a legrangosabb katonai kitüntetésnek számított. Nagykeresztjével jutalmazták Berlin megsarcolása után Hadik Andrást. 1764-ben alapította a királynő a Szent István-rendet a diplomáciai és polgári érdemek jutalmazására, amellyel a következő években számos magyar arisztokratát tüntetett ki. A magyar köznemesség megnyerését szolgálta az 1760-ban alapított magyar testőrség. A szabályzat a tanulást is megkövetelte a testőröktől. Nem véletlen, hogy közülük többen váltak íróvá, költővé (Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, később Kisfaludy Sándor), az 1765–73 között a testőrségben szolgáló Bessenyei Györgyben pedig első felvilágosult írónkat tisztelhetjük. Az arisztokráciát a hazától elszakító Bécsben az 1760-as évektől a magyarok között mégis kialakult egy kulturálisan igényes, hazájához hű csoport.

A háború terheitől megszabadulva, a királynő 1764-ben újra összehívta a magyar országgyűlést. Ezen ismét 1 millió forintos adóemelést, továbbá a megbízhatatlannak bizonyult nemesi felkelés szabályozását kérte a rendektől. Az országgyűlés megnyitásának idején jelent meg Bécsben az udvar támogatásával Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának *Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról* c. munkája, amely ugyancsak a nemesi adófizetés gondolatát pártolta. A felháborodott rendeknek sikerült elérniük, hogy a királynő betiltsa Kollár könyvének magyarországi terjesztését, majd – a királynő előterjesztéséről tudomást sem véve – sérelmeik listájának összeállításához fogtak. Elutasították a nemesi felkelés pénzadóval való felváltását, s ezúttal is lealkudtak 300 ezer forintot a királynő által kért adóösszegeből. (Az évi adó összege a 700 ezer forintos emeléssel 3,9 millió forintra növekedett.) Kudarcba fulladt Mária

Terézia azon kísérlete is, hogy a fokozódó terhek miatt egyre súlyosabb helyzetbe kerülő jobbágyságot földesurakkal szemben törvényes védelem alá vegye. Az 1764/65. évi országgyűlés bezárásakor a királynő alig szentesíthetett említésre méltó új törvényt. A határozatok egy része régi, meg nem valósult intézkedéseket ismételt meg a királynő Magyarországra költözéséről, a helytartótanács és az országgyűlés Budára helyezéséről. Kérte a törvény, hogy a királynő gondoskodjon a szepesi városok és a Temesköz visszaszerzéséről, ill. visszaadatásáról. A hazai ipar piacát kívánta erősíteni az a törekvés, hogy a magyar katonaság ruháját, „ha azt ugyanazon az áron és minőségben, mint más tartományokból beszerezni lehet”, gyártsák az országban.

A társuralkodás feszültségei

A rendekkel való megegyezés látványos kudarca után Mária Terézia többé nem hívta össze a magyar országgyűlést. A királynő talán nem is annyira a köznemesi követek ellenállásán döbbszent meg, hanem az arisztokrácia általa felemelt tagjainak vonakodásán az udvari politika támogatásában. Batthyány Lajos nádor és Barkóczy Ferenc esztergomi érsek kegyvesztett lett, félreállításukat csakis hamarosan bekövetkező haláluk akadályozta meg. (A közvélemény váratlan halálukat így is kegyvesztettségük miatt érzett elkeseredettségüknek tulajdonította.) Helyüket egyelőre nem töltötték be. Két héttel a nádor halála után Mária Terézia vejét, Albert szász-tescheni herceget, kedvenc leányának, Mária Krisztinának a férjét nevezte ki az ország helytartójává. Az érseki méltóság 10 évig maradt betöltetlenül. A kormányzásban alkalmazott új módszerek ugyanakkor komoly tartalmi változásokkal párosultak. Mária Terézia politikájának átalakulásában ugyanis más – Magyarországtól független – tényezők is szerepet játszottak. Alig öt hónappal az országgyűlés bezárása után, 1765. augusztus 18-án meghalt a királynő férje, Lotharingiai Ferenc. A császári cím a megelőző évben Frankfurtban római királlyá koronázott II. József-re szállt, aki viszont jelentősebb szerepet kívánt betölteni a politikai életben, mint visszahúzó apja. Véleményével, javaslataival a bécsi felvilágosult körök (a németalföldi származású orvos, Gerhard van Swieten, a jogászprofesszor Karl

Martini, a gazdasági és politikai író, Joseph Sonnenfels és maga Kaunitz) eddig is jelen lévő befolyása erősödött meg az államvezetésben. A legtöbb modern történész a Habsburg-monarchiában II. József társuralkodásához kapcsolja a felvilágosult abszolutizmus kezdetét.

Pedig a társuralommal nem járt együtt tényleges hatalom. A királynő óvatosságát anya és fia eltérő felfogása indokolta. Az 1741-ben született trónörökös számára szülei hamar lehetővé tették, hogy megismerkedjék az államigazgatás rendjével. Tapasztalatai Józsefet az alapos változtatások szükségességéről győzték meg, amire beadványokkal, tervezetekkel igyekezett anyja figyelmét felhívni, mindhiába. Mária Terézia ellenállását csak fokozta, hogy fia a filozófia követelményrendszeréből különösen a vallási türelmet próbálta felkarolni. A királynő úgy vélte, hogy a vallás és az egyház tekintélyének lerombolása a lakosság erkölcsének megingásával jár majd. „Nem is mint keresztény, hanem politikai értelemben mondom, semmi sem olyan szükséges és oly üdvös, mint a vallás – írta fiának. – Mi lesz belőlünk megállapodott hit, egyházi alárendeltség nélkül. Nem nyugalom és elégedettség fakad majd belőle, hanem az ököljog és oly szerencsétlen időszak, amire már volt példa.” Valójában környezete a királynő szándékával ellentétben tudta érvényre juttatni a felvilágosodás néhány elvét politikájában. Mária Terézia továbbra sem szűnt meg bírálni a filozófusokat és nézeteiket: „Ha ezeket az úgynevezett tudósokat, ezeket a filozófusokat szerencsésebbnek látnám vállalkozásaikban, elégedettebbeknek otthonukban, azt kellene hinnem, hogy a gőg, az elfogultság, a makacsság gátol meg, hogy velük egyetértsek. De mindennapi tapasztalatom éppen az ellenkezőjéről győz meg. Nincs senki, aki gyöngébb, kétségbeesettebb, csúszómászóbb lenne, mihelyt a legkisebb csapás éri, mint ezek az erős szellemek. Miért? Mert hiányzik náluk a tartás. Egész filozófiájuk, minden elvük az önzésből fakad, a legkisebb balsors lesújtja őket.”

Anya és fia konfliktusa mindkettőjüknek komoly lelki válságot okozott. „Mindenképpen nagy balszerencse, hogy a legjobb szándékkal sem értjük meg egymást – írta a 70-es években Mária Terézia Józsefnek. – Lehet, hogy túlságosan is elfog a keserűség, hogy nem látom benned azt a bizalmat és nyíltságot irántam, amit megszolgálni véltem, s

ez adja életem fájdalmát.” A fiú társuralkodói tisztéről való lemondással próbált meg enyhíteni a feszültségen, majd miután anyja ezt elutasította, utazásokkal tartotta távol magát Béctől. „Nem tudtam szerepelt apám szerepét játszani. Mit tettem? Utazni próbáltam, hogy kivonjam magam Őfelsége szűkebb köréből, ami pedig oly értékes számomra.” Elsősorban a Habsburg-monarchia országait, tartományait látogatta végig, többször járt Magyarországon is. Utazásai során mutatott egyszerűsége, a panaszosok iránt tanúsított együttérzése rendkívül népszerűvé tette a lakosság körében. Igénytelen öltözkészése, a formások mellőzésére, a hízelkedés visszautasítására az író-nyelvújító Kazinczy Ferenc sok évtizeddel később is rokonszenvvel emlékezett.

„Egyszerre hír terjedt el, hogy II. József Patakon fog ebédelni. Megérkezének a szekerek, a császár kiszállván, szó nélkül idvezlé a látásáért megjelenteket s deák nyelven tudakozá, mely helyeken fogna lovakat váltani Munkács felé. A feleleteket feljegyzé, ismét meghajtá magát s elzárkózott, hogy ebédig dolgozhassék. Ebéd alatt meg vala engedve a bemenet uraságoknak s asszonyaságoknak. A viceispán, unokatestvére az atyámnak, nekünk gyermekeknek is megengedé, hogy a császárnak egy tányért nyújtsunk. Álmélkodva láttam itt, hogy a császár könyökén foldva volt a veres gallérú zöld kabát. Utálta a vesztegetést és cifrát s példát akara adni a foldott könyökű kabáttal. Amint felkele a nem hosszú ebéd mellől, asszonyainkhoz fordula s enyelegve szóla hozzájok. De azok közt egy sem volt, aki nyelvét értse.”

Az ilyen utak alkalmasak voltak arra is, hogy József megismerkedjen a lakosság életével, panaszaival. Tárgyalt a helyi vezetőkkel, összeszedte a neki címzett kérelmeket. Hivatalos és magánügyek fonódhattak így össze. Debrecenben ígéretet tett Szilágyi Sámuel református püspöknek a hitsorsosait ért sérelmek orvoslására, másutt az őt alázattal köszöntő özvegy parasztasszonynak arra, hogy fiát hazaengedik a katonaságtól. Mátyás király óta első uralkodónk lett, akinek útjáról népmesészerű történetek születtek.

József Bécsbe hazatérve rendszerint újabb beadványokkal ostromolta a királynőt. Radikális változtatásokat igénylő tervezetei azonban továbbra sem arattak sikert. Sőt Mária Terézia még az 1765 után kétségtelenül meginduló reformintézkedésektől is igyekezett fiát távol tarta-

ni. Nem találjuk érdemleges nyomát annak, hogy József részt vett volna a királynőnek az 1764/65. évi országgyűlést követő első nagyobb magyarországi beavatkozásában, az úrbérrendezésben. A társuralkodó érdektelenségének okát valószínűleg az is magyarázza, hogy a jobbágy-ság helyzete a monarchia országaiban nem egyformán alakult. Az általa jobban ismert Alsó- és Felső-Ausztria tartomány gazdálkodói a nyugat-európai parasztság szabadabb útját járták, helyzetük nem igényelt a magyarországihoz hasonló beavatkozást. Ugyanakkor a kedvezőtlenebb helyzetben lévő, jórészt röghöz kötött cseh és magyar jobbágyok sorsát József ekkor még nem ismerte eléggé.

Az úrbérrendezéshez hasonlóan József nem játszott közvetlen szerepet Mária Terézia egyház- és valláspolitikájában sem. Megakadályozta ezt ellentétes felfogásuk a vallás szerepének megítélésében. Pedig az eltérés a katolikus egyházzal szemben igényelt uralkodói fellépés szükségességét illetően a mélyen vallásos királynő és felvilágosult nézeteket valló fia álláspontja között nem is volt olyan éles, mint gondolnánk. A királynőt a katolikusok érdekében tett lépései (a protestánsok erőszakos térítése, templomaik, iskoláik elvétele és a katolikusok kezére adása) nem tartották vissza attól, hogy ugyanakkor Istentől származtatott uralkodói jogánál fogva felhatalmazva ne érezze magát a beavatkozásra a katolikus egyház ügyeibe. Főkegyúri jogának hangsúlyozása végett vette fel 1758-ban az apostoli király címet. Az egyházzal szemben formált jogait szerette volna megerősíttetni a Kollár Ádám által írt könyvvel. Egyházpolitikáját általában ésszerű elvek vezették: kiküszöbölni az egyházi vezetők befolyását a politikai ügyekben, továbbá megakadályozni, hogy a vallásosság egyéb kötelezettségeik teljesítésében gátolja az alattvalókat. Részletes taglalásuk ennek megfelelően a változások köreit bemutató fejezetbe kíváncsiaknak, akárcsak az oktatáspolitikát meghatározó intézkedések. A lakosság műveltségi szintjének emelése a felvilágosult filozófia célkitűzései között is szerepelt, hiszen a filozófusok a társadalom átalakítása előtt álló akadályok elhárításában fontos szerepet tulajdonítottak a tudásnak, a leküzdendő visszasságok felismerésének. A Habsburg-politika ezzel szemben elsősorban képzett hivatalnokokat, katonatiszteket, valamint a gazdaságban használható szakembereket igényelt az oktatástól. Ehhez eszközként szervezetileg

az oktatás egyházi ellenőrzésének háttérbe szorítása, tartalmilag a természettudományi tárgyak oktatásának kiterjesztése szolgált.

A királynő életkorának előrehaladtával s nehezen viselt gyászával egyébként megváltozott az udvari élet jellege is. Elmaradt a külsőséges pompa, férje halála után Mária Terézia élete végéig ragaszkodott ahhoz, hogy feketébe öltözzön. A zajos bálakat, kocsikázásokat a színház- és operátogatók váltották fel. (A királynő egyik nyilatkozata szerint persze ahhoz, hogy jó opera-előadást láthasson, Eszterházára kellett utaznia, ahol Haydn vezette a társulatot.) A korábbi életvidám fiatalasszonyra csak kártyaszenvédélye és néhány spontán kitörése emlékeztetett. Előkelő környezetével gyakran ült a kártyasztalhoz, s az egyes partik tétje rendszerint magas összeg volt. Fiú unokájának születését pedig az udvari színház előadása közben közölte a nézőközönséggel hangos bekiabálással: „A Poldinak [a későbbi II. Lipót] fia lett.” Ellenállásra, tiltakozásra a magyar rendek köréből is mind kevésbé számíthatott. Az arisztokrácia hangadói ekkorra beleszoktak az abszontista életbe, s elveszítették kapcsolatukat a hazai viszonyokkal. A köznemesség – országgyűlés híján – nem talált fórumot sérelmei kifejezésére.

Az eseményeket illetően Mária Terézia uralkodásának utolsó másfél évtizede mind a bel-, mind a külpolitikát tekintve meglehetősen egyhangúnak bizonyult. Barkóczy érsek váratlan halála után az egyházi vezetők is meghajoltak a királynő akarata előtt. A kedélyek lecsillapodása után a királynő vállalkozott néhány, az országgyűlések által már régen követelt közigazgatási változtatásra. 1776-ban Magyarországhoz csatolta Fiume kikötőjét, s a várost Triesztéhez hasonló kiváltságokkal ruházta fel. 1778-ban visszaállította a Temesköz polgári igazgatását, 3 megyét szervezve a területen.

A bécsi udvar annyi kudarc után a királynő uralkodásának vége felé a külpolitikában is sikeresnek bizonyult. A hétéves háború lezárását követően nem bonyolódott többé zajos háborúkba. Ez persze nem jelentette azt, hogy másfél évtizedig béke honolt volna a monarchia körül. 1768-ban orosz–török háború robbant ki, amelyhez azonban a királynő nem csatlakozott. Az orosz sikerek, a térségben egyre erősödő orosz befolyás hatására beleegyezett viszont Lengyelország felosztásába. A Habsburg-államnak juttatott terület (Galícia) elfoglalása békés

úton ment végbe. A királynő, aki a hódító lépést a középkori magyar királyok Galícia feletti uralmával próbálta indokolni, a megszálló csapatok vezetését magyar főtisztre (Hadik Andrássra) bízta, a birtokba vett területeken pedig mindenütt kihelyezték a magyar címert. Ekkor csatolták vissza Magyarországhoz az 1412-ben még Zsigmond király által elzálogosított szepességi városokat. Az 1774-ben véget ért orosz–török háborút követően az osztrák csapatok Bukovinába is bevonultak.

A 70-es évek végén azonban Mária Terézia mégis háborúra kényszerült. 1777-ben III. Miksa József választófejedelem elhunytával kihalt a Wittelsbach-család bajor ága. A Habsburgok különféle családi kapcsolatok jogán igényt tartottak bizonyos bajor területekre, amit a tartományt öröklő, a Wittelsbach-család pfalzi ágához tartozó Károly Tivadar fejedelem is elismert. Amikor azonban az osztrák csapatok Bajorországba vonultak, a Habsburgok erősödésétől tartó II. Frigyes ismét Csehországra támadt. Az 1778-ban kirobbant bajor örökösödési háborúnak nem volt nagyobb csatája. Az idős porosz király nem mert kezdeményezni, még hadserege utánpótlását sem tudta kielégítően megszervezni. A rosszul ellátott két sereg élelmezésében így az őszi időben döntő szerepet kapott a földeken található betakarítatlan élelem. Ezért is nevezhették ezt a háborút a poroszok krumpliháborúnak, az osztrákok szilvaháborúnak. A II. József parancsnoksága alatt álló osztrák seregnek végül sikerült kimanővereznie a poroszokat Csehországból. A sors különös ironiája, hogy ez a lanya háború Ausztria számára mégis területi nyereséggel zárult. Bécs megszerezte az ún. Inn-negyedet, amely Felső-Ausztria és Tirol kapcsolattartásában játszott jelentős szerepet. Mária Terézia életének utolsó évében a Habsburg-külpolitika még egy nem túl jelentős sikert könyvelhetett el. A királynő legkisebb fiát, Miksa Ferencet 1780 augusztusában az idős kölni érsek koadjutorává (segédpüspökévé) választják, ami őt voltaképpen az érsekség várományosává tette. Bécs ezzel a Német Birodalom északnyugati részén nyert fontos pozíciót.

Mária Terézia élete vége felé egyébként fáradt, megtört asszonnyá változott. Régi határozottságát elveszítette, a bajor örökösödési háború idején – nem törődve fia várható sikereivel – József tudta nélkül kezdeményezett béketárgyalásokat Friggyessel. Egyre merevebben ragaszkodott vélt vagy valóságos érdekeihez, szaporodtak konfliktusai családtagjaival, fel-

nőtté vált gyermekeivel, akiket szigorú levelekkel próbált saját elveinek elfogadására bírni. Külseje is előnytelené vált. „Egészségem látszatra jónak tűnik. Csak nagyon kövér vagyok, kövérebb, mint nagyra becsült anyám volt, s vörös is, különösen a himlő óta. De a lábam, a légzésem és a szemem odavan. Nem panaszkodom, az embernek tűnie kell” – írta önmagáról nem kis önironiával. Feljegyezték, hogy amikor – mint minden évben – megjelent férje koporsójánál a kapucinusok sírboltjában, hordszéken is alig tudták felhozni. Megfázásból eredő rövid betegség után 1780. november 29-én halt meg. 63 éves volt.

A kalapos király Anyja halála után II. József egyeduralkodóvá vált. 39 éves volt ekkor, felnőtt, a politikában is gyakorlatot szerzett ember, aki jól ismerte a hatalma alá került országokat, s nemcsak vezetőikkel, de lakosaikkal is sokszor találkozott. Uralmát nagy várakozások előzték meg. A tervezeteiben lefektetett elvek sokban emlékeztettek a bécsi felvilágosult körök eszmevilágára, az utazásai során az egyszerű emberek iránt mutatott együttérzése mindenkinben szimpátiát keltett. Mellette szóltak első, takarékosági intézkedései is. Csökkentette az udvartartás költségeit, összevonta saját udvartartását anyjáéval, felszámolta az udvarban élő főhercegnők – férjhez nem ment nővérei és húgai – külön udvartartását, mérsékelte rokonai járandóságát, feloszlatta a svájci testőrgárdát. Az új uralkodó igen logikus érveléssel szabadult meg tőlük, kifogásolva, hogy miért olyan népre van bízva a császári ház védelme, amely fegyverrel űzte el a Habsburgokat. Bécs lakosainak rokonszenvét még társuralkodóként az addig zárt vadászterületnek, illetve parknak számító Prater és az Augarten megnyitásával vívta ki.

A monarchia ügyei hamarosan állásfoglalásra készítették lényegi kérdésekben is. Ezek közé tartozott például az anyja által meglehetősen egyoldalúan kezelt vallás- és egyházügy. Állam és egyház viszonyának rendezése érdekében országaiban mérsékelni igyekezett a pápai befolyást. Korlátozta a szerzetesrendek közvetlen összeköttetését Rómával, a kolostorokat a megyéspüspökök irányítása alá rendelte, külön engedélyhez kötötte a pápai bullák kihirdetését. Az újonnan beiktatott püs-

pökök esküszövegébe új, az uralkodó iránti engedelmességet hangsúlyozó részlet került. Nem egészen egy évvel trónra kerülése után, 1781. október 25-én bocsátotta ki türelmi rendeletét, amely lehetővé tette a protestánsok és az ortodox (görögkeleti) vallásúak számára a templom-építést, lelkész és tanító tartását, megnyitotta előttük a hivatalviselést, enyhített a vegyes házasságban élők gyermekeire vonatkozó szigorú kötöttségeken.

Változott az uralkodás gyakorlata is. A császár – anyjához hasonlóan – jól bírta a legnagyobb megerőltetést is, munkatempója igen feszített volt. Élete utolsó éveit leszámítva szinte soha nem betegeskedett. A bécsi udvarban éppen izmos alkatával s utazásai során szerzett barna arcszínével tűnt ki, egészségét mindig is hangsúlyozták. Nyáron 5, télen 6 óra tájban kelt, s a következő 3-4 órát titkáiraival munkában töltötte. E munkában azonban igyekezett kerülni a formáságokat, a kötöttségeket. Ha Bécsben tartózkodott, a dolgozószobája előtti folyosón napjában többször is fogadta a kérvényezőket. Ifjabb Ráday Gedeon levelében olvashatunk e szokásáról: „Az parasztok az úgynevezett Contrulor-folyosón szoktak állani, az hova Őfelsége minden nap kétszer-háromszor is el szokott menni az instantiák elvételére és ott az kikkel tud beszélni, beszél, gyakran még magyarul is, amennyire kitelik Őfelségétől az magyar szó.” Ebédig újra munka következett, s néha a délutáni audiencia (kihallgatás) után is dolgozott. Egy-egy váratlan esemény, bécsi tüzeset, áradás, megváltoztathatta napi programját, hiszen rögtön odaigyekezett, hogy segíthessen a bajbajutottakon. (Ilyen esetekre külön ló állt állandó készenlétben a császár rendelkezésére.) Ritkultak az utazások, bár a császár ebbeli szándékát nem adta fel végleg. Nem csoda, ha olvasásra az évek során egyre kevesebb ideje jutott, ezért rendszerint titkárait számoltatta be az új könyvekről, folyóiratokról. Az általa végzett munka nagyságát jellemezheti, hogy egyeduralkodásának 10 éve alatt több mint 6000 rendeletet bocsátott ki, tehát átlagban minden hétköznapra legalább két rendelet jutott.

Első intézkedéseinek kedvező hatását tükrözhetik a református erdélyi nemesúr, Rettegi György sorai: „Igen dicsőségesen kezdé felséges urunk II. József császár. Legelsőbben is uralkodásának kezdetiben az Istennek dicsőségét kíváná előmozdítani. Sok jó dolgok mentek végbe a religio [vallás] körül. A pápista [katolikus] vallás azelőtt való authori-

tásából [tekintélyéből] igen sokat elhagyott. Sok templomot engedett Őfelsége építeni a reformátusoknak mind Erdélyben, mind Magyarországon. Tisztségeket is kezdettek engedni, hogy viseljenek, a reformátusoknak Magyarországon, amely eddig irtóztató dolog volt a pápisták előtt, sőt hallani sem akarták, olyan ördögi gyűlöléssel viseltettek a szegény reformátusokhoz.”

Magyarországi politikája persze kezdettől fogva óvatosságra inthette hazai tisztelőit. József trónra lépésekor – a törvényekkel és a hagyományokkal ellentétben – nem hívott össze országgyűlést, nem koronáztatta meg magát, s nem tett esküt a törvényekre. A koronázás mellőzésének nemcsak puritán szemlélete volt az oka. Szerette volna elkerülni azt a csapdát, amelybe anyja került, amikor 1741-ben – az örökösödési háborúban remélt segítség fejében – a nemesi előjogok megőrzésére tett ígéretével eleve elkötelezte magát a rendeknek. Egyeduralkodói időszakában egyébként mellőzte azokat a fényes ünnepségeket, amelyek Mária Terézia számára részben hatalmának kifejezésére, részben az udvari hívek megnyerésére szolgáltak. Szórakozásai egyszerűbbek voltak, mint anyjáié: színház, szűk körű társaság, amelyben beszélgetéssel, zenehallgatással töltik az időt. Esetenként maga is közreműködött az ilyen házi zenéléseken, csellón játszott vagy énekelt. Közeli ismerősei kiemelték azt a közvetlenséget, háziasságot, amelyet ilyen alkalmakkor mutatott. Nagy tervei, munkája, a formáságoztól való idegenkedése nem tették rideggé, visszahúzódnóvá. Ezen összejövetelekről ugyanakkor teljesen ki volt zárva a politika.

Politikai elvei a felvilágosult filozófiából táplálkoztak. Legfőbb célkitűzése monarchiája mind teljesebb egységének (*Gesamtmönarchie* – összbirodalom) megteremtése volt. József, miközben örökölte anyja rendkívüli aktivitását, le tudott számolni a királynő mélyen gyökerező konzervativizmusával. Nem kívánt tekintettel lenni az állami élet hatékonyságát gátló kiváltságokra és előjogokra. Nem igyekezett leplezni azt, hogy a kormányzásba nem enged beleszólást. „Ebben az országban egy akarat a legfőbb törvény, nincsenek tanács- és rendi gyűlések, sem hatóságok, amelyek a kormányt hasznos tanácsokkal láthatnák el” – jelentette uralkodójának 1786-ban de Noailles bécsi francia követ. Belekeült ez az elv az ugyancsak 1786-ban kibocsátott ausztriai Általános

Polgári Törvénykönyvbe is: „A legfőbb hatalom, ami az uralkodót illeti, minden határozatára, amelyet rendelet formájában adnak ki, a kötelező jelleg bélyegét nyomja rá.” Ez a politika nem tűrhette a hagyományok általi korlátozást. „Nekem van fenntartva a törvények megváltoztatásának és újak hozatalának hatalma, ebben pedig az alapjaiban hamis Werbőczy-féle tételek sem gátolhatnak” – hivatkozott jogaira 1786 végén a magyar hatóságokkal folytatott vitájában a császár.

A feudális elemekkel átszótt rendi-hierarchikus társadalom alapvető megváltoztatására természetesen ő sem vállalkozhatott, reformjai a francia forradalom eredményeinek ismeretében meglehetősen szerénynek tűnnek. A fennálló társadalmi viszonyokba mégis jócskán beavatkozott. Későbbi kudarcának legfőbb oka mégis az lett, hogy politikájához nem próbált meg társadalmi szintű támogatást szerezni. Míg anyja soha nem feledkezett meg arról, hogy terveihez támogatókat keressen, addig a fiú úgy gondolta, hogy a felvilágosult politikai gyakorlat képes lesz meggyőzni az alattvalók azon rétegeit, amelyek érdekében intézkedéseit hozta. Hiányzott belőle a kontroll képessége, annak mérlegelése, hogy milyen hatást vált majd ki valamely rendelete. Jó néhány olyan intézkedése volt, amely nem érintett lényegi kérdést, arra mégis elegendőnek bizonyult, hogy a lakosság egyes rétegeinek elégedetlenségét felkeltse. (Tiltotta például, hogy a halottakat drága fakoporsókba temessék, helyette zsákot és – fertőtlenítés céljából – a sír mésszel való leöntését javasolta.)

A francia követnek igaza volt abban, hogy József nem kívánta a hagyományos kormányzati szervek régi jogkörét megőrizni. Nem volt ugyanis túl jó véleménnyel az országot addig vezető politikusokról. Az Államtanács tagjainak tárgyalásait üres fecsegésnek tekintette. „A maga valóságában láttam mindenkinek az arcát és parókáját, de ezenkívül ott mást nem tanultam – írta később. – Tapasztalat és nagy szorgalom nélküli fiatalemberként azt hittem, hogy Szolónok vagy Lükurgoszok között vagyok, és csakis orákulumokat hallok majd. Az elhangzott hosszú érvelések és gyakori viták számomra olyannyira fennköltnek voltak, hogy sem erejüket, sem összefüggéseiket nem értettem, csupán szavaikat.” Kevésbé megfontolt pillanataiban József persze nevezte az Államtanács tagjait „beporosodott múmiák gyülekezetének” is. Ezekkel a véleményekkel aligha lehetett megnyerni az érintett politikusokat.

Családi élete tragikusan alakult. Kétszer özvegyült meg, két gyermeket is elveszítette. Először 1760-ban kötött házasságot. Bár a menyasszonyt, Mária Izabella parmai hercegnőt politikai indokok alapján választották ki számára, feleségét megszerette. A fiatalasszony azonban 1763-ban, második gyermekének születésekor meghalt. Meghalt az újszülött is, egy kislány. Nem érte meg a felnőttkort József és Izabella idősebb leánya sem, aki 1770-ben, 8 éves korában hunyt el. A császár második házasságát 1765-ben kötötte, ezúttal – politikai érdekből – Mária Jozefa bajor hercegnőt kellett elvennie. E második házasság azonban minden tekintetben szerencsétlennek bizonyult. József idegenkedett az asszonytól, sem külseje, sem képességei nem tették vonzóvá. Gyermekük nem született, Mária Jozefa 1767-ben bekövetkezett halála kínos két és fél éves egymás mellett élésnek vetett véget. Bár a birodalom érdeke megkívánta volna az újabb házasságot, sőt a diplomácia erre lehetőséget is teremthetett, József a továbbiakban minden efajta tervtől elzárkózott.

Uralmát Magyarországon nem fogadták ellenségesen. Még a nemesség is reménykedve várta tőle Mária Terézia alatt elszenvedett sérelmeinek orvoslását. A Mária Terézia halálát követő napon, 1780. november 30-án kelt királyi leirat – amelyben az új uralkodó bejelenti a hatalom átvételét – biztató ígéretekkel tartalmazott. Így a rendek kezdetben nem nyugtalankodtak a koronázó országgyűlés összehívásának és a koronázásnak elmaradása miatt sem. A türelmi rendelet is csak a katolikus egyház vezetőinek körében váltott ki tiltakozást, a protestánsokat inkább felbátorította. Utóbbiak a továbbiakban már a rendelet hiányosságait kifogásolták, azokat a megkülönböztetéseket bírálták, amelyeket a türelmi rendelet velük szemben alkalmazott. József uralmának későbbi esztendeiben azonban a magyar nemesség az uralkodó számos intézkedéséről érezhette úgy, hogy sérti az ország alkotmányát s ezen belül elsősorban az ő kiváltságait. A császár közigazgatási reformjai a nemességet a megyei igazgatásban szorították háttérbe, jobbágyrendeletét a birtokosság a szabad költözés és a mesterség tanulásának engedélyezése miatt foghatta fel jogai csorbításaként. Nagy riadalmat keltett a nemesi birtokok megadóztatásának terve, az élénkebb tiltakozást csak az gátolta meg, hogy ezen szándék megvalósítására József korai halála miatt

nem kerülhetett sor. Az összbirodalom érdekét szolgálta volna az uralkodó nyelvrendelete, amely Magyarországon nemcsak a közigazgatásban, hanem a bíróságokon és az iskolákban is a német nyelv használatát tette kötelezővé. A jozefinus politika végül a társadalom minden osztályában ellenséges érzéseket keltett az uralkodó iránt.

II. József uralkodásának későbbi éveiben kedvezőtlenre fordult a nemzetközi helyzet is. II. Katalin cárnő, aki végre biztosítani akarta az orosz hajók szabad kijutását a Földközi-tengerre, háborút indított Törökország ellen. József csatlakozott az oroszok által kezdeményezett háborúhoz, hogy visszaszerezhesse az 1739. évi belgrádi békében elvesztett szerbiai és havasalföldi területeket. Az osztrák sereg már 1787 végén felvonult a Délvidékre, de a hadvezetés nem mert támadást kezdeni az oroszok megjelenése előtt. Gyakorlatilag tétlenül telt el a következő év is, pedig akkor már a császár is megjelent a hadszíntéren, katonáival együtt szenvedve az időjárás és az elharapódzó ragályok szörnyűségeit. Csak a magyarországi politikai élet pezsdült meg. Az uralkodó újoncokat és gabonát kért a megyéktől, amelyek az országgyűlés összehívását sürgették, mondván, hogy csak annak lenne joga ilyen fontos kérdésben dönteni. József erre most sem mutatkozott hajlandónak, s a rendek hozzájárulása nélkül, erővel kezdte szedetni az újoncokat, begyűjtetni a gabonát. Utóbbi alól a birtokosok sem mentesültek, de terményükért nem pénzt, hanem a kincstár által kiállított hitelkötvényeket kaptak. A nép körében a növekvő adóterhek, a nemesség köreiből a gabonaszállítás körüli bizonytalanságok csak fokozták az eredménytelen háború népszerűtlenségét.

Közismert, hogy a hazai elégedetlenség végül II. Józsefet rendeletei visszavonására kényszerítette. A magyar nemesség az adott pillanatban elsősorban az érdekeit sértő legújabb császári rendeletek ellen tiltakozott, mozgalmában azonban szerepet játszottak közel évszázados sérelmei is, beleértve mindazokat a korábbi intézkedéseket, amelyeket a 18. századi bécsi politikában kifogásolt. Hiába maradt ugyanis változatlan a társadalmi és részben a politikai rend, Magyarország a 18. század folyamán jelentős változásokon ment át, s a hazai nemesség e változások közül jó néhányat ítéltetett a maga számára sérelmesnek.

Átalakuló népesség

Migráció és betelepülés 18. századi történetünk vitatott kérdései között előkelő helyet foglal el az ország népességszámának alakulása. Közismert, hogy a másfél évszázados megosztottság, a háborúk, a járványok mennyire kedvezőtlenül hatottak a lakosságra. A visszafoglaló háborúk után hazánkba került idegeneket súlyos pusztulás jelei fogadták. „Az egész síkon sehol egy barátságos hajlék. Embernek nyoma sincs” – örökítette meg magyarországi emlékeit a felszabadító hadsereg egyik tisztje 1687-ben. Emberöltővel később, 1718-ban Lady Mary Montagu, a konstantinápolyi angol követ felesége hasonlóan nyilatkozott: „Nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett, és ma ily nagy területen embert is alig látni.” „Gyakran hat-hét órai utazás alatt egyetlen fát sem láttam a postaállomásokon kívül” – tapasztalta egy utazó még évtizedekkel később is.

A hazai lakosság 18. század eleji számának pontos megállapítását a megfelelő források hiánya gátolja. A három részre szakadt országból, különösen a hódoltsági területről, a korábbi időszakra vonatkozóan egyáltalán nem rendelkezünk olyan forrással, amely alkalmas lenne a lakosság számának akárcsak hozzávetőleges meghatározására is. Azok

a becslések, amelyek a késői 16. vagy a 17. századi Magyarország népességét próbálják megállapítani, maguk is rendszerint a 18. századi állapotokból következtenek vissza. A 18. századra ugyan van néhány viszonylag jól használható felmérés, azonban ezek pontossága sem feltétlenül elégíti ki a statisztikai igényeket. 1715-ben viszonylag alapos munkával összeírták az adózó népességet és vagyonát (1720-ban hiánypótló korrekciót végeztek), 1784–85-ben pedig II. József rendeletére hajtották végre Magyarországon az első hivatalos népszámlálást (ennek is sor került a korrekciójára 1787-ben). A tényleges népességet illetően azonban ma is tartanak a viták.

Azt a felfogást, amely szerint Magyarország lakossága a Mátyás királytól a 17. század végéig eltelt 200 év alatt csökkent (4,5 millió főről 2,5 millióra) vagy stagnált volna (4,5 milliós nagyságon), ma már nem fogadjuk el. Az újabb kutatások szerint a 18. század eleji 4-4,5 milliós lakosságszám meghaladja az Acsády Ignác által száz évvel ezelőtt feltételezett 2,5 millió főt, míg a Mátyás korabeli lakosságszámról is bebizonyosodott, hogy nem 4,5 milliót, hanem legfeljebb 3-3,5 milliót tett ki. A népességnövekedés lelassulása (200 év alatt 1 millió fő, azaz 30-33%-os gyarapodás), a népesség elhelyezkedésének aránytalanságai mégis a pusztulást igazolják. Wellmann Imre megállapította, hogy az 1715–20-as összeírások szerint az ország több mint 40%-át kitevő volt hódoltsági területen az adófizető háztartásoknak mindössze 22%-a volt található. Hasonló egyenetlenségeket mutatnak a népsűrűség adatai. Míg a korábbi királyi Magyarországon a 18. század elején a népsűrűség 18,4 fő/km², Erdélyben pedig 18,6 fő/km² volt, addig a török sújtotta területeken csupán 8,4 fő jutott egy km²-re. Még szélsőségesebb képet mutatnak az egyes helyi adatok. Sopron megye népsűrűsége (40,6 fő/km²) a századelőn meghaladta az angliai országos átlagot (36 fő/km²), Békés megyééhez (3,1 fő/km²) hasonlót ezzel szemben legfeljebb Európa magasabb hegyvidékein találunk. Akárcsak a század eleji állapot, vitatott az is, hogy milyen lélekszámra növekedett Magyarország lakossága a 18. század végére. A II. József által elrendelt 1785-ös népszámlálás az 1787-es korrekcióval 8,5 millió lakost talált az országban (a határőrvidékek nélkül). Wellmann Imre – egyrészt az összeírásból kimaradó népelemekre utalva, másrészt a folyamatos né-

pesszénövekedést figyelembe véve – 1790-ben az ország népességét 9,9 millióra tette.

Akkora népességyarapodás, amelynek következtében az ország lakossága alig több mint háromnegyed évszázad alatt (1711–90) közel két és félszeresére növekedhetett, csupán természetes szaporodással nem képzelhető el. Különösen nem, ha tudjuk, hogy a 18. századi lakosságot ismétlődően felbukkanó járványok és éhínségek sújtották. A korábbi idők és e látszólag nyugalmas évszázad nagyarányú veszteségeit csakis jelentős mértékű spontán betelepüléssel és telepítési mozgalmakkal lehetett pótolni. A török hódoltság idején elnéptelenedett, egyébként azonban művelésre alkalmas, jó természeti adottságokkal rendelkező területek szinte mágnesként vonzották a sűrűbben lakott vidékek népességét. A kedvezőbb megélhetés, a jobb gazdasági lehetőségek mellett komoly tényezőként hatott, hogy a régi lakóhelyükön költözési szabadságukat elveszített, örökös jobbággyá süllyedt rétegek új helyükön szabadmenetelűvé válhattak, és szabadságukat esetleg továbbköltözéssel is meg akarták védeni. A Kárpát-medencén belül – közvetlenül a háborús események befejeződését követően – olyan népességkiegyenlítődés kezdődött, amely mindenekelőtt a hegyesebb peremvidékekről az Alföld irányába mutató elvándorlással járt. A vándorlás rendszerint lépcsőzetesen alakult, az elköltözők először csak valamely szomszéd megyébe indultak, ahonnan esetleg később azért haladtak tovább, mert a szolgáltatások terhe ott is növekedni kezdett. Ritkább esetben visszavándorlásról is hallunk. A hegyvidékről jött lakosok nem mindig tudtak az Alföld embert próbáló természeti-gazdasági környezetéhez alkalmazkodni.

Ezen belső vándorlás méreteire természetesen még becsléseink sem lehetnek. Egy-egy északabbi megye listáin, amelyeken a szökevényeket sorolták fel, százak, akár ezrek nevét olvashatjuk. Az 1720-as években a legtöbben Szatmár (1927 fő), Máramaros (1540) és Kraszna (1428) megye teljesnek korántsem tekinthető kimutatásaiba kerültek bele, de még a viszonylag kis Liptó megyéből is 1070 jobbágy szökését jelentették. A sűrűn lakott északi megyék lakosságát azonban ez a veszteség nem érintette olyan súlyosan, mint első ránézésre vélhetnénk. Nógrád megyét 1711–20 között 2100–3400 jobbágy hagyta el, de ezek a 90 ezer

fős vármegye lakosságának mindössze 2,5-3,5%-át tették ki. Súlyosabban érintette a továbbvándorlás a déli, éppen hogy betelepülni kezdő megyéket. Az 1735-ös Békés megyei felkelés hírére a határőrvidékkel szomszédos Csanád megyéből – ahol a szerbek a Rákóczi-szabadságharc idején okozott pusztításaikkal igen rossz hírt szereztek maguknak – az adózó jobbágyok 70%-a menekült el. Az ijesztően nagy arány persze végül az akkor mindössze négy települést magában foglaló megye 213 lakosát jelentette (az oszmán hódítás előtt a megyének 76 virágzó helysége volt), akik azonban a megye minden igyekezete ellenére sem tértek többé vissza. Mikor pedig Makó városát 1751–52-ben kétszer egymás után elöntötte a Maros jeges árvize, lakosai azzal a fenyegetéssel kértek átmeneti adókönyvitést maguknak, hogy ha nem kapják meg, „széllyel eloszlanak”, azaz elköltöznek. A tömeges belső migráció a 18. század közepére mérséklődött, de a század végéig sem szűnt meg teljesen. Még 1786-ban is előfordult, hogy a Nagykunságból 2500 személy költözött Bács megyébe (Pacsérra, Ómoravicára, Bácsfeketehegyre).

A belső vándorlás természetesen nem járt az ország lakosságának növekedésével. Tényleges gyarapodást csakis az országhatárokon túlról érkező bevándorlás és telepítés hozhatott. Bevándorlókra elsősorban a hazai viszonyoknál is rosszabb körülmények között élő szomszéd népek soraiból lehetett számítani. A török fennhatóság alatt maradt románok és délszlávok vándorlását megkönnyítette állattartó életmódjuk, amely könnyebb helyváltoztatást tett lehetővé. A románok transzhumáló kisállat- (juh- és kecske-) tartása amúgy is állandó helyváltoztatással járt, Erdély hegyi legelői pedig elég szabad területet nyújtottak beköltözésükhöz. A szarvasmarhatartó, emellett katonáskodó szerbek viszont éppen az Alföld déli vidékein találhattak maguknak szabad legelőt.

A földbirtokosok tudatos telepítései is megindultak már a 18. század elején. Legtevékenyebb ösztönzői az elnéptelenedett alföldi területeken birtokot szerzett arisztokraták közül kerültek ki. Károlyi Sándor, akit a szatmári béke létrehozásáért az udvar jelentős birtokadományokban részesített, 1712-től folyamatosan telepített németeket alföldi birtokaira, néha évente 500-1000 főt is. Harruckern János György, aki csaknem

egész Békés megyét adományba kapta, 1723-tól 13 helységet népesített be részben német, részben szlovák telepésekkel. Hét teljesen új falu jött létre Grassalkovich Antal gödöllői uradalmának területén, közöttük Soroksár, Vecsés. Kiterjedt a telepítési akció a volt királyi Magyarország munkaerővel viszonylag jobban ellátott területeire is. Több adatunk tanúsítja az Esterházy család telepítőkedvét. Az 1713-ban elhunyt Esterházy Pál nádor 3 évi szolgáltatásmentességet, valamint szabad költöztetési joguk érvényben hagyását ígérte telepeseinek. Esterházy József gróf (a későbbi országbíró) az észak-dunántúli tatai-gesztesi uradalomban 17 községet telepített be teljesen vagy részlegesen (többségüket németekkel, részben szlovákokkal). A Trautsohn hercegek birtokába jutott regéci uradalomba is telepítettek németeket, többek között 1754-ben Rátkára. A földesúri telepítések mérete azonban végül is nem érte el a népesség spontán migrációjának méreteit.

Támogatta a telepítést az állam is. Az udvari politikára jelentős hatást gyakorolt a 17. század végének három bécsi kameralista közigazdász, Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm Hörnigk és Wilhelm Schröder, akik a korban divatos populacionisztikai felfogás hívei voltak, ami a lakosságszám növelésétől az anyagiak gyarapodását várta. Fontos elem maradt a népesség gyarapítása a bécsi kameralisták újabb, 18. századi kiemelkedő képviselőinek (Johann Gottlob von Justi, Joseph von Sonnenfels) nézeteiben is. Az 1723:103. törvénycikk a hazánkba érkező iparosoknak 15 évi, a gazdáknak 6 évi adómentességet ígért, ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a telepítési felhívást a Német-római Birodalomban is kihirdessék. Az udvarban elsősorban német anyanyelvű, katolikus vallású telepésekre számítottak, ugyanakkor viszont megakadályozták, hogy a Magyarországgal határos örökös tartományok, Ausztria vagy Csehország lakosai szabadon hazánkba költözzenek. A hazánkba érkező németek jó része így Németország távolabbi, főleg délnyugati, XIV. Lajos rablóháborúi által sújtott vidékeiről (Rajna-vidék, Baden) származott. A hívó szóra elsősorban a szegényebbek indultak útnak, akiknek sokszor a gazdasági tapasztalataik is meglehetősen szerények voltak.

Az udvarban a század derekáig jobbra megelégedtek a birtokosok telepítéseinek ösztönzésével. Saját kezdeményezésű vállalkozásba csak

a Délvidéken bocsátkoztak. A telepítések révén szerettek volna ugyanis javítani a török alól legkésőbb felszabadult Temesköz (akkori hivatalos nevén Temesi Bánság, aminek román változatából képződött a Bánát elnevezés) népességi viszonyain és gazdasági helyzetén. A tartománynak a déli (török) határ közelében állomásozó jelentékeny létszámú katonaságot kellett ellátnia élelmiszerrel és takarmánnyal. Területét ezért nem is adományozták magánbirtokosoknak, hanem az Udvari Kamara irányítása alá rendelték. A Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében érkezett telepesek pontosan kimért telket (szántó, rét), valamint típusházat kaptak. Nem alaptalanul élcelődött Jókai Mór *A magyar nemzet története* c. munkájában azon, hogy a telepesek előre felépített házaikon és felszántott földjeiken túl a kemence padkáján doromboló macskát is készen kapták. A Temesköz lakossága 1787-ben megközelítette a 800 ezer főt. A telepítéseknél előnyben részesített németység lélekszáma közöttük így is mindössze 143 ezerre rúgott (a térség lakosságának 18%-a), míg a népesség kétharmadát a románok tették ki. A magyarok aránya szinte elhanyagolható volt, 1787-ben a tartomány lakosságának mindössze 0,6%-a. Beköltözésüket ugyanis a visszafoglalástól II. József uralkodásáig tiltották, a próbálkozókat a katonaság a Marosnál visszafordította.

Mária Terézia uralkodásának utolsó szakaszában a telepítések ügyében némi nézeteltérés támadt a királynő és a Magyar Kamara között. A hazai kormányszerv a telepítéseknek a királynő által erőltetett gyorsasága helyett inkább az újonnan érkezők jobb megválogatását, az alkalmasak előnyben részesítését szerette volna elérni. A hazai telepítések utolsó hullámára 1782–87 között, II. József uralkodása alatt került sor. A lakosság viszonylagos kiegyenlítődése azonban már korántsem kedvezett annyira az akciónak, mint a korábbi helyzet, ugyanakkor a telepesek elhelyezése – a telepítési felhívások ígéretei miatt – meglehetősen költséges volt (családonként 3-500 forintba került, amiből egyedül a ház építése 200 forintot tett ki). A költséges telepítésekkel szemben emelte fel szavát a századvég neves agrárszakembere, Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész is, aki szerint a bővében lévő földet és a tetemes kiadásokat inkább a hazai lakosság javára kellett volna fordítani. „Ez országnak gazdálkodására többet használna, ha illy hazabéli jobbá-

gyoknak, kik már lakosok, de elegendő élelmények [élelmük] és földjeik nincsenek, ez adatnék, mint új idegen és külső országiakat nagy költséggel megszállítani” – írta. Az állami telepítéseknek 1787-ben az udvarban végleg véget vetettek. Ezután a spontán jövevények közül is csak azok kaphattak adómentességet, akik irtás vagy parlagfeltörés útján maguk tették földjüket művelhetővé.

A nemzetiségi arányok megváltozása

A Kárpát-medence közép-ponti, gazdálkodásra kedvezőbb feltételeket kínáló vidékein élő magyarságot már a széttagoltság

korában jobban sújtották a folytonos háborúk, portyák, mint a peremterületeken, a hegyek zord tájain élő nemzetiségieket. Hátrányba kerültek eleink a 18. század nagy migrációjában is. A spontán betelepülés és a tudatos telepítések révén azok a népek jutottak előnyhöz, amelyeknek volt külső utánpótlásuk. A magyarság, amely a török hódítás előtt a Kárpát-medence lakosságának túlnyomó többségét (legalább 80-90%-át) alkotta, a 18. században kisebbségbe került saját hazájában. A visszafoglalást követő első évszázad etnikai viszonyainak számszerű bemutatása persze nem könnyű, hiszen a korabeli összeírások erre rendszerint nem tartalmaznak adatokat. Nem kérdeztek rá a II. József korabeli népszámlálás összeíróbiztosai sem. A történészeknek tehát többnyire a felmérések más jellegű adatait kellett felhasználniuk. Acsády Ignác például az 1715–20-as adóösszeírásban felsorolt nevek elemzése során jutott arra a következtetésre, hogy a századelőn a magyarok a lakosság 46%-át tették ki. A későbbi korrekciók, amelyek az Acsády által felhasznált összeírást elsősorban az adózásba akkor még csak lassan bekapcsolódó magyar lakosságú alföldi megyékben találták hiányosnak, a magyarság századelői számarányát 50-55%-ra emelték. A nemzetiségi arányok későbbi változására a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során az ún. 9 kérdőpontra adott paraszti válaszok nyelvéből, valamint a kancellária által elrendelt 1773-as hivatalos helységösszeírásból (*Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*, A Magyar Királyság minden lakott településének tára) lehet következtetni. Tanúságuk szerint a magyarság aránya a század végére – a telepítések hatá-

sára – tovább csökkent. 1790-ben a magyarok a lakosságnak körülbelül 42%-át tették ki. Ekkorról már alaposabb ismeretekkel rendelkezünk a többi nemzetiséget illetően is. A románok aránya 16%, a szlovákoké és a németeké egyaránt 10-10%, a horvátoké 9,5%, a szerbeké 7%, a ruténeké 3,5% körül alakult. (Két százalékot tettek ki a kisebb számban itt élő népek.) Bár a magyarság arányának csökkenése a bizonytalan statisztikai adatok alapján viszonylag mérsékeltnek mutatkozik, tévesztésüket igazolhatja, hogy a peremvidégekről behúzódó nemzetiségekkel szemben a magyarság etnikai határai lényegesen beljebb kerültek, sőt az eddig szintiszta magyar területek egy részén (Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Dél-Dunántúl) is jelentős nemzetiségi szigetek képződtek.

A 18. századi Magyarország közigazgatási térképe csak kivételes esetekben és akkor is többnyire pontatlanul tükrözi a nemzetiségek elhelyezkedését. A középkori Magyarországon egyetlen olyan nép élt, amely önálló igazgatású országrésszel rendelkezett, a horvát. Autonomiájuk önálló tartományi gyűlés (szábor), polgári és katonai vezető (bán) működését tette lehetővé. De – mint korábban volt róla szó – a török uralom e nép egységét is megbontotta. Az oszmán uralom megszűntét jelző békék a horvátoknak csak egy részét szabadították fel, népességük jelentős hányadát a 18. században is a Török Birodalomhoz tartozó balkáni területeken hagyva. Ugyanakkor a Magyarországhoz visszakerült horvátországi területek közül Alsó- (Kelet-) Szlavónia lakói többségükben szerbek voltak. Míg tehát a horvátok jelentős része továbbra is Horvátország határain kívül rekedt, a nevüket viselő ország maga is többnemzetiségű területté vált.

A horvát társadalom a magyarhoz hasonlóan feudális tagolódású volt. Nemességük bizonyos vonatkozásokban még konzervatívabbnak bizonyult, mint magyar osztályostársaik. A Rákóczi-szabadságharcot a horvát rendek azért nem támogatták, mert nem helyeselték a fejedelem vallási türelmét. (Intoleranciájuk addig ment, hogy a horvát közigazgatásban protestánsoknak egyáltalán nem engedélyezték hivatal viselését.) A török kiűzése után a magyarság vezetőinek Horvátországgal elsősorban az államigazgatást érintő konfliktusai támadtak. A 18. században az a paradox helyzet állt elő, hogy a horvát bán mint a nádort és országbírókat követő magyar közjogi méltóság, valamint a szábor kül-

döttei beleszólhattak a magyar országgyűlés munkájába, míg fordítva – a horvát ügyek vonatkozásában – a magyar országgyűlésnek nem volt joga a beavatkozásra. A horvát nemések a magyar rendekkel közös érdekeiket majd csak II. József uralkodása idején kezdték újra felismerni.

A horvátok autonómiája mellett a 18. században fennmaradhatott az erdélyi szász (német) városok közössége is (a „szász nemzet”), ez azonban a hazai németségnek csak a töredékét foglalta magában. Nem rendelkeztek hasonló autonómiával a felvidéki szász városok lakói s még kevésbé az újonnan érkezett, zömében paraszti telepések. A régebben hazánkban élő németség és a jövevények között így nem alakulhatott ki az összetartozás tudata, nem törekedtek azonos jogok érvényesítésére, sőt voltaképpen a két szász városi körzet érdekei sem estek egybe. A hazai németséget ennek ellenére a kedvezőbb körülmények közé került nemzetiségek között tarthatjuk számon. A legelőnyösebb közülük is az erdélyi szász városokban élők helyzete volt. A fejedelemség önállóságának megszűnése ugyan csökkentette politikai szerepüket, eddigi szembenállásuk a magyar nemességgel s a székely vezetőkkel azonban a bécsi udvar hol hallgatólagos, hol határozottabb szövetségesévé tette őket. Samuel Bruckenthal erdélyi kancelláriai elnöksége (1763–1774), majd erdélyi kormányzó (gubernátori) tisztsége (1777–1787) egészen II. József közigazgatási reformjaiig biztosította kiváltságait. Helyzetüket ugyanakkor nehezítette, hogy számarányuk – a románok nagyfokú betelepülése miatt – még autonómiájuk területén is fokozatosan csökkent. Ezen a kisszámú ausztriai német ajkú protestáns betelepítése sem enyhített. A felvidéki szász települések nem rendelkeztek hasonló autonómiával, polgáraikat mégis védték a városi kiváltságok. Politikai állásfoglalásuk általában a magyar városlakókéhoz állt közelebb, mint erdélyi társaikéhoz. Támogatták a Rákóczi-szabadságharcot, később a rendi mozgalom mellé álltak. Gazdaságilag a 18. században mindkét terület szász városait sújtotta a török korban virágzó észak–déli kereskedelem visszaesése.

A hazai németség 18. századi gyarapodását a betelepített paraszti lakosságnak köszönhette. Letelepédési helyük ezúttal a telepítő földesúr szándékától függött. Az újonnan érkezettek különálló falvakba, több falut összefogó etnikai szigetekbe kerültek, kezdetben elsősorban a Du-

nántúlra, később az Északi-középhegység peremvidékére, ritkábban az Alföldre. A 18. századi német telepéseket egységesen „sváboknak” szokás nevezni, bár csak töredékük származott Svábföldről. Jellemükben, munkakedvükben természetesen a németek is különbözőek voltak, akadtak köztük kalandvágyók, csavargók, túlnyomó többségük mégis jól illeszkedett be a hazai környezetbe. Falvaikban, tömbszerű letelepedési helyükön nyelvüket általában megőrizték, közösségi tudatuk erősödését azonban lassította a közös hagyomány hiánya. Nemcsak vagyoni-társadalmi állapotuk, de eltérő származási helyük akár egy-egy falun belül is sokáig korlátokat állíthatott közéjük. (A Tolna megyei Kömlőd faluba települt 157 német jövevény például 104 különböző helységről érkezett.)

A betelepülők között legtöbben a szerbek és a románok voltak. Betelepülésük nagyságát, pontos időbeli rendjét alig ismerjük. 1686–87-ben mintegy 10 ezer szerb költözött a Szerémségbe, 1690-ben egyházi vezetőjükkel, Arsenije Čarnojević ipeki pátriárkával az élen újabb nagy csoportjuk érkezett hazánkba. E csoport, amelyről korábban azt feltételezték, hogy százezres nagyságrendű lett volna, az újabb kutatások eredményeként mindössze 20-30 ezresnek bizonyult. Az udvar, abban a reményben, hogy hadi sikereinek folytatódása után a szerbek – visszatelepülve a Balkánra – a császári expanzió támogatói lesznek, nagyfokú egyházi autonómiát és adókedvezményeket biztosított számukra. A balkáni hódítás elmaradása megakadályozta hazatelepülésüket, amire végül a Szávától délre fekvő szerbiai területek 1718. évi meghódítása után sem került sor. A szerbek magyarországi autonómiája a határőrvidékek szervezése révén tovább erősödött. Véglegessé vált önálló, Magyarországhoz kapcsolódó egyházi szervezetük, amelynek központja Karlóca lett. Kereskedőik a Duna mellett északabbra is hoztak létre kirajzásokat (Ráckeve, Szentendre), ugyanakkor a magyar városokba is szívesen betelepedtek, így Székesfehérvárra, Vácra, Komáromba, Pestre és Budára. Kiváltságait a későbbi 18. századi uralkodók rendre megerősítették.

A bevándorolt szerbeknek a letelepedett földművelő lakosságétól eltérő állattenyésztő életmódja, valamint egyházuk kiváltságai feszültségekhez vezettek. A rendi államtól idegen autonómiájuk miatt ugyan-

akkor a magyar hatóságokkal kerültek ellentétbe. A szerbek – mivel privilégiumaikat Bécs garantálta – a századelőn szembefordultak a Rákóczi-szabadságharccal. Az 1735. évi Békés megyei parasztfelkelésben a magyar résztvevők szövetségeseként hallunk róluk, valójában azonban a Szegedinác Péro kapitánynak tulajdonított csatlakozási szándékon kívül ezt semmi nem bizonyítja. A magyarországi szerbek 1744-től kezdve – uralkodói engedéllyel – több nemzeti „kongresszust” rendeztek, amelyen (mintegy országgyűlésként) az „egyházi, katonai és polgári rendek” küldöttei vettek részt. (A „polgári rend” kifejezés a megyei közigazgatás alatt élő szerbeket jelölte.) Törekvésüket, hogy egyházuk különállását területi autonómiává (vajdasággá) alakíthassák, végül nemcsak a hazai rendek, de az udvar sem támogatta. Politikai mozgalmuk a század utolsó harmadában csak erősödtek.

A többi nemzetiségnek ezzel szemben semmiféle kiváltságot nem sikerült szereznie. Kimaradt ezekből a 18. század folyamán legszámosabb etnikummá emelkedő románság is. A Kárpát-medencébe települő románok nem egy időben vagy tömbszerű csoportban érkeztek. Szórványcsoportjaik – megkerülve az erdélyi magyarság nagyobb szigeteit, elsősorban a Székelyföldet – leginkább Erdély hegyein, dombjain jutottak előre, hogy végül elérjék az Alföld peremét. Hegyi pásztorkodásuk megkönnyítette vándorlásukat, s mérsékelte konfliktusaikat a völgyek földművelő lakosságával. A korabeli Erdélyben mégis riadalommal fogadták tömeges megjelenésüket. Létszámukat a szászok a Királyföldön már 1727-ben sokallták. 1744-ben egy magyar nemesi memorandum már kifejezte azt a félelmet, hogy terjedésük „az egész erdélyi népre pusztulás és végromlás” okozója lesz.

Az új otthont kereső románok kilátásait rontotta, hogy sem nemesiségük, sem katonai vezetőik nem voltak, akik jogaikért felléphettek volna. A jobbágysorból kiemelkedő román nemesek elfogadták, hogy a „Hungarus” nemzet tagjai legyenek, s mind etnikailag, mind vallásilag eltávolodtak népüktől. A románság ezáltal ún. „csonka társadalomba” szorult, amelyet nemesség híján papjai vagy tanítói próbáltak meg összefogni. Vándorló életmódjuk, társadalmi elszigeteltségük ugyanakkor lehetővé tette, hogy sokáig kimaradjanak mind az állami adózásból, mind a földesúri járadékok megfizetéséből. Kezdetleges gazdálkodásuk

inkább a hatóságokból váltott ki kritikát. Kempelen Farkas kamarai tanácsos 1767-ben úgy találta, hogy a Temesközben élő románság nem jól használja ki a rendelkezésére álló földet, a szőlőművelésre alkalmas legjobb területeken is csak kukoricát termel, vagy állatait legelteti. Egyúttal helyesbíteni próbálta a hatóságok magyarelles érveit. Szerinte ugyanis éppen a románok voltak azok, akik a török korban több kárt okoztak a császári seregnek, mint maga az ellenség. Azt javasolta, hogy a románság helyére telepítsenek más, szorgalmasabb gazdálkodókat. Jelentésének hatását persze az udvarban nagymértékben csökkentette, hogy alig nyolc évvel korábban egy másik véleményező pontosan ellenkező értelmű javaslatot tett. Kämpfer báró – Mária Terézia felszólítására – 1759-ben dolgozott ki terjedelmes emlékiratot a Temesköz állapotáról. A román és szerb lakosság gazdálkodásáról és életmódjáról ő sem nyilatkozott kedvezőbben, mint Kempelen, véleménye szerint azonban az ilyen – egy darab kukoricakenyérrel megelégedő lakosság – csak hasznos lehet az állam számára.

Területileg megnövekedett a szlovákok által lakott vidék is. A hódoltsággal járó pusztulás inkább csak déli peremvidékeiket érintette. Így a 18. században nemcsak a Felvidéken a középkorban még fennálló magyar és német etnikai szigeteket tudták magukba olvasztani s nyelvi határukat délebbre mozdítani, hanem elvándorolt tagjaik számos nyelvi szigetet hoztak létre az Alföldön – mindenekelőtt Pest és Nyíregyháza környékén, valamint Békés megyében. Behatoltak a felvidéki városokba is, háttérbe szorítva itt a magyarokat s néha a németeket is. A 18. század végéig említésre méltó konfliktusuk a magyarsággal mégsem alakult ki. Elsődleges szerepet ebben a költözőknek a magyarokkal egyező földművelő foglalkozása és életmódja játszott. De nem akadt ezt a zömében paraszti, a privilégiumokat nélkülöző társadalmat összefogó vezető réteg sem, hiszen a szlovákok nemcsak „csonka társadalmat” alkottak, de vallásilag sem tartoztak együvé (71%-ban katolikusok, 29%-ban protestánsok voltak). A különböző irányból bevándorló, közös hagyományokkal nem rendelkező felvidéki szlovákságnak persze jó ideig magának sem volt egységtudata.

A hazai nemzetiségek közül a legkevésbé fejlett a rutén volt. Az Északkeleti-Kárpátok hegyeiben élő népnek sem kiváltságai, sem öntu-

datos értelmiségi rétege nem volt. Hegyi pásztorkodó, fakitermelő foglalkozásuk bizonyos elszigeteltséghez vezetett, amely nemcsak a szomszéd népekkel szemben érvényesült, hanem saját etnikumukon belül is egymástól lényegesen eltérő csoportok kialakulását eredményezte (huculok, bojkók, lemkók). A rutén ortodox papok hamar elfogadták a katolikusokkal létesített vallási uniót, aminek fejében 1692-ben I. Lipóttól számos kedvezést kaptak. A nép nemzeti öntudatra ébredésének a 18. században nem találni nyomát. Lakóterületük nekik is növekedett, Zempléntől Ugocsáig a rutén nyelvi határ az Alföld peremére került, de a hegyvidéktől távolabb csak kivételesen hoztak létre számottevő etnikai szigeteket.

A társadalmi és vallási különbségek, valamint az esetenkénti megkülönböztetések ellenére a 18. század első két harmadában nemigen találkoztunk nemzetiségi alapú konfliktusokkal. A ritkán lakott ország, a tág határu települések egyelőre mindenkinek otthont nyújtottak. A szerbek és a románok állattenyésztése a legelők használatában okozhatott ugyan nézeteltéréseket a helyi lakossággal, de ezt inkább foglalkozási vagy életmódbeli különbségre kell visszavezetnünk. Az Alföldre költöző szlovákokkal a korábbi lakosságnak még ilyen ellentétei sem támadtak. A hagyományok, szokások csak lassan fordították egymástól eltérő foglalatosság felé az egyes nemzetiségek tagjait. Bél Mátyás 1730 körül Magyarország mezőgazdaságáról írt munkája szerint: „Pásztorkodásra elsősorban szlovákok és ruszinok alkalmasak, de megfelelnek a románok is. Jók valamennyire a magyarok is, de csak igás állatok mellé.”

Nem csoda, ha a magyar nemesség nem figyelt fel a nemzetiségek lélekszámának növekedésével járó új körülményekre. Mentségükre szolgáljon, hogy a 18. század elején ezt nem is lehetett volna elvárni tőlük. A társadalmi kiváltságokra épülő, ezenkívül legfeljebb a vallási különbségeket elfogadó feudális rendszerben a nemzetiségi eltéréseknek a kortárs Európában sehol nem tulajdonítottak jelentőséget. A kora újkori államok általában nagy – modern megítélés szerint soknemzetiségű – képződményként jöttek létre, egyes etnikumok ugyanakkor széttagolva, több ország vagy birodalom kereteiben éltek (mint például a németek, olaszok). A „nemzet” fogalmába csak a kiváltságosokat számították bele, függetlenül etnikai hovatartozásuktól. A nemzetiségiek közül

a nemességbe emelkedett birtokosok Magyarországon is szívesen vallották magukat a „Hungarus nemzet” tagjának.

Nem okozott gondot az eltérő nyelv sem. A vegyes lakosságú területeken természetesnek számított, hogy a lakosok a szomszédok nyelvét is beszélik. Természetes az is, ha a nemzetiségi területen az úr anyanyelvükön szól a béresekhez, szolgákhoz, cseléd lányokhoz. A Kakas-lomnicon, szlovák környezetben felnőtt Berzeviczy Gergelyt a 18. század vége felé családja Szabolcs megyébe küldte, hogy a magyar nyelvben jártasságot szerezzen. A Zemplén megye déli részén, magyar környezetben nevelkedett Kazinczy Ferenc pedig hosszabb ideig Késmárkon járt iskolába, hogy „német szót” tanuljon. Amikor a jakobinus összeesküvés vádjával börtönbe került, szlovák őréhez természetesen szlovákul szólt, akárcsak Hajnóczy, amikor kivégzésére indult. És még az a groteszk helyzet is előfordulhatott, hogy a későbbi nagy nyelvújító Kazinczy és barátja, Hajnóczy 1792-ben a budai országház előtt németül beszélgettek egymással, bizonyára azért, hogy Kazinczy pontosabban idézhesse a király szavait, akinél előzőleg kihallgatáson volt.

Erdély átalakulása

Apor Péter báró a 18. század első harmadának végén azzal a céllal igyekezett összefoglalni emlékeit a régi Erdélyről, hogy „maradváinknál éppen feledékenységbe ne menjenek”. Munkája, a *Metamorphosis Transylvaniae* (Erdély átalakulása) az erdélyi nemesség hagyományos társadalmi szokásaival – összejövetelek lakodalom, temetés vagy csak a szórakozás céljából, étkezés, utazás – ismerteti meg. Az idős szerző buzgalmát azzal magyarázta, hogy az általa oly nagyra becsült régi világ elemei egyre inkább háttérbe szorultak az új divat mögött. „Látom minden esztendőben új-új mód, avagy amint az német mondja, „nájmódi” vagyon, úgyhogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszamántos köntösökre vágyunk. Már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen, és különbnél különbféle drága étkeket nem főz.” Sok minden kap bírálatot a nájmódi megjelenési formáiból: öltözködés, szórakozások, kávé, tea, s a báró még az emberi természetet is hanyatlani látja. Az emlékezés erős pesszimizmust vált ki belőle.

Apor Pétert elsősorban a külsőségek, a nemesi életmód hagyományos elemeinek eltűnése, valamint a divat változása aggasztotta. Mint katolikus, a Habsburg-abszolutizmus híve, nem tett észrevételt a politika új jelenségeire. Pedig a 18. századi Erdély átalakulásához ezek is hozzátartoztak. Kedvezőtlen fordulataik sokkal inkább tükrözhatték a fejedelemség hanyatlását, mint az öreg báró által kifogásolt nájmódi. Negyedszázaddal Apor Péter után Rettegi György Doboka megyei köznemes már ebben az értelemben nyilatkozott: „Igen-igen rossz állapotban vagyon mindenféle status. Nagy dolog ha a mostani facies meg nem fordul valamikor-akkor, mert minden dolgok bizonytalanul folynak.” Egy erdélyi arisztokratának 1763-ban a nádorhoz küldött levelében pedig a következőt olvashatjuk: „A mi eleink Erdélyt tündérországnak hívták. Most annyira megzavarták, hogy már törvényében sem talál bizodalmat.” A fejedelemség lakosságában, a nemesekben, értelmiségiekben élő csoporttudat, a transzszilvanizmus, amely Erdély magyar voltát eddig az anyaországinál különbnek, kipróbáltabbnak vélte, most óvatosságba, sőt egyenesen félelembe csapott át.

Erdély lakói súlyos megpróbáltatások árán kerültek a Habsburgok jogara alá. A visszafoglaló háború során területén császári és török seregek váltogatták egymást, komoly pusztításokat okozva. A császáriak fővezére, Lotharingiai Károly herceg 1687 novemberében olyan meg egyezést kötött Apafi Mihály fejedelemmel, amely szerint a kis ország a Habsburg Birodalomba bekerülve is megtarthatja önállóságát. A tartomány országgyűlése 1688 májusában valóban kész volt kimondani: „Erdély visszatér Magyarország királyához, melytől az irigy sors s némelyek nagyravágyó merénye választotta el. Elfogadja Lipót és utódai, mint magyar királyok oltalmát, lemond a török véduraságáról, nem küld neki adót, ajándékot.”

Amikor azonban 1690 tavaszán Apafi fejedelem elhunyt, a bécsi udvarban vonakodtak 14 éves fiát fejedelemnek elismerni. Bezzeg a török nem habozott. A Porta Thököly Imrét nevezte ki fejedelemmé. A bujdosók vezére gyorsan be is tört Erdélybe, s augusztus 21-én nagy győzelmet aratott a Teleki Mihály által vezetett sereg felett. Alig egy hónap múlva az erdélyi országgyűlés megerősítette fejedelemségét. A bécsi udvar csak ekkor eszmélt. A császári sereg ismét a fejedelemségbe

vonult, I. Lipót pedig – az író-politikus Bethlen Miklós tervezetét elfogadva – kiadta Erdély jövődő sorsát meghatározó oklevelét, a Diploma Leopoldinumot. A Diploma szép ígéretei azonban csak részben teljesültek. Erdély külön igazgatása a monarchián belül (s függetlenítése a magyar kormányzervektől) nem valós önállóságot szolgált, hanem annak a megakadályozását, hogy a fejedelemség rendjei csatlakozzanak a bécsi politikával rendszerint elégedetlen magyar nemességhez. II. Apafi Mihálynak – mint korábban említettük – sohasem engedték meg, hogy elfoglalja fejedelmi trónját. A tartomány irányítása a kormányzó (gubernator) és hivatala, a választott főtisztviselőkől és tanácsos urakból álló kormányzótanács (gubernium) hatásköréből egyre inkább átcsúszott a Bécsben működő, eredetileg csak az uralkodóval kapcsolatot fenntartó, utóbb a kormányzati abszolutizmus eszközévé váló erdélyi kancellária hatáskörébe. A tartomány adója messze meghaladta a Lipót-féle oklevélben megállapított összeget. A török korban engedelmességhez szokott erdélyi rendek pedig maguk is beletörődtek ebbe a helyzetbe. Hiába ülésezett elég gyakran országgyűlésük, érdemleges ellenvetést az udvari politikával szemben nem tettek. Igaz, politikai érdeklődésük amúgy sem volt túl élénk. „Felgyűltünk, de keveset dolgoztunk” – jellemezte a gyűlést 1736-ban Czegei Vass László. Majd más-kor: „Felgyűltünk és inkább csak discursussal [beszélgetéssel] töltöttük el az órákat.”

Ugyanakkor a bécsi politika – a kis fejedelemség alávetése ellenére – Erdélyt mégsem süllyesztette az osztrák–cseh örökös tartományok alárendeltségének szintjére. Nemcsak a nemesi kiváltságok maradtak érvényben, de a szász és a székely „nemzet” autonómiája is. A katolikus egyház ugyan visszakapta a reformáció során elveszített templomait és iskoláit, az erőszakos rekatolizáció pedig sok egyéni sorsot fordíthatott tragédiába, az udvar itt mégis beletörődött a protestantizmus létébe. (Erdélybe igyekeztek telepíteni az örökös tartományok áttérni nem hajlandó protestáns lakosait.) A szászok esetében Bécs egyenesen feledni látszott evangélikus voltukat. Mária Terézia eltekintett a nemesség megadóztatásától is, amelyre az örökös tartományokban 1749-ben, a Haugwitz-reform során került sor. Nem hiányoztak viszont a kitüntető címek, amelyekkel Erdélyben is sikerült megnyerni egy nemesi-arisztokrata csoportot. Az erdélyiek-

nek biztosított, bár nem túl jelentős kedvezések magyarázatát bizonyára ugyanabban találjuk, ami a tartomány önálló igazgatását is indokolta. Az udvar – a magyarországinál szigorúbb alávétéssel – nem kívánt okot szolgáltatni arra, hogy az erdélyi rendek („a három nemzet”) politikai követeléseiket egyesítsék magyarországi társaikkal. Bécs óvatosságát erősíthették azok a javaslatok és országgyűlési törvények (így az 1741:18. tc., valamint az 1792:11. tc.), amelyek Magyarországon az Erdéllyel való uniót sürgették.

Pedig erre a 18. században kevés esély mutatkozott. A magyar történelemben nem találunk még egy olyan évszázadot, amelyben az erdélyiek annyira eltávolodtak volna az anyaországiaktól, mint a 18. században. Az erdélyiek tudatvilágának megváltozása legalább annyira része annak az átalakulásnak, mint a külsőségek, a szokások, az öltözködés, az étkezés változásai, amelyekről Apor Péter oly keserűen nyilatkozott. Eltűnt az a magabiztosság, amellyel – a fejedelemség korában – magukat tekintették a nemzeti hagyományok igaz őrzőinek, s helyére a kisebbségi érzése lépett, a félelem attól, hogy a Magyarországgal való unió nemcsak a „három nemzet” kiváltságait számolja fel, de véget vet politikai-kulturális hagyományaiknak. Az átalakuló transzszilvanizmus nem óhajtotta az uniót, sőt éppen az elkülönülést akarta erősíteni. „Tanulj édes hazám, Erdély, mint barátkozzál, mint szövetkezzél ezután a magyarországiakkal, mert mindenkor Erdélynek romlása, pusztulása Magyarországból következék” – vádolta meg az anyaországiakat a századelőn Cserei Mihály. S nem hízelgőbb a folytatás sem: „mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek azok a here, gőgös, nagyravágyó, semmivel sem bíró, haszontalan, nyugtalan emberek”.

Az önállóság elvesztéséből, az anyaországi politika valóságos vagy vélt önzéséből táplálkozó keserű vádaskodások ideje azonban hamar lejárt. Erdélynek nem a magyarországi politikusokkal kellett megküzdenie, hanem az udvarral. Onnan indultak ki azok a rekatolizációs törekvések, amelyek képesek voltak a református Árva Bethlen Kata családi boldogságát szétzúzni, onnan a nájmódi, a külsőségek átalakulása, amely Apor Péterben nosztalgiát ébresztett a régi divat iránt. A védekezés vezetett a hagyományokhoz, a régi Erdély emlékeihez és értékeihez

való ragaszkodáshoz, beleértve a kiállást a református hit mellett. De ez szülte azt az alig leplezett tartózkodást is, amely továbbra is jelen volt az erdélyi szerzőknél. Amikor 1749-ben sáskajárás sújtotta Erdélyt, Bod Péter leírta, hogyan pusztították a helybeliek a kártevőket, „azonfelül böjttel és könyörgéssel kérték az Istent, hogy a tartományt ettől a bajtól szabadítsa meg. Mint hogy meg is szabadította a könyörületes Isten, mert különféle rajaik eltávoztak Magyarország felé.” Isten „könyörületessége” eszerint az anyaországra hárította a csapást, ami ellen a szerző – úgy látszik – már nem emelt kifogást.

Az anyaországgal való összehasonlítás több szempontból is kedvezőtlennek mutatkozhatott az erdélyiek számára. Természeti körülményeik megnehezítették a gazdálkodást, társadalmi és vallási ellentéteik közös fellépésüket akadályozták. Nemességük szegényebb volt, mint az anyaországé, sokszor szinte kenyérgondokkal küszködött. Nem csoda, ha az erdélyi társadalom kiváltságoltjai kitartóan ragaszkodtak az éltető hagyományokhoz, nagy gonddal ápolgatták előjogaikat, s továbbra is keresték, kit lehetne felelőssé tenni elnyomorodásukért. Retegi György a korabeli Erdély erkölcsi visszasságainak leleplezésével, kritikájával akarta kortársait a romlatlan nemesi életvitelre nevelni. Az arisztokrácia „cifra világa” – szerinte – elárulta a nemesi életideálokat, a kismemesek tömegeit szegénységük „aljasította el”. Nem csodálkozik azon, ha a fejedelemségnek rossz hírért keltik: „Úgy hallatik, hogy egész Erdélynek rebellis a neve. Tudod Isten, abban semmi nincs.”

De ez a féltő öntudat nemcsak a magyarok sajátja. Hasonlót éreznek a szászok is, ha kiváltságaikról, hagyományaikról esik szó. Amikor Lázár János gróf egy asztaltársaság előtt nyelvükre tesz becsmérlő megjegyzést („sohasem érdemesítette arra, hogy megtanulja”), a medgyesi Michael Conrad Heydendorf – szorgos szász emlékiratíró – úgy véli, ezt nem hagyhatja válasz nélkül. „Forrt a vérem. Azt mondtam a grófnak, a szász nyelv is német nyelv, csak egy külön tájszólás, melyet excellenciád fiatalkorában ugyancsak jól beszélt [ti. amikor szász leánynak udvarolt]. Erre a gróf elhallgatott s lenyelte.” Az ilyen és hasonló összeszólalkozások egyébként gyakoriak lehettek, Heydendorfnak legalábbis sokat kellett magyar társaságban szenvednie emiatt. „Ahogy már itten Erdélyben az ilyen alkalmakkor ritkán maradhat el a szász nemzetről

való gúnyolódás, itt is hallanom kellett egynéhányat.” Ugyanakkor ő adja bizonyosságát a könnyű megbékélésnek is: „Mi fejedelemségbeliek, a katonákkal együtt, kik született magyarok és erdélyiek voltak, közös költségen együtt étkeztünk, ez alkalmat nyújtott érzelmeink összevetésére és egymás közti barátság kötésére.”

A 18. századi erdélyi transzszilvanizmus tehát védekezést fejez ki a jobb gazdasági körülmények közé került anyaországiak lekicsinylő megjegyzéseivel szemben, amelyekkel azok a kisebbik haza bércei közé szorult lakosságot illetik, parasztot és polgárt, elszegényedett kisnemeset és magyarországi mércével mérve ugyancsak szegény mágnást egyaránt. Részben a transzszilvanizmus következménye viszont az, hogy Erdély műveltsége a 18. században erősen magyar jellegű, sokkal erősebben, mint az anyaországé. A politikai unió, az anyaországgal való egyesülés kérdését azonban egyelőre elodázza. Amikor a pozsonyi országgyűlés állásfoglalása után az 1790/91. évi kolozsvári országgyűlés is napirendre tűzi az unió kérdését, az erdélyi nemességben két tábor alakul ki: Bánffy György gubernátor (az évszázaddal korábban megválasztott első kormányzó dédunokája) és hívei pártolják az uniót, Teleki Sámuel (a híres marosvásárhelyi téka alapítója) csoportjával – elsősorban protestáns nagybirtokosokkal – együtt elutasítja. De ellenzik a szászok és a székelyek is. A protestáns magyarok vallásgyakorlatukat féltik, a székelyek különleges jogaikat, a szászok mindkettőt. Az unió kérdése végül az uralkodó, II. Lipót ellenállásán bukik meg, aki még az országgyűlési végzés előtt visszaállítja a II. József alatt felszámolt erdélyi kancelláriát. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy az országgyűlés – még mielőtt az uralkodói döntés ismertté válhatott volna – eleve a két kancellária összevonására, a magyar–erdélyi vámhatár eltörlésére, valamint a gubernátornak a magyar országgyűlésen való megjelenésére korlátozta volna az uniót.

A hagyományokhoz való ragaszkodás, a múlt értékeinek felkarolása ugyanakkor háttérbe szorította a kor időszerű problémáit a három nemzet képviselőinek gondolkodásában. Ahogyan a transzszilvanizmus sikerrel odázta el a Magyarországhoz való intézményes közeledést, ugyanúgy némította el a privilégiumok örökérvényűségébe vetett hit az új szellem szavát. A felvilágosodás néhány híve elszigetelten küszkö-

dött, tervezgetéseik rendre kudarcot vallottak. Hiába bizonyult magyarabbnak az erdélyi szellemi élet az anyaországénál, ha magyarsága elmaradott, kultúrája elavult maradt; ha a korszerű erdélyi irodalom kiemelkedő darabjai a 18. században nem Kolozsvárott vagy Szebenben, hanem a századelőn Rodostóban, a század utolsó harmadában Bécsben születtek meg.

Jobbágyvédelem, paraszti sors A 18. századi Magyarország népességére vonatkozó adataink nem elegendőek ahhoz, hogy belőlük a társadalom szerkezetében végbement lényegi átalakulásra következtethessünk. Ha mégis ilyen változásokat feltételezünk, akkor azok egyértelműen a városi lakosság és esetleg a nemesség arányának növekedését tanúsítanak. A gazdaság (azon belül a kézművesség és a kereskedelem) fejlődése az egyik oldalon, a nemesi címek bőséges adományozása a másikon, feltételezhetően e két réteg gyarapodását hozta magával. Az ország agrárjellege, a mezőgazdasági termelők 90-95%-os aránya a népességben mégis azzal a következménnyel járt, hogy Magyarország lakosságának 18. századi növekedése abszolút értékben leginkább a parasztság tömegeit gyarapította. A számbeli növekedés azonban a zömében jobbágyi állapotban lévő parasztok helyzetének lassú romlásával járt együtt. A birtokosok hajthatatlansága és a magyarországi igazságszolgáltatási szervek elutasító magatartása miatt a jobbágyság panaszaival az 1750-es évektől kezdve egyre gyakrabban fordult közvetlenül az udvarhoz. Mária Terézia később vallási alapon indokolta beavatkozását a földesúr-jobbágy viszonyba. „Valóban lelkiismeretem furdal, ha látom, hogyan bánnak el szegény emberekkel. Nem akarok elkárhozni egypár mágnás és nemes miatt. Sok hónapon át iparkodtam, hogy elveimet egyeztessem az ország alaptörvényeivel, de munkám kárba veszett, és árát a szegények fizetik meg. Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad, hogy magánérdek gátoljon” – írta 1766 júniusában gróf Pálffy Miklós országbírónak. Cselekedetei mögött valójában fontos államérdek állt. A kormányservek előtt ugyanis mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a termelés – és természetesen a paraszti adózás – visszaesése sürgős intézkedése-

ket követel. 1755-ben ezért a királynő a jobbágypanaszok intézésére új ügymenetet honosított meg. Kivizsgálásukban és a jobbági szolgáltatások ellenőrzésében a megyei ítélőszék fölé – az igazságszolgáltatásban következő fórum, a Királyi Tábla helyett – a helytartótanácsot helyezte. A jobbágypanaszok ügyében ezt a kormánysszéket ruházta fel döntési jogkörrel, azzal a további feltétellel, hogy a határozatot jóváhagyásra neki is fel kell terjesztenie.

A magyarországi úrbérrendezés hosszú folyamatát egy horvátországi határőrfelkelés indította el. Az udvarban ezúttal nem elégedtek meg a felkelés leverésével. A királynő 1756. március 5-én úrbéri rendeletet bocsátott ki a Horvátországhoz tartozó három alsó-szlavóniai megyére (Pozsega, Szerém, Verőce), ami a paraszti helyzetet két vonatkozásban kívánta szabályozni: a földesúri szolgáltatások maximumának és a jobbágytelkek minimális nagyságának megállapításával. A magyar parasztság panaszainak orvoslásában ugyanakkor a királynő nem kapott érdemleges segítséget sem a magyarországi hatóságoktól, sem a nemesiségtől. 1762-ben egy megjegyzésére, amelyben a magyar kancelláriát figyelmeztette volna a parasztok ügyeinek gondosabb intézésére, a kancellária a jobbágypanaszok nagy részét jogtalannak minősítette, s a földesurak tekintélyének megóvása érdekében elvetette, hogy a megyéket körlevélben figyelmeztessék ez irányú kötelességükre.

Mária Teréziának annyit sikerült elérnie, hogy a paraszti szolgáltatások ügye az 1764/65. évi országgyűlésen napirendre kerüljön, de a rendek elutasították, hogy a jobbágypártolók törvényt alkossanak. A királynő így az országgyűlést követően titkos utasítást adott Festetics Pál kancelláriai tanácsosnak, hogy dolgozzon ki tervet a magyarországi úrbéri viszonyok rendezésére. Bécsben eközben tüntető együttléttel fogadták a panaszos beadványokkal érkező magyarországi parasztokat, még akkor is, amikor az év nyarán–őszén Nyugat-Dunántúl megyéiben fegyveres parasztmozgalom kezdte fenyegetni a környék birtokosait. Egydius Borié, az Államtanács tagja már 1762-ben figyelmeztette a királynőt, hogy a jobbágypártoló politika könnyen a földesurak elleni felkeléshez vezethet. Ezt azonban az uralkodó számára éppen hasznosnak ítélte, hiszen az ilyen módon lehetőséget nyer arra, hogy „hatalmát alattvalói egy részének rendreutasításával gyakorolja”. A Dunántúl elé-

gedetlen parasztjait valóban az látszott ösztönözni, hogy Bécset megjárta követek az udvar egyetértéséről hoztak híreket panaszaik jogosságát illetően. A radafalvi Talkner Mihály egyenesen körlevélben tudatta ezt más falvak lakóival. A körlevél állítása szerint Talkner a királynővel is beszélt, aki azt mondta volna, hogy „a groff Ádámtól [ti. Batthyány Ádám tárnokmestertől] Radafalvát elveszi azon okból, hogy igen lator”. A dobrafalvi Krámer János – saját állítása szerint – olyan írást kapott a királynőtől, amely szerint a fellázadt parasztokat nem szabad bántani.

Az 1765–66-os dunántúli parasztmozgalom távol állt a középkor nagy parasztháborúitól. Bár viszonylag nagy területre terjedt ki (1765 őszén Vas és Zala megyében, 1766 tavaszán Somogyban, Baranyában, Tolnában lobbant fel), ennek ellenére alig jelentett igazi veszélyt a birtokosokra. Résztvevői ugyanis fegyver helyett inkább szóbeli fenyegetésekkel igyekeztek megfélemlíteni az urakat, akik alaptalanul féltek Székely (Dózsa) György lázadásának megújulásától. A parasztok alig mentek tovább annál, mint hogy gyűléseket tartsanak, megtagadják a robotmunkát, földet, legelőt foglaljanak vissza. (A németújvári uradalom egyik falujában a majorság számára nemrég kisajátított rétet „egymás közt felosztva lekaszálták és a termett szénát elszállították”.) Helyenként a gazdatiszteket is elverték, vagy kiszabadították elfogott társaikat. Valódi kezdeményezést az udvartól vártak. Erre azonban csak a mozgalom lecsillapulása után került sor. 1766 januárjában Brunswick Antal kancelláriai tanácsos királyi biztósoként a falvakat járva szép szóval szerelte le a Vas és Zala megyei mozgalmat. 1766 tavaszán a Dél-Dunántúlon a katonaság is beavatkozott, ami Baranyában 12 paraszt résztvevő életét követelte.

Mivel Festetics tervezete alig ment túl a legkirívóbb földesúri visszélések orvoslásának javaslatán, az úrbérrendezés részleteinek kidolgozása még hosszú időt vett igénybe. 1766. május 15-én például a királynő személyesen elnökölt a magyar főkormányshékek vezetőinek pozsonyi tanácskozásán, s igen ingerülten utasította vissza vonakodásukat. A rendelet kibocsátására végül csak 1767. január 23-án került sor. A királynő által elképzelt rendezésnek három alapvető törekvése volt: felakarta mérteni a jobbágypkézen lévő földek (a telkiállomány) nagyságát

és a vele járó haszonvételeket, meg akarta védeni a már meghatározott telkiállományt a földesúri kisajátítástól, végül szabályozni akarta a telek után járó szolgáltatásokat. A jobbágytelekhez tartozó szántó és rét nagyságát – az ország tájainak sajátosságai, valamint a talaj minőségének megfelelően – eltérő mértékűnek tekintették. A járadékok zömét a termény (kilenced, ajándékok) és a munka (heti 1 nap ígás- vagy 2 nap gyalogrobot, fuvar stb.) tette ki, pénzt viszont a földesúr az 1 forintos füstpénzen kívül csak alkalmanként követelhetett (például országgyűlési segélyt). A helyi adatokat az összeíróbiztosok az egész falu jelenlétében vették fel az ún. kilencpontos kérdőív szerint. A földesúr nem szólhatott bele a válaszokba, az eljárás a helyi lakosság anyanyelvén folyt, nehogy a latin nyelvű feljegyzések megmássítsák az eredeti közléseket.

A királynő két hónapos határidőt adott a megyéknek a rendelet végrehajtására, de az általános tiltakozás és vonakodás miatt ez illuzórikusnak bizonyult. A nemesség törvénytelennek ítélte az állam beavatkozását a magánjogi kapcsolatnak tekintett jobbágy-földesúr viszonyba, s nem egy helyen sikerült a parasztságot is bizalmatlanná tenni a rendelet iránt. A lakosság – félve attól, hogy az összeírás az állami terhek növekedését eredményezheti – sokfelé nem akarta megengedni földje felmérését, nem vallotta be telkének tényleges nagyságát. Az úrbérrendezést az ország nagy részén csak 1770–76 között hajtották végre. Erdélyben a guberniumnak sikerült megakadályoznia a rendelet végrehajtását. A helyette 1769-ben kiadott „Bizonyos punctumok” a jobbágyi robotot heti 3 ígás vagy 4 gyalogos napban állapították meg. Ebben azonban nem került sor sem a telek nagyságának körülhatárolására, sem a töredék telkesek szolgáltatásainak a telekhányadtól függő, arányos csökkentésére.

Az úrbérrendezés hatása az ország különböző részein ellentmondásosan alakult. Az a szolgáltatásmaximum, amely a dunántúli és felvidéki megyékben az addigi kötelezettségek mérséklését eredményezte, az alföldi településeken – ahol a robotnak egyáltalán nem vagy csak alig volt hagyománya – inkább súlyosbított a parasztság helyzetén. Nem sikerült a teleknagyság országos szintű kiegyenlítése, bár ez éppen – a szolgáltatások terén rosszabbul járt – Alföldön vezetett nagyobb telkek

kialakulásához. Kedvezőtlenül hatott a szabadmenetelűek kategóriájának teljes figyelmen kívül hagyása. Idővel problémát okozott a telkiállomány rögzítése is: a népességszám növekedésével elszaporodtak a töredék telkek, felgyorsult a zselléresedés. A rendelet kedvező következményei azonban mindenképpen meghaladják negatívumait. Nyugat-Magyarországon mérséklődtek a paraszti járadékok, országosan megszűnt a jobbágyok úrbéres földjeinek földesúri kisajátítása. Az Alföld sok településén csak az úrbérrendezés során alakult ki maga a telekrendszer. Az úrbérrendezést követően Mária Terézia már csak néhány – a parasztságot érintő – intézkedést hozott. Ekkor vezették be az ugarvetemények kilenced- és tizedmentességét (1774). 1767-ben korlátozták a birtokosok elővásárlási jogát parasztjaik terményeire. Komoly változásokat azonban ezek a rendeletek a magyar parasztság helyzetében már nem eredményeztek.

Nem jelentett alapvető változást hazánkban II. József jobbágyrendelete sem. Okát abban láthatjuk, hogy elveit nem a magyarországi viszonyoknak, hanem annak a tartománynak megfelelően határozták meg, amelyben – a Habsburg-monarchián belül – a jobbágyság (*Leibeigenschaft*) terheit a legsúlyosabbnak találták. A császár a csehországi parasztság helyzetén kívánt javítani az 1781. november 1-jén (tehát alig 11 hónappal trónra lépése után) kibocsátott, a „*Leibeigenschaft* felszabadítását” előíró rendelettel, amelynek érvényét a következő években más örökös tartományokra is kiterjesztették. Magyarországi bevezetésének terve 1783 elején merült fel, kibocsátására mégis csak az 1784-es, Horea és Cloșca vezetése alatt lezajlott erdélyi román parasztfelkelés nyomán, 1785. augusztus 22-én került sor. Fő pontjai között az örökös (földhöz kötött) jobbágyság megszüntetése, a szabad költözés kiterjesztése minden parasztra, a mesterség tanulásának és az iskolalátogatásnak a szabadsága szerepelt. Egyébként az erdélyi román parasztfelkelés vezetői is a császárt korábban felkereső instanciázók közül kerültek ki. Ők azonban nem elégedtek meg azzal a hangoskodó, de végül ártalmatlan demonstrálással, ami a közel két évtizeddel korábbi dunántúli mozgalmat jellemezte. Az általuk vezetett parasztfelkelés mind vallási (ortodox) és etnikai (román) céljait, mind véres eszközeit tekintve túlmutatott azon, hogy egyszerű társadalmi megmozdulásként kezeljük. II. József nehezen érvényesített jobbágyrendelete Ma-

gyarországon végül azért nem tudott döntő fordulatot hozni, mert a paraszttársadalom fő problémája ekkor már nem annyira a föld elhagyása (a költözés), hanem az egyre osztódó telkiállomány megőrzése volt. A rendeletben érintett örökös jobbágyság aránya az 1780-as években az ország lakosságának alig egynegyedét kitevő telkes jobbágyságon belül – az eddig feldolgozott néhány dunántúli megye adatai szerint – 50% alatt maradt, tehát nem érte el az 1 millió főt. Attól viszont, hogy a rendeletet valódi jobbágyfelszabadításként kezeljük, mégint csak óvakodnunk kell, hiszen az uralkodó nem törölte el a feudális szolgáltatások rendszerét.

II. József több más intézkedéssel is próbált javítani a jobbágy termelők helyzetén. Kötelezte a birtokosokat és az egyházat, hogy a kilencezet és a tizedet az aratástól számított 24 órán belül szedjék be, tiltotta a paraszttal való durva bánásmódot, megköötözésüket, bottal való büntetésüket, pénzbüntetés beszedését tőlük, korlátozta a földesúri előjogokat (korcsmáltatás, malomhasználat, elővásárlási jog a jobbágyok piacra szánt termékeire), engedélyezte, hogy a paraszt saját borát egész évben árusíthassa. A megyei ügyészek a jobbágypanaszokat is kötelesek voltak képviselni, az országos kormányshoz és bíróságok mellé jobbágyügyvédet állított. A kor felvilágosult nézeteiből fakadó humanitárius intézkedések azonban többnyire hatástalanok maradtak, utóbb pedig áldozatul estek a rendeletek visszavonásának. 1783-ban az uralkodó különben a robot pénzjáradékra való átváltásáról kikérte a Magyar Udvari Kancellária véleményét, ez esetben azonban el kellett fogadnia azt az ellenérvet, miszerint a parasztság az ország nagy részén nem rendelkezik elegendő piaci lehetőséggel, hogy a szükséges pénzt előteremtse. Nem sikerült az a terve sem, hogy a kamarai birtokok majorságait paraszti kisgazdaságokká alakíttassa, amitől újabb betelepédési hullámot várt, mert a kancellária a piachiány miatt a parasztgazdaságok önállósulását is kockázatosnak vélte.

A jobbágyrendelet végül – az úrbérrendezéssel ellentétben – nem váltott ki nagyobb ellenkezést hazánkban. Akadt persze megye (Szabolcs), amely halogatta kihirdetését, de ezzel is csak késleltette a bevezetését. Kibocsátása után helyenként inkább a parasztok elégedetlenkedtek, mivel – félreértve az uralkodó szándékát – többet, szolgáltatásaik teljes eltörlését várták tőle. Közismert, hogy a császár halálos ágyán, rendeletei

visszavonásakor a jobbágyrendeletet – amelyet politikája egyik sarkkövének tekintett – érvényben hagyta, s azt a politikáját ellenzők sem kívánták megsemmisíteni. Az 1790. évi országgyűlés a 35. törvénycikkkel biztosította, hogy – amennyiben kötelezettségeit és adósságait kifizette – a költözés joga minden magyarországi jobbágyot megillessen.

A 18. századi Habsburg-jobbágypolitika a szolgáltatások maximálásával, valamint a jobbágyföldök kisajátításának tilalmával a paraszti állapotot valamiféle örökbérlői státus felé közelítette, amelyben a járadék nagyságát immáron a föld relatív kiterjedéséhez (telekhányad) igazították. Ez a tény szakítást jelentett azzal a szokásos nivellálással, amelynek alapján minden jobbágyot azonos szolgáltatásra köteleztek, s elfogadta a parasztságon belüli differenciálódást, amely feltétlenül szükséges volt a gazdagparaszti, vállalkozói réteg megerősödéséhez. Az, hogy e rendszert II. József a paraszti termelést és áruforgalmat élénkítő lépésekkel erősítse meg, a rendeletek visszavonása miatt nem vált valóra. A 18. századi Habsburg-jobbágypolitika mégis tudomásul vette azt a kölcsönös függőséget földesúr és jobbágy között, amely nemcsak a birtokos számára tette kétségbevonhatatlanná jogát a járadékok behajtására, hanem a jobbágy számára is biztosította a szabad földhasználatot.

Megújult politika

„Országai közös anyja”

„Minden dologhoz nagy állhatatossággal fogtam, és a legerősebben kitartottam mellette – írta Mária Terézia többször idézett *Emlékirataiban*. – Bármennyire szerettem is családomat és gyermekeimet, annyira, hogy sem szorgalommal, sem gondoskodással, sem bánattal, sem munkával nem takarékoskodtam irányukban, mégis velük szemben mindenkor előnyben részesítettem volna országom érdekét, ha lelkiismeretem ennek szükségességéről győződött volna meg, vagy ha ezen országok jóléte úgy követelte volna meg, mivel ezeknek az országoknak közös és első anyja vagyok.”

Az a közeg, amelyben Mária Terézia először igazolhatta, mennyire komolyan kívánja venni a rá háruló feladatokat, a családja volt. Ha a családi politika fontossága nem is éri el az országirányítás szintjét, ismertetése nélkül a királynő jellemének és újíto szerepének bemutatása mégsem lehetne teljes. Mária Terézia gyermekei neveltetését sem formájában, sem tartalmában nem engedte a szokásos sablonok közé szorítani. Részleteit, célkitűzéseit nemcsak pontosan előírta, hanem folyamatosan ellenőrizte is. Ugyanakkor – miközben gondoskodásának alaposságával gyermekei boldogulását kívánta elősegíteni – nem habozott, ha úgy érezte, hogy – az *Emlékirataiban* elfogadott elv szerint – fiai és leányai sorsát állama érdekeinek kell alárendelnie.

Feltétlenül pozitív tulajdonságai közé kell sorolnunk, hogy államának súlyos megpróbáltatásai idején sem hanyagolta el családját. Minden nap felkereste a gyermekszobát (ezt uralkodói körökben nem tekintették kötelezőnek), s az együttlét óráit igyekezett kellemesen eltölteni. Egyik levelét úgy kezdte, hogy már negyedszer fog az íráshoz, de a császár és a körülötte játszó hat gyermek zsidongása miatt minduntalan eltéveszti a mondatokat. A nevelőknek és tanítóknak szóló előírások, túlmenve a kor formális utasításain, meghatározták a tantárgyakat, s több gyakorlati követelményt is tartalmaztak. Kisebb korban az írás és olvasás mellett a nyelvek (latin, francia, olasz, de legalább két kis főherceg magyarul is tanult), később a történelem, a földrajz, a birodalom országainak ismerete, a lányok számára kézimunka, a fiúknak vívás, lovaglás, valamint hadtudományi ismeretek elsajátítása került be a tantárgyak közé. A mulasztás büntetést vont maga után, bár e téren a királynő határozottsága esetenként éppen környezete vonakodásán bukkott meg. Amikor az elkényeztetett Józsefet pálcázásra akarta ítélni, a nevelők arra figyelmeztették, hogy osztrák főherceget még sohasem büntettek így. „Meg is látszott rajtuk” – válaszolta Mária Terézia, aki végül elállt ettől a büntetéstől. Az igazi gyakorlatra való felkészítés azonban így is hiányzott a nevelésből. Leányai úgy házasodtak, hogy a házasságletről sejtelmük sem volt.

Gyermekei házasságkötésénél egyébként is a szokások rabja maradt. Amit annak idején magának kiharcolt – jövődöbelije szabad kiválasztását –, gyermekeinek nem engedte meg. A házasságkötésekben dinasz-

tikus érdekeket érvényesített, a személyes szimpátiát nem vette figyelembe. Amikor Jozefa nevű leányát az erkölcsileg kétes hírű s életmódja miatt testileg is leromlott, rossz kinézetű IV. Ferdinánd nápolyi királlyal eljegyezték, leányát maga az anya is „a politika áldozatának” nevezte. Nem saját akarata szerint ment férjhez a kedvenc leány, Mária Krisztina sem. Ha valamelyik házasságra kiszemelt gyermek meghalt, helyére többnyire fiatalabb testvére lépett. Mikor az „áldozatnak” tekintett Jozefa elhunyt, helyére húga, Mária Karolina lépett, aki azután energikus fellépésével fegyelmelte meg férjét. (17 gyermek vállalásával pedig még anyján is túltett.) Mária Terézia második fiának, Károlynak a Bourbonok itáliai ágából szemeltek ki menyasszonyt, a harmadik fiú, Lipót a modenai hercegség örökösnejét kellett volna, hogy elvegye. Károly főherceg azonban 16 évesen meghalt, így öccsei „előrébb léptek” a sorban. Lipót vette el az időközben spanyol királlyá vált III. Károly leányát (s kapta meg a toscanai nagyhercegséget), míg a modenai örökös-nő férje öccse, Ferdinánd lett.

Nem szabadultak az anyai ellenőrzéstől a felnőtt, önállósult gyermekek sem. Gyakran megérdemelték a feddést, mint a legkisebb leány, Mária Antónia (közismert nevén Marie Antoinette), akinek Lajos dauphin (a későbbi XVI. Lajos francia király) feleségeként nem sikerült népszerűvé válnia a francia udvarban. Mária Terézia elsősorban gőgöségét, környezete problémái iránti közömbösségét bírálta. A királyi anya azonban jogot formált arra is, hogy a felnőtt gyerekek magánéletének apró részleteibe is beleszóljon. Lipót már Toscana uralkodója volt, amikor anyja megróttta, mert egy vadászat kedvéért magára hagyta gyermekét váró feleségét. „Gyöngeségünk folytán mindig mi járunk rosszul – írta Mária Terézia –, mert a férfiak, különösen a férjek nem szeretnek a minket megillető módon. Ha az utazás célja valamilyen szerencsétlenség elhárítása lett volna, magam követeltem volna leginkább ezt az áldozatot. De érdemes-e könnyű szívvel megszorítani egy drága lényt azért, hogy száz dámvadat leöljünk?” Mivel Lipót házasságából 16 gyermek származott, a hozzá tartozó hosszú terhességekkel, a toscanai nagyhercegnek nem sok alkalma nyílhatott a vadászatra.

A Mária Terézia által családtagjai számára kijelölt, meglehetősen szűkre szabott keretekből egyedül a férj, Lotharingiai Ferenc tört ki. Nem látványosan, de ugyanazzal a határozottsággal, amivel a politikától távol maradva pénzügyeit intézte. Igyekezett magát az etikett kötöttségeitől függetleníteni, idejét kellemesen eltölteni. Vadászott, mindenféle ritkaságot (érmét, kőzetet) gyűjtött. Mivel a Habsburg-örökös-nő viszonylag szegény vőlegényeként, majd férjeként az első éveket meglehetősen szerény körülmények között kellett eltöltenie, később magánvagyon kiépítésével kárpótolta magát. Álnéven kölcsönt adott, házakat, ingatlanokat vásárolt, saját nevén üzemeket, manufaktúrákat működtetett. Amikor 16 gyermek után Mária Terézia a házasság be-
szűntetésével kívánta elkerülni a további gyermekáldást, férje más hölgyek társaságában keresett kárpótlást. Közeledése azonban olyan óvatos volt, hogy ma sem tudjuk, vajon az öreg gavallér túllépett-e a plátói udvarlás szintjén. A családjához oly szigorú királynőnek mindenesetre ezúttal engednie kellett.

A királynő gondoskodása alól környezete (sem cselédnői, sem arisztokrata főhivatalnokai köre) nem tudott kibújni. Nagy ambícióval igyekezett a hozzá közel állókat a házasság révén kormányozni. Ha úgy gondolta, hogy egy jegyespár nem egymáshoz való, felbontatta eljegyzésüket. Máskor viszont mindent megtett annak érdekében, hogy a fiatalok szándéka iránt hajthatatlan szülőket megbékítse a házasság gondolatával. A házasságon kívüli kapcsolatokat mélyen elítélte, még ha az udvari arisztokrácia tagjairól volt is szó. Ha valamelyik fél (rendszerint a férj) hűtlenkedéséről hallott, nem habozott a feleséget is értesíteni, amivel persze többször okozott zavart, mint ahányszor segített. Szobalányairól vagy azok gyermekeiről is gondoskodni próbált. Ha házasságuk az ő kezdeményezésére vagy támogatásával jött létre, még az udvartartás szerényebb tagjai is az udvari kápolnában esküdhettek, s a rokonság a Hofburg tükörtermében vagy legalább annak előcsarnokában költhette el a menyegzői lakomát.

Az anyai gondoskodás alapossága alkalmanként alattvalóira is átcsapott. Ahogy gyermekei esetében előírta a vallásos nevelést és az egyházi előírások betartását, úgy igyekezett népe üdvözlésére is minden lehetőség lépést megtenni. Bécsben vasárnap a kocsmák és a kávéházak csak

délután nyithattak ki, nehogy akadályozzák a templomba menetelt. A fővárosban böjti napokon a vendéglőkben is eltiltotta a nem böjti ételeket és a nyilvános zenét. Tisztségviselőinek és katonáinak kötelezővé tette a vasárnapi misehallgatást, udvarának minden egyes tagjától elvárta a rendszeres gyónást és áldozást. Amikor Kaunitz 1774 áldozócsütörtökjén betegsége miatt nem vehetett részt az udvari kápolna ünnepélyes miséjén, a nagy hatalmú kancellár is tanácsosnak látta, hogy gyónásának igazolását elküldje a királynőnek.

Az anyai gondoskodásnak ezen áradása új volt a Habsburg-családban. Igaz, Mária Terézia előtt még nem ült asszony az örökös tartományok trónján, akinek össze kellett volna egyeztetnie a családi feladatokat az uralkodás gondoljaival. Mentésült ettől az utód, II. József is, aki – miután elvesztette feleségét és gyermekeit – teljes energiáját az államügyeknek szentelhette.

Politikusok nemzedékváltása

Ami a családban egyedül a királynő elhatározásától függött, ahhoz a politikában segítőkre volt szükség. Tanácsadókra a tervek kidolgozásában, befolyásos politikusokra a szándékok végrehajtásában. Mária Teréziának, ha csillapíthatatlan aktivitásához méltó partnereket akart találni, új politikusgenerációt kellett bevonnia állama irányításába. Ugyanakkor az előzmények Magyarországon és a birodalom vezetésének szintjén ebben az esetben eltérően alakultak.

A 18. századi Habsburg-uralkodók hazánkban olyan államhatalmi berendezkedéssel találták magukat szemben, amelytől kevés segítő hajlamot remélhettek. A rendek által választott testületek, a nemesi vezetők irányítása alatt álló hivatalok nemcsak az udvar abszolutisztikus törekvései elé tudtak komoly akadályokat gördíteni, de egyáltalán az államigazgatás folyamatos munkáját is meg tudták nehezíteni. Maga az állam működése is csak olyan kompromisszumok és engedmények árán sikerülhetett, mint a Rákóczi-szabadságharc abszolutizmusellenességét megtorlatlanul hagyó szatmári béke vagy a Mária Teréziát uralkodása végéig megkötő „életünket és vérünket” jelenet. (Pontosabban, a királynő koronázási esküje, amelyben ígéretet kellett tennie a törvények és a

nemesi kiváltságok tiszteletben tartására. Mária Terézia, miután az örökösödési háború legváltáságosabb hónapjaiban megkapta a remélt segítséget a magyar rendektől, élete végéig igyekezett tartani magát esküjéhez.) Ezen kompromisszumok árán lehetett elérni, hogy a 18. századi Magyarországon az államigazgatás folyamatossága mégsem szakadt meg, s nem robbant ki újabb Habsburg-ellenes felkelés sem.

A korábbi évszázadok – részben Erdélyből induló – Habsburg-ellenes rendi-függetlenségi törekvéseinek fegyveres folytatása egyébként sem ment volna könnyen. E mozgalmak nagy tekintélyű vezetőinek családjai ugyanis időközben eltűntek a magyar történelemből. Akik az ország vezetésében a helyükre kerültek, azok a békésebb megoldásokat választották. Férfiágon még a századfordulón kihalt a Zrínyi család. A költő Zrínyi Miklós fia, Ádám 1691-ben a törökök ellen vívott szalánkeméni csatában esett el, a kivégzett Zrínyi Péter fia, János kétes hitelű vádak alapján a Habsburgok börtönébe került, s 1704-ben fogságban halt meg. A Zrínyi Ilona révén leányágon örökölt Zrínyi-vér hazafias buzgása II. Rákóczi Ferenc halálával (1735) szűnt meg. A fejedelem két fiának halála (József † 1738, György † 1756) férfiágon a Rákóczi család kihalását jelentette. Rákóczi fejedelem leánytestvére, Julianna Aspremont gróf feleségeként sohasem vállalt anyjához, Zrínyi Ilonához hasonló politikai szerepet. A Habsburg-ellenes mozgalmakban jó nevet szerző Thököly Imre és Bercsényi Miklós emigrációban, török földön hunyt el, az pedig nem derülhetett ki, hogy lett volna-e mozgósító hatása az Apafi névnek, hiszen II. Apafi Mihály előtt sohasem nyílt meg a politizálás lehetősége.

A 18. század első felében a szatmári békében létrejött kompromisszum hívei kerültek a hazai politika élére. Akár a Pálffy János által képviselt, mindvégig udvarhű nemesség, akár a Károlyi Sándorban megjelenő „megtértek” számára a legfontosabb célnak a hagyományos politikai és társadalmi berendezkedés megvédése és fenntartása számított. A régi generáció, amelyből ők kikerültek, tekintélyével, vagy ha az kevésnek bizonyult volna, politikai tapasztalatával képes volt leszerelni az elégedetlenség nyílt formáit. Egyszerre sikerült leküzdeniük az udvar és a nemesi tömegek gyanakvását, egy időben tekintélyt szerezniük Bécs és némi befolyást a rendek előtt. Egyébként a szatmári béke felté-

teleit kidolgozó mindkét politikus megérte Mária Terézia trónra lépését, sőt Pálffy gróf éppen az 1741. évi országgyűlésen jutott politikai pályafutásának csúcsára, mivel ott az ország nádorává választották. Kezdeményező szerepet már nem vállalt, véleményére azonban a királynő adott, sőt érdemeit is igyekezett minél jobban hangsúlyozni. Amikor 1744-ben a császáriak – a magyar seregek közreműködésével – komoly sikereket értek el a franciák ellen a rajnai fronton, Mária Terézia Pálffy nádoron keresztül juttatta el dicséretét a rendekhez: „Abból, amit az újságokból a rajnai átkelésről megtudtál, kétségkívül megismerheted, hogy milyen vitézül és ügyesen viselkedtek a magyar seregek. Nem mulaszthatom el, hogy efelett érzett örömet ki ne nyilvánítsam. Nincs semmi, amit a magyarok vitézségétől és hűségétől ne várhatnék el minden alkalommal, nincs semmi, amit a királyság javára szíves és hálás lélekkel megtenni kész nem volnék. E levél, mint jóakaratom és a nemzet iránti különös szeretetem bizonyossága, minden megyével közzétessék.” Pálffy nádor 1751-ben, néhány hónappal a következő országgyűlés megnyitása előtt hunyt el. 88 éves volt. Mária Terézia uralkodásának első éveiben még a régi, nagy tekintélyű generáció több más főúri tagjára is számíthatott. Károlyi Sándor 1743-ban, Esterházy Imre esztergomi érsek 1745-ben, Esterházy József országbíró 1748-ban távozott az élők sorából.

Az együttműködés persze ebben az időszakban sem lehetett teljesen zavartalan. 18. századi történetünkben nem akadt olyan országgyűlés, amely ne az uralkodó és a rendek vitájával indult volna. A rendi sérelmek felsorolása szinte lefokozta a királyi előterjesztés hatékonyságát, azaz azt, hogy az országgyűlés tárgyalásainak menetét a kormányzat szabja meg. Az uralkodók által felvetett témákat (mint Mária Terézia korában a nemesi adózás vagy az úrbérrendezés ügyét) esetenként fel sem vették a tárgyalások napirendjére. A század legvégét (a francia háborúk korát) leszámítva egyik országgyűlés sem azt az adóösszeget szavazta meg, amelyet az udvar igényelt tőlük. A súlyosabb konfliktusok megakadályozására az udvar többször döntött az országgyűlés mellőzéséről. Hiába rögzítette törvény a diéta háromévenkénti összehívását, ülései között három esetben legalább egy évtizedes (1729–1741, 1741–1751, 1751–1764), egyszer negyedszázados szünetet találunk

(1765–1790). Mivel az adókat Magyarországon nem egy évre vetették ki, hanem folyamatos érvényességgel, beszédüket az országgyűlés szünetei nem gátolták. Összegüket emelni viszont csak diétai határozattal lehetett volna. Hosszabb időre betöltetlenül maradhattak olyan főtisztségek is (például a nádori szék), amelyekre csak az országgyűlés választhatott új méltóságot. Az udvarban erre is találtak megoldást a helytartói kinevezéssel. Pálffy Miklós nádor (János bátyja) 1732-ben bekövetkezett halála után Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc, Batthyány Lajos nádor 1765. évi halála után a királynő veje, Albert szász-tescheni herceg viselte ezt a hivatalt. Azok a többletfeladatok, amelyeket csak a nádor láthatott volna el, a helytartó nem (így az uralkodó helyettesítése, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás legfőbb irányítása, hadvezérség), az adott helyzetben – részben az abszolút állam térhódítása és a szakosodott igazgatás, részben e feladatok időszerrűtlensége miatt (hiszen az országgyűlést, ahol elnökölni kellett volna, nem hívták össze) – következmény nélkül elláthatlanok maradhattak. A rendek országgyűlési fellépésükhöz komoly támogatásra találtak a közép fokú igazgatás szerveiben. A megyei nemességet kettős kötődés jellemezte, és ezen belül a saját társadalmi rendjük iránt érzett elkötelezettséget fontosabbnak vélték, mint az udvar által megkívánt állami feladatok teljesítését.

A magyar viszonyoktól eltérően Mária Terézia birodalmi szinten látszólag jól működő hivatalokat és kitaposott úton haladó, nagy tapasztalattal rendelkező minisztereket örökölt apjától. Ezek a főtisztviselők azonban a valóságban a munkába belefáradt, a változtatásoktól idegenkedő idős államférfiak voltak. A Habsburg-államot legfelső szinten irányító ún. titkos konferencia (gyakorlatilag minisztertanács) legfiatalabb tagja Joseph Harrach gróf, az Udvari Haditanács elnöke 1740-ben 62 éves volt. Joseph Lothar Königsegg gróf, Erzsébet Krisztina császárné főudvarmestere (a haditanács korábbi elnöke) 67 éves, Philipp Sinzendorf gróf főkancellár 69 éves, Alois Raimund Harrach gróf, Alsó-Ausztria tartományi marsallja 71 éves, Gundakar Starhemberg gróf, az Udvari Kamara elnöke 77 éves. Többségük még I. Lipót alatt lépett magas hivatalába, így Mária Terézia már a negyedik uralkodó volt, akit szolgáltak. A királynő *Emlékirataiban* később komoly bírálattal illette az

általa örökölt állam igazgatásának hatékonyságát: „A meglévő nehézkes államvezetés mellett nem lehettem képes arra, hogy az ország természetét és erejét felmérhessem, így alá kellett vetnem magamat minisztereim tanácsainak. Javaslataik, mivel országaimat ők is csak azon egyes hiányosságok szintjéig tudták felmérni, amelyeket a rájuk bízott ügyekben megismertek, csak a részkérdéseket próbálták megoldani.”

Az örökös tartományok nemessége a magyarországinál jóval csekélyebb számú és súlyú volt. A reformáció visszaszorításával kapcsolatos birtokkoncentráció (a protestáns birtokosok földjeinek kisajátítása és kevés számú nagybirtokos kezébe adása), az arisztokrácia szinte feltétlen udvarhűsége a cseh–osztrák tartományokban megkönnyítette az államigazgatás átalakítását. A tartományi gyűlések némi vita után rendszerint megszavazták az uralkodók által kívánt adókat, reformokat. Mária Terézia pedig elkötelezett híveket talált magának az osztrák és a csehországi nemesség soraiban. Még az sem számított, ha legfőbb tanácsadói és támogatói nem a hagyományos arisztokrácia soraiból kerültek ki. Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf a poroszok által elfoglalt Sziléziából menekült el, hogy a királynő szolgálatában maradhasson. Wenzel Anton Kaunitz gróf családi vagyona jó ideig nem engedte meg, hogy külföldi nagykövetséget vállaljon, mivel a nagyköveteknek saját pénzügyi forrásaikból kellett kiegészíteniük a külképviseletek költségvetését. A 1749-es Haugwitz-reformból, valamint az 1761-ben Kaunitz tanácsára bevezetett változtatásokból Magyarország kimaradt. A királynő persze szerette volna, ha a magyar rendek is elfogadják a nemesi adózást, majd később, hogy a jobbágyság helyzetét országgyűlésen rendezzék, a magyar nemesség vonakodása azonban megghiúsította terveit.

Mária Terézia kudarcának okát abban kereste, hogy az országot vezető főtisztviselők nem nyújtottak neki elegendő támogatást. Valójában azonban túlértékelte a politikusok – nagyobb részét már általa fel-emelt – nemzedékének lehetőségeit. Batthyány Lajos (az 1751-ben megválasztott nádor), Grassalkovich Antal kamarai elnök s a többi új tisztségviselő olyan generációhoz tartozott, amely már nem veszélyes helyzetek feloldásában, tárgyalásokon, hanem hétköznapi hivatali munkában hívta fel magára a királynő figyelmét, s ennek köszönhette előmenetelét. Továbbra is lehettek közöttük régi arisztokratacsaládok

tagjai, mint Esterházy Ferenc vagy Pálffy Károly, a bécsi Magyar Udvari Kancellária egymást követő két vezetője, de olyan, gyakorlatilag köznemesi szinten megmaradt tisztségviselők is, mint Hadik András, aki az Udvari Haditanács elnökségéig vitte, vagy Izdenczy József, az Államtanács II. József által kinevezett magyar tagja. De ami az udvar szemében növelte értéküket, az kedvezőtlenül alakította kapcsolatukat a magyarországi nemességgel. Nekik már korántsem volt olyan befolyásuk a nemesi közvéleményre, mint elődeiknek. Voltaképpen velük kezdődött meg az arisztokrácia elidegenedése, elszakadása a hazai talajtól. Batthyány Lajost, Magyarország utolsó olyan nádorát, aki nem a Habsburg-házból származott, állítólag anyjának, Eleonore Strattmannnak kellett figyelmeztetnie, hogy ne hanyagolja el a magyar nyelvet.

Magyarországon tehát a királynőnek – minden igyekezete ellenére – nem sikerült az ausztriaihoz vagy a csehországihoz hasonló, az udvar iránt feltétlenül elkötelezett, ugyanakkor befolyásos arisztokrata támogató rétegre támaszkodnia. Még kevésbé sikerült felszámolnia vagy legalább háttérbe szorítania a köznemesség zajos, minden újtással szembehelyezkedő népes táborát, s ezáltal az ausztriaihoz vagy a csehországihoz hasonlóvá tenni a nemesség összetételét. (Ezt szolgálta volna a kisnemesek s főképpen a birtokkal nem rendelkező armalisták kiváltságainak szűkítése, járadékokkal és adókkal való megterhelése.) II. József már nem is feltétlenül törekedett erre. A rendekkel szemben táplált gyanakvása, valamint a felvilágosodás meggyőzőerejébe vetett hite következtében az értelem erejével akarta belátásra bírni alattvalóit. Politikájához nem önállóan gondolkodó egyéniségeket, hanem engedelmes hivatalnokokat keresett. Magára vállalt minden felelősséget, s viselnie kellett politikája következményeit is.

Gondoskodni minden alattvalóról

A királynő nem túlzott, amikor *Emlékiratainak* korábban idézett soraiban saját tulajdonságai közül állhatatosságát és kitartását emelte ki. A családi ügyekben tanúsított alaposságát érvényesítette az államügyek intézésében is. Beavatkozása az alattvalók életének olyan területeire is kiterjedt, amelyek eddig érintetlenek maradtak az állam-

politikától. Ugyanakkor az is tény, hogy politikai ügyekben intézkedései mögé csak bizonyos idő elteltével kerülhetett határozott koncepció, pontosan körvonalazott program. Nem mintha Mária Teréziának ne lettek volna meg az ehhez szükséges elképzelései. Neveltetése, amely kellőképpen meg tudta szilárdítani vallásos hitében, valamint meggyőződésében a fennálló társadalmi rend jogosságát illetően, továbbá felelősségérzete a reá bízott alattvalók iránt uralkodása kezdetétől fogva meghatározták cselekedeteit. Korai intézkedéseit mégis elsősorban a kényszerűség befolyásolta, az ellenfelei által országára erőltetett háború és az a már-már válságos helyzet, amelybe ez a háború a Habsburg-monarchiát sodorta. Az örökösödési háború első éveiben került sor az államigazgatás kisebb reformjaira, valamint a hadsereget érintő első változtatásokra.

Alaposabb beavatkozásra az államéletbe csak az örökösödési háború befejeződését követő békeévekben kerülhetett sor. Ha Bécs a hadszínteren elszenvedett kudarcok megtorlására s legfőképpen Szilézia visszaszerzésére törekedett, akkor mélyrehatóbb hadseregreformot kellett kezdeményeznie, s hozzá bőségesebb pénzügyi-anyagi háttérrel kellett biztosítania. Az osztrák államgépezet nehézkessége ezt nem tette lehetővé. Igazolta ezt az is, hogy amikor a poroszok bevonultak Sziléziába, hetek alatt átszervezték a tartomány adóigazgatását, s ennek alkalmazásával olyan bevételekre tettek szert, amelyekről Bécsben a hosszú Habsburg-uralom alatt nem is álmodhattak. Aligha véletlen, hogy éppen a Sziléziából elmenekült, a porosz államigazgatást ismerő Friedrich Wilhelm Haugwitz grófnak sikerült olyan tervet benyújtania, amely végül elnyerte a királynő tetszését. A Haugwitz-reform során felállított *Directorium in publicis et cameralibus* mintája a poroszországi *General Direktorium* nevű főhivatal volt. Az új „igazgatóság” egyesítette magában a tartományi illetékességű kancelláriák politikai és az Udvari Kamara gazdasági jogkörét. A cseh és osztrák kancelláriát felszámolták, az örökös tartományokban feladatát vesztett Udvari Kamara pedig hosszú évekig csak magyar ügyekkel foglalkozott. A reform másik oldalán a nemesség megadóztatása állt. Haugwitz úgy vélte, hogy csak a kiváltságosok bevonásával tud akkora összegű adót kivetni, amely elegendő lesz a tervezett 108 ezer fős hadsereg fenntartásához. Hamaro-

san önálló intézményes keretet kapott az eddig a közigazgatással összefonódott igazságszolgáltatás a Legfelső Bíróság (*Oberste Justizstelle*) felállításával. Nem alaptalanul tekinti néhány történész a Haugwitz-reformot a Habsburg-monarchiában a felvilágosult abszolutizmus kezdetének.

A változtatások következtében a hétéves háborúban a császáriak már korántsem játszottak olyan alárendelt szerepet, mint az örökösödési háborúban. Abban, hogy a bécsi kormányzatnak mégsem sikerült Sziléziát visszafoglalnia, nagyobb szerep jutott a nemzetközi helyzet balszerencsés fordulatának (mindenekelőtt az orosz uralkodóváltásnak), mint a katonai erőviszonyoknak. A külügyeket irányító Kaunitz államkancellár azonban a felelősséget Haugwitz rendszerére hárította, s újabb államigazgatási reformmal, az Államtanács felállításával a belpolitikát is saját irányítása alá vonta. A királynőt valószínűleg azzal sikerült megnyernie, hogy új hivatala számára semmiféle végrehajtó hatalmat nem igényelt, annak feladatát a tanácsadásra korlátozta. Ez végül megteremtette a beavatkozás lehetőségét a magyarországi ügyekbe is. A feloszlott Directorium helyére négy önálló, tárgyi illetékességű kormány szervet állítottak: a cseh–osztrák udvari kancelláriát, a kereskedelmi tanácsot, a főpénztárt és az udvari számvevőszéket. Ez utóbbi hivatal vezetője, Ludwig Zinzendorf gróf elérte, hogy munkatársai ne csak utólagosan ellenőrizhessék az állam bevételeit és kiadásait, hanem előzetesen a költségvetési tervezeteket is. A felhatalmazással sikerült valódi takarékoságra ösztönözni a különféle hivatalokat. A középfokú igazgatás szerveit guberniumnak keresztelték át. A császári hadsereg újabb reformjait Leopold Joseph Daun táborszernagy kezdeményezte. Egyesítette a kiképzést, az új szabályok vaskos kötetet töltöttek meg, amelyben – Podewils porosz követ szerint – „minden manővert magyarázatokkal ellátott metszeteken ábrázolnak. Minden ezrednek van egy ilyen könyve, s büntetés terhe mellett tilos megmutatni.” Felújították a tüzérséget. A III. Károly által 1717-ben felállított, több fegyvernemet kiszolgáló ún. mérnökakadémia mellé 1751-ben Bécsújhelyen új tiszti akadémiát alapítottak.

Ha a hadsereget erősíteni kellett, akkor a katolikus egyház politikai befolyását inkább korlátozni. Mária Terézia úgy vélte, hogy az egyház-

nak az államhatalom eszközeként kell szolgálnia, s az abszolút uralkodó politikáját kell közvetítenie. Előírta, hogy egyházi rendeletet csak uralkodói engedéllyel szabad kinyomatni, megtiltotta, hogy a szerzetesrendek jövedelmük egy részét Rómába, rendjük generálásának küldjék, továbbá, hogy a fiatalok 24 éves koruk előtt szerzetesi fogadalmat tegyenek. A túlzott hatalmú magyarországi főpapok befolyását egyházmegyéjük csökkentésével kívánta elérni. Így szakította ki az esztergomi egyházmegyéből a besztercebányai, rozsnyói és szepesi püspökséget, a győriből a szombathelyit, a veszprémiből a székesfehérvárit. A magyarországi püspöki kart (amely a nemességhez hasonlóan kimaradt a Haugwitz-rendszer adóreformjából) külön megadóztatta: a főpapok jövedelmük 10%-át az ún. vallásalapba voltak kötelesek befizetni. Amikor 1773-ban XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, kiállt a végrehajtás mellett, s az állam céljaira lefoglalta vagyonukat.

A hétéves háborút követő hosszabb, nyugalmasabb időszak adott alkalmat arra, hogy a királynő reformjait a társadalom, az oktatás és az egészségügy területére is kiterjessze. A jobbágyság helyzetén enyhítő úrbérrendezésnek – az addig kétoldalú földesúr-jobbágy kapcsolat hárompólusúvá tételének – mint a gyarapodó népesség életéhez különösen kapcsolódó intézkedésnek az ismertetése az előző fejezetben kapott helyet. Az oktatás reformjához a királynő uralkodása kezdetén a felsőfokú intézmények bővítésével és új intézmények alapításával fogott hozzá, hogy az állam számára különösen szükséges hivatalnok- és értelmiségi képzést elősegítse. 1749-ben Bécsben kibővítették az egyetem orvoskarát, ugyanezen évben alapították a Theresianum nevű hivatalnokiskolát. Uralkodása későbbi szakaszában Mária Terézia egy sor új szakiskolát állíttatott fel, másokat tovább fejlesztettek. Ennek során emelték 1763-ban felsőfokú (akadémiai) szintre a selmecbányai bányászati iskolát. Az alsófokú oktatás reformja az örökös tartományokban 1774-ben kezdődött el.

Magyarországon a nagyszombati egyetemen az 50-es évektől kezdve vezettek be a bécsi egyetem reformjához igazított változásokat. Az addig teológiai, bölcsészeti és jogi karral működő egyetemet 1769-ben orvosi fakultással, majd 1777-ben a mérnökképzést ellátó „alkalmazott felsőbb matematikai tanszékkal” bővítették. Az intézményt a királynő

1777-ben Budára, a királyi palotába, II. József pedig 1784-ben Pestre helyeztette. Az országot 8 tankerületre osztották, amelynek vezetői – egy kivétellel – világi személyek lettek. Tankerületenként egy-egy (valamennyi osztályt tartalmazó) ún. főgimnáziumnak kellett működnie. Az oktatás tartalmi oldalát az 1777-ben kibocsátott tanügyi rendelet (Ratio Educationis) rendezte. Az állam a szellemi élet területén Magyarországon először nyilvánította ki érdekeltségét az oktatásban, meghatározva nemcsak az oktatási intézmények felépítését, hanem a tantárgyi követelményeiket is. E rendeletben fektették le a magyarországi iskolák felépítésének rendjét. Eszerint az alsófokú népiskolák fellett az ötosztályos középiskola állt, ezt követték a négyéves akadémiák. A tantárgyak között nőtt a természettudományi tárgyak jelentősége, de fontos szerepet kapott a honismeret is. Az általános iskolakényszert nem mondták ki, de a községeket, földbirtokosokat mindenütt iskolák felállítására buzdították. A Ratio előremutató eleme volt az alsófokú oktatásban az anyanyelvi követelmény, amely a magyarországi lakosság 7 nemzetiségének (magyar, német, szlovák, horvát, rutén, szerb, román) megfelelően folyhatott. A középiskolától kezdve azonban az oktatás nyelve a latin lett, s tanulni kellett a német nyelvet is.

Az állami egészségvédelem eddig a vesztegzárak felállításával az embert s állatot pusztító járványok (pestis, marhavész) passzív távol tartására és lokalizálására szorítkozott. A század közepétől a bécsi egészségügyi bizottság létrehozása aktivizálta e területet. Magyarországon minden megye és város számára előírták diplomás orvos alkalmazását, járásonként diplomás bábaasszony foglalkoztatását. Az örökös tartományokban Mária Terézia jelentősebb újításai közé számítják az igazságszolgáltatás reformját is. A királynő új büntető törvénykönyve (1768), továbbá az új polgári törvénykönyv megalkotásának kísérlete (elkészült fejezeteit 1772-ben publikálták) a jogszolgáltatásban is megnövelte az állam befolyását. Magyarországon ezzel szemben a jogi életben alig találkozunk változással. A magyar rendiség éppen a jogrendszer védelmében állta leginkább az uralkodói akarat erősödő ostromát. A nemesség engedmények helyett megvédte a *Tripartitum* tekintélyét, s még szilárdabbá tette a rendi válaszfalakat a többi osztály felé. Mária

Terézia újításai közül mindössze a homlokon bélyegzés és a kínvallatás eltörlésének hatálya terjedt ki Magyarországra.

A reformok többségénél a királynő megbízható tanácsadóira támaszkodott, bár a sikert általában magának tulajdonította. A javaslatok elfogadása azonban ritkán korlátozódott egyszerű igenlésre. Mária Terézia egyetlen területen sem tudott passzív szemlélő maradni, néha szinte a kicsinyességig menő aprólékossággal szólt bele olyan ügyekbe is, amelyekhez valójában kevéssé értett. A hétéves háború kezdetén úgy érezte, hogy személyesen kell gondoskodnia katonái meleg ruhaneműjéről. „Mivel a hideg nemsokára beáll, csináltattam egyfajta köpenyt és bakancsot a legénység részére. Mások ellenben pokrócot ajánlanak. Meg kell próbálni, melyik a jobb” – írta elő ekkor. Máskor utasítása már-már túlment azon a határon, ahol még komolyan lehetett venni. „Tegnap elrendeltem ugyan, hogy mennyi porciót vehetnek a tisztek a raktárakból, de elfeledtem hozzátenni, hogy ez csak az ezredesektől lefelé illeti meg őket, de a tábornokokat nem.” Alfred Arneth, a 19. század nagy osztrák történésze, a bécsi udvari levéltár igazgatója Mária Terézia politikájának egy másik kritikus pontjára mutatott rá. Szerinte ugyanis: „Ha új hivatalt alapítottak elnökkel, alelnökkel, ennyi meg ennyi tanácsossal és titkárral, úgy vélték, már meg is valósították azt a célt, amire a hivatalt létrehozták.”

A jozefinus évtized reformjai

II. József jóval kedvezőbb körülmények között foglalhatta el trónját, mint amilyenek között anyja uralomra jutott. Mivel férfi volt, öröklését nem kellett külön szerződésekkel elfogadtatni, s trónra lépése sem váltott ki háborús konfliktust. Trónörökösi éveiben felkészítették az uralkodásra, így határozott tervekkel vehette át a hatalmat. Uralkodói elképzeléseit pedig szinte gyermekora óta érlelgette, alig 16 éves volt, amikor *Álmodozások* című tervezetében először papírra is vetette azokat. Akkor 10 év uralkodási időt kért ahhoz, hogy terveit valóra válthassa. A sors iróniája, hogy egyedulalma éppen 10 évig tartott, eredményei azonban nem váltották be fiatalkori reményeit. A hatalom átvételekor 39 éves volt, a várakozással eltöltött évek azonban nem hig-

gadtságát, belátását növelték, hanem éppen türelmetlenségét. Hiába illeszkedtek elképzelései határozott rendszerbe, ha megvalósításukhoz nem a legkevesebb ellenállással fenyegető területeken fogott hozzá, hanem rendszerint ott, ahol a legsúlyosabbnak érezte a problémát, s ahol beavatkozása azután konfliktusba torkollott. Lebecsülte a hagyományokat, nem vette figyelembe az emberi természet gyengeségeit. Az értelem erejében reménykedve nem mérte fel intézkedései várható érzelmi hatását. Nem próbálta kompromisszumok kötésével előkészíteni azokat, de nem törekedett arra sem, hogy támogatásukra szélesebb társadalmi rétegeket nyerjen meg. Rendeleteinek egyoldalúsága híveinek, a jozefinistáknak szűk körét is egyre apasztotta. II. Frigyes úgy jellemezte uralkodótársának politikáját, hogy az mindig a második lépést teszi meg először, mielőtt az első lépéssel megalapozná azt.

Már uralkodásának legkorábbi éveiben meglehetősen ellentmondásos hatást váltottak ki egyházi vonatkozású rendeletei. Említettük, hogy állam és egyház viszonyának rendezése érdekében országaiban milyen intézkedésekkel igyekezett mérsékelni a pápai befolyást. Az egyház befolyásának csökkentését szolgálta a cenzúra kivétele az egyháziak kezéből s a Bécsben működő, világiak által vezetett könyvvizsgáló bizottság hatáskörébe utalása. Kisebb jelentőségű művek kiadatásáról országos vagy tartományi bizottságok dönthettek. Türelmi rendelete (az örökös tartományokra 1781. október 13-án, hazánkra 1781. október 25-én bocsátották ki) teljes polgári egyenlőséget s lelkiismereti szabadságot biztosított az evangélikusoknak, a reformátusoknak s a görögkeletieknek. Bár protestánsok ritkábban addig is betöltöttek állami hivatalt, a pályát voltaképpen a türelmi rendelet nyitotta meg előttük. Ahol e vallások valamelyikének híveiből legalább 100 család élt, templomot, lelkészlakot és iskolát építhettek, ez vallásgyakorlatuk nagyfokú szabadságát biztosította, ha nem is a teljes egyenlőséget. Megkülönböztetés maradt az is, hogy a túrt vallások templomai egy ideig nem épülhettek közvetlenül az utca mellé, csak a templomkertbe, s nem lehetett tornyuk. Az 1782. január 12-én keletkezett újabb rendelet azon kolostorok feloszlatását írta elő, amelyek nem folytattak olyan hasznos tevékenységet, mint a betegápolás, oktatás stb. Ugyanakkor a lakosság lelki gondviselésének jobbítását szolgálta egy sor új plébánia

felállítása, amelyek papjával a felosztatott kolostorok szerzeteseit igyekeztek megnyerni. (Hazánkban 140 felosztatott kolostorról és a következő évtizedben létesített kb. 1200 új plébániáról tudunk.) A papnevelést a püspökségek mellett működő szemináriumok helyett központi szemináriumokra bízta. Egy 1783. évi rendelet a prédikációk ellenőrzését is lehetővé tette. A vallást érintő politika speciális elemét képezte az 1781-es zsidórendelet, amely engedélyezte az izraelita vallásúak számára a városba költözést, földek bérletét, számos ipar űzését és a felsőfokú tanulás lehetőségét. A zsidók a teljes egyenlőséget ezzel még nem nyerték el, mégis lehetővé vált felzárkózásuk a társadalom polgári elemeihez.

Az egyházi vonatkozású rendeletek a klérus ellenállását váltották ki. VI. Pius pápa 1782-ben bécsi személyes találkozással kívánta szándékától eltéríteni az uralkodót. A „fordított Canossa-járásnak” is nevezett látogatás azonban eredménytelen maradt. Hazánkban a püspöki kar igyekezett megakadályozni a rendeletek kihirdetését, 19 megye tiltakozott az egyházügyi rendeletek ellen. A szabad királyi városok egy része továbbra sem akarta engedélyezni a protestánsok betelepülését. József szigorú fellépésére, a hivatalnoki fizetések megvonásával való fenyegetésre volt szükség ahhoz, hogy az ellenállás megtörjön. A türelmi politika eredményességét mutatja, hogy míg az 1781-es türelmi rendeletet a hazai protestánsok kitörő lelkesedéssel fogadták, addig a 80-as évek közepétől a még mindig megkülönböztető vallási türelem helyett a teljes egyenjogúságot kezdték követelni. Sérelmeik többfelé a megyei programokba is beépültek. Az országos főhatóságokba bekerült protestánsok közül többeket (pl. Ócsai Balogh Pétert, Podmaniczky Józsefet, Vay Józsefet) 1790-ben már a nemesi ellenállás táborában találjuk.

Ugyancsak meglehetősen hamar – 1782–83-ban – hozzáfogott a császár a közigazgatás átszervezéséhez. Az Államtanács fennmaradt, politikai súlya azonban mérséklődött. A korábbi tekintélyes, az államigazgatásban nagy tapasztalattal és befolyással rendelkező tagokat felvilágosult, de a hivatali hierarchiában alacsonyabb posztról felemelt, rendszerint kevesebb tapasztalattal rendelkező politikusok váltották fel. Izdenczy József, a Magyar Udvari Kancellária korábbi előadója személyében ekkor került a testületbe először magyarországi politikus. A

magyar államigazgatás legfelső szintjén újra egyesítették a köz- és pénzügyigazgatást, az Udvari Kamara ügyeinek zömét azonban ezúttal a Magyar Udvari Kancellária alá rendelték. Ez utóbbiba beolvasztották az erdélyi kancelláriát és a horvát báni hivatalt is. Az összevont főhatóság továbbra is Bécsben működött. Vezetésében egyelőre nem következett be változás: a reformoktól idegenkedő gróf Esterházy Ferenc kancellár 1785-ben bekövetkezett haláláig tisztében maradt, s csak akkor lépett helyére a rugalmasabb gróf Pálffy Károly. A helytartótanácsot – amelyet kezdeményező szerepétől megfosztva a rendeletek közvetítőjévé súllyesztettek – 1783-ban a Bécshez közel fekvő, de az ország szempontjából periferikus helyzetű Pozsonyból a központi fekvésű Budára helyezték. A helytartótanács belső reformja során az addigi bizottsági rendszert a szakosított ügyintézés ügyosztályok (*departementum*) szerinti rendszere váltotta fel.

Hiába avatkozott be azonban az udvar mind erőteljesebben a kancellária és a helytartótanács ügyintézésébe, a felső szervek törekvései rendre megtörték a megyei nemesség ellenállását. Ahhoz, hogy az uralkodó politikájától érdemleges eredményt várhasson el, a nemesi ellenállás ezen fő fészket kellett felszámolni. A közigazgatási reformok második, 1785–86-os hullámában megszüntették a főispáni tisztséget, az eddig a megyei nemesség által választott alispánokat pedig kinevezett állami hivatalnokokká tették. Egyidejűleg az országot 10 (Erdélyt további 3) közigazgatási kerületre osztották, ezek irányítását pedig királyi biztosokra bízták. A megyét végrehajtó szervvé fokozták le, megfosztották törvényhozó és igazságszolgáltató jogkörétől, s elvették tanácskozási jogát. (Megyegyűlést ezután csak országgyűlési követ választására lehetett volna összehívni, József uralkodása alatt azonban erre nem került sor.) Ekkor kapott alispáni kinevezést a protestáns, nem nemesi származású Hajnóczy József. (Igaz, rajta kívül más polgári származású személy nem jutott ilyen magas hivatalba.) A nagy átszervezés felszámolta az ország kiváltságolt egységeinek különállását is. Megszűnt az erdélyi szász és székely székek, a jász- és kun kerület, valamint a hajdúvárosok önkormányzata, de a szabad királyi városok autonómiája is. Közigazgatási reformjaival Józsefnek mindenesetre sikerült elérnie, hogy a politizálás színterétől (ország- és megyegyűlés) megfosztott ren-

dek megfelelő fórum hiányában csak kevésbé tudták akadályozni az uralkodói akarat érvényesülését.

Türelmi pátense mellett II. Józsefnek talán legismertebb intézkedése a jobbágyrendelete volt, amelyről korábban már szóltunk. A jozefinus társadalompolitika ellenkező oldalán ugyanakkor olyan általános földadó terve szerepelt, amelyet birtokos és paraszt egyaránt fizetett volna. Magyarországra az adót előkészítő rendeleteket a császár nem terjesztette ki, az 1786-ban elrendelt földmérés, amely először vette számításba a földesúri majorságokat is, mégis bevezetésének szándékáról tanúskodott.

Mária Terézia korához képest viszonylag kevés újítást találunk József gazdaságpolitikájában. Az új uralkodó továbbra is ragaszkodott a merkantilista elvekhez, amit a Habsburg-monarchia viszonylagos gazdasági gyengesége indokolt. A kereskedelem szabályozása során megerősítették az eddigi védővámokat, ami – a környező országok ellenintézkedései miatt – újra csak Magyarországnak okozott károkat. Annál jelentősebb változtatásokat vezettek be az igazságszolgáltatás terén. A cél a véget érni nem akaró, évszázados perek gyakorlatának megszüntetése, a folyamatban lévő ügyeknek az új birodalmi kódex alapján való rendezése volt. Kimondták a törvény előtti egyenlőség elvét. A nemest, ha vétkes volt, származása nem mentesíthette a következmények alól. 1787-től fogva az osztrák büntetőkódex paragrafusai szerint ítéleztek. A halálbüntetést eltörölték, az elrettentést végtelen hosszúságú börtönbüntetés (ismerünk 100 évre szóló ítéletet is) vagy kényszermunka (pl. hajóvontatás) szolgálta. Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a földesúr peres ügyeit saját bírósága előtt folytathassa le. Az úriszéken ettől fogva csak a nem nemesek egymás közötti pereit folytatták, a megyei bíróságok is csak a nemesek kisebb ügyeivel foglalkoztak, míg a jelentősebb eseteknél az eddig csak fellebbviteli ügyeket tárgyaló kerületi táblák lettek az első fokú ítélethozatal fórumai. Fellebbezni a Királyi Táblához, innen a Hétszemélyes Táblához lehetett. A perek elhúzódásának megakadályozása érdekében megszabták, hogy minden per csak három fórumon mehet át, több fellebbezésnek nem adtak helyt.

A császár kísérletet tett arra is, hogy előírja a 6–12 éves korú gyermekek iskolakötelezettségét. A népiskolákban – nemzetiségi és felekezeti

különbség nélkül – azonos tankönyveket kellett használni, de a császár egyébként is támogatta a felekezetek közötti vegyes iskolák létrehozását. Az iskolai oktatást az 1785-ben felállított öt tankerületi tanulmányi igazgatóság szolgálta. A hagyományokkal, szokásokkal való szembefordulását tükrözheti a zarándoklatok és búcsúk felfüggesztése, az ereklyék tiszteletének, valamint a nekik tett adományozásoknak a tilalma, az új temetkezési eljárás (amely fakoporsó helyett egyszerű zsákot rendelt a holtaknak), a női divat cifraságainak betiltása.

Legfőképpen az államigazgatás érdekeit szolgálta volna József nyelvrendelete. Az uralkodó elsősorban az ügyintézés (közigazgatás, igazságszolgáltatás) nyelvét szerette volna egységesíteni, amihez persze az oktatásnak is csatlakoznia kellett. Az 1784-ben kelt rendelet 1785-től írta elő a hatóságok számára a német nyelvű ügyintézést. Az iskolákban csak németül tudó pedagógusok kaphattak volna állást. A császár úgy vélte, hogy nem okozhat gondot a holt, a lakosság túlnyomó többsége által nem értett latin nyelv felváltása egy élő nyelvvel. A türelmi időszak ellenére számos bíró és tanár veszítette el állását, mert nem tanult meg németül. De a hivatalnokok, tanárok és bírák vonakodásán túl a császár ott is ellenállással találkozott, ahonnan a legkevésbé számított rá: a megyékből. A latin nyelv ismerete ugyanis társadalmi rangot jelentett a nemesség számára, a nem nemesektől való elkülönülésének egyik fontos tényezőjét. Az uralkodó érveléséből a holt latin nyelv bírálatát idővel ők is elfogadni kényszerültek, a némettel tehát előbb-utóbb a magyar nyelvet állították szembe.

A magyarországi közhangulat megváltozását tükrözhetik azok a híresztelések, amelyek 1784-ben, a korona Bécsbe vitelekor keltek szárnyra. A Magyar Hírmondó nevű újság összefüggést látott abban, hogy amikor a koronát Pozsony városából kivitték, mennydörgéssel kísért zivatar tört ki. A távoli Erdélyben élő Rettegi György értesülései szerint ez a zivatar egészen Bécsig kísérté volt a menetet. „Azt beszélik, hogy szörnyű tempestas [vihar] következett mindjárt, mikor Bécsbe érkeztek is véle. Oly szörnyű dörgés, villámlás, jégeső, mennykőhullás volt, hogy azt tudták [hitték], világ végzik. Nem is engedték a bécsiek, hogy bevigyék.”

A trónra lépésekor az uralkodót meleg szavakkal köszöntő Rettegi véleménye egyébként is alaposan megváltozott: „Szörnyű dolgokat vűn [vitt] végbe ez a József császár mind a religio [vallás] dolgában, mind egyebekben. A klérus [egyház] dolga igen alászállott, sok templomot elvett, a benne való kincset a maga tárházába vitette, de mégsem tölt meg, hanem az nemességre azt akarta vetni, hogy minden száz forint jövedelemből 40 az ő cassájába menjen.” Egy másik hazai emlékiratíró, Keresztesi József pedig a nyelvrendelet súlyos következményeiről nyilatkozott: „Ezt követte még nagyobb rémulést okozó királyi parancsolat, mely szerint a deák nyelv minden dolgoknak, törvénykezeseknek folytatásában megtiltatott és így az egész országban a német szó, mint monarchica lingua [állami nyelv] felvétessék. Erre pedig 3 esztendő engedtetett legutolsó terminus, hogy már akkor még a falusi kisbírók is németül beszéljenek magyarul!” (!) „Mi leszen belőle? és mi módon maradhat a szegény magyar nép szabadsága? Csak az Isten tudja és az idő megmutatja” – sóhajtott fel Keresztesi másutt.

A műveltség és művészet új vonásai

1761 novemberében Eszterházy Károly váci püspököt áthelyezték az egri püspökség élére. A főpap azonban csak bő fél évvel később költözött át új székhelyére, mivel szerette volna minél előrehaladottabb állapotban utódára hagyni a megrendelése alapján – a neves bécsi építész, Franz Anton Pilgram tervei nyomán – éppen csak megkezdett váci székesegyház építését. Igyekezete azonban gyakorlatilag hiábavalónak bizonyult. Az új püspök, Christoph Anton Migazzi, aki egyúttal a bécsi érseki méltóságot is betöltötte, az addigi terveket félresöpörve, egy Bécsben élő fiatal francia építészre bízta meg a folytatással. Az építkezés irányítását átvevő Isidore Canevale pedig – bár a Pilgram tervei szerint elkészült alapokhoz alkalmazkodnia kellett – felépítette Közép- és Kelet-Európa akkor legmodernebbnek számító épületét. A hagyományos barokk követelményekkel szemben sima felületű, zárt tömbökből álló, szigorú mértani formákhoz alkalmazkodó elemekből állította össze a kupolás, toronysisakok nélküli székesegyházat. Canevale a korabeli Franciaországban „forradalmi építészetnek” neve-

zett stílust követte, amit az utókor – a klasszikus antikvitás építészeti elemeinek felhasználása miatt – a klasszicista jelzővel ruházott fel. A francia művész a kor hazai – barokk díszítéseket kedvelő – megrendelőinek tetszését egyelőre mégsem tudta megnyerni. Bár utóbb több megbízatást is kapott Magyarországon, az általa alkalmazott új elemek hazánkban csak meglehetősen lassan hódítottak teret. Igaz, megkedveltetésükben maga Canevale sem tudott igazán közreműködni. A váci székesegyház után elvállalta az udvar felkérését egy hatalmas pesti kaszárnya (az ún. Új-Épület) felépítésére, amely sem funkciója, sem politikai szerepe miatt nem válhatott példává az egyházi és főúri megrendelők számára. A sors iróniája, hogy Egerben viszont éppen Esterházy püspök lett a barokktól távolodó, a klasszicizmus felé mutató líceum (a mai Tanárképző Főiskola) építtetője.

A 18. századi Franciaország azonban nem elsősorban az építőművészetével lett Európa példaképévé. A Napkirály és utódai országában vált társadalmi üggyé a kor új szellemi irányzata, a felvilágosodás. Kezdetait a modern tudomány a 17. század végére helyezi, nagy alakjai (Montesquieu, Voltaire, Diderot stb.) azonban csak a 18. század folyamán léptek színre. Ekkor formálódtak ki a felvilágosodás reformtörekvései is: a feudális politikai és társadalmi rend bírálata, a kiváltságok megszüntetésének igénye, a lakosság anyagi és szellemi felemelkedésének elősegítése. A filozófusok azonban nem kívántak durva beavatkozást a politikai és társadalmi életbe. Éppen a polgárháborúba torkolló angol forradalom elriasztó hatása miatt kívánták a régi rendet békés úton, az értelem, a ráció erejével megváltoztatni. Önbizalmuk, a tudásba vetett hitük azonban nem ismert határokat. Úgy vélték, hogy a kívánt reformok végrehajtására akár az uralkodókat is meg lehet nyerni. Filozófiájuk hatása így igen ellentmondásosan alakult. Franciaországban, ahol elsősorban az abszolutizmus bírálatával szereztek népszerűséget, a nemesség, sőt számos arisztokrata is hívükké szegődött, Európa peremvidékein ezzel ellentétben legkorábban éppen az uralkodók ébredtek rá arra, hogy a filozófia idealizmusát fel tudják használni reformjaik megindoklására. A felvilágosult abszolutizmus a Habsburg-monarchiában is megelőzte a filozófia jelentősebb társadalmi elterjedését, még ha Mária Terézia maga nem is vált az új szellemi irányzat hívévé.

Franciaországban a felvilágosodás a filozófusok írásai, a nemesi és polgári szalonok vitái, a szabadkőműves páholyok gyűlései révén terjedhetett. Hazánkban azonban a 18. században kimondottan filozófiai célzatú írás nem jelent meg, a szalonok politizálását vagy a kávéházak olvasóköreit majd csak a francia forradalom hatása tudta felpozícionálni, s meglehetősen szűk körben indult a szabadkőműves mozgalom is. A felvilágosodás eszméi Magyarországon a szépirodalomban jutottak először a nyilvánosság elé, hogy később a nemzeti létet védelmező nyelvi harcban bukkanjanak fel, majd elősegítsék az éppen bontakozó szaktudományok erősödését. Nem vitatható, hogy a különféle áttételeken keresztül a filozófia nézetei gyakran veszítettek eredeti határozottságukból, egyaránt válhattak a régi rendet szerényen reformálni akaró nemesi politika és a radikálisabb polgári célkitűzések eszközévé. A felvilágosodás hazai terjesztői közül többen Bécsben – nem kis részben a magyar nemesi testőrség tagjaként – ismerték meg az új eszméket, ami a felvilágosult abszolutizmus hívévé avathatta őket.

A magyarországi felvilágosodás kezdetét hagyományosan 1772-höz, Bessenyei György *Ágis tragédiájának* megjelenéséhez szokták kapcsolni. A Szabolcs megyei nemesi család sarja 1765-ben került Bécsbe a magyar nemesi testőrségbe. „Bécsbe jövén, csak eszembe ötlött, hogy tanulni kellene, tanulni kezdek és egyhuzomban tizenegy esztendeig szüntelen ölöm magam” – írta évtizeddel érkezése után. S e tanulásnak maga is jelentős eredményt tulajdonított: „Bécs a jótevőm... [A világnak e] harmadik királynője emelt fel a porból karjaiba, hogy megmutassa a teremtés csodáit, saját nagyságát és létem rendeltetését.” A császárvárosban jutott hozzá a francia és angol filozófusok munkáihoz, ismerhette meg a német nyelvi és irodalmi mozgalom új törekvéseit. Röpiratokban, drámákban, elbeszélő művekben fogta pártját a reformoknak, beleértve a társadalom átalakítását, bár legfőképpen a hazai műveltség és az anyanyelv színvonalát kívánta emelni. Sokat foglalkoztatta egyrészt a változásokért küzdő ember belső vívódása, eredményességének korlátozott volta, másrészt a hatalom jogosságának kérdése, érvényesítésének buktatói. Irodalmi művei telve vannak hosszú elmélkedésekkel, színdarabjai olyan monológokkal, amelyek esztétikai értéküket ugyan csökkenthetik, világosan kifejezik azonban szerzőjük merész gondolatait.

Röpirataival a magyar nyelv használatára és tökéletesítésére ösztönzött (bár korai művei egy részét maga is németül írta). Felvetette egy hazai tudós társaság (akadémia) megalapozásának ötletét is (*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*). Pályája nem volt mentes a kudarcoktól. 1773-ban kilépett a testőrségtől, s egy ideig mint a magyarországi reformátusok ágense közvetített az udvar és az egyház között. Ellentmondásba kerülve megbízóival, elveszítette állását, sőt 1779-ben katolizált. A császári könyvtár őreként kapott évi járadékát II. József megvonta, ezért Bécset elhagyva Bihar megyei birtokára költözött. Ott is halt meg évtizedekkel később, 1811-ben, mindenkitől feledve.

A felvilágosodás gondolatainak magyarországi megjelenését azonban nem feltétlenül kell Bessenyei fellépéséhez kapcsolnunk. A bécsi udvarban formálódó felvilágosult abszolutizmus már 1772 előtt is pozitív visszhangot váltott ki hazánkban. Néhány főúr a vezető francia filozófusokkal kereste a kapcsolatot. Teleki József gróf nyugat-európai körútján 1759-ben Voltaire-t, 1761-ben Rousseau-t látogatta meg, s közben Párizsban más filozófusokkal is találkozott. Orczy Lőrinc báró az 1760-as évek elejétől Voltaire nyomán írt verseket a világi örömekről. Fekete János gróf a bécsi szalonokban megismert nagyúri élet szabados örömeiről írt költeményeiből küldött néhányat Voltaire-nek. E néhány arisztokrata felszínes kapcsolatkeresése persze nem feltétlenül jelentette a filozófia elveinek elfogadását. Teleki József soha nem vált az új eszmék követőjévé, s Voltaire-rel való találkozása során sem próbálkozott alaposabban megismerni a filozófus nézeteit. A protestáns erdélyi grófnak, aki néhány év múlva nagy értekezést írt a vallás védelmében, nem tetszett, hogy Voltaire „a vallásról nem sokat állít [azaz nem nézi sokba]”. Fekete János gróf verseit több ízben is száz-száz butélia tokaji bor megszépítő kíséretében küldte el a nagy filozófusnak. A filozófia szellemi hatása inkább a polgári-értelmiségi körökben érvényesült, ha nem is olyan előkelő személyes kapcsolatok révén, mint a főurak érdeklődése. Wessprémi István, a neves debreceni orvos 1760 körül került kapcsolatba Gerhard van Swieten-nel, a bécsi udvar felvilágosult szellemű orvosával. Az új eszmék terjedése viszont ellentétes volt a nemesség érdekeivel. Amikor Kollár Ádám, az udvari könyvtár igazgatója 1764-ben írt, említett munkájában (*Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatal-*

mának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról) a felvilágosult abszolutizmus szellemében vonta kétségbe a katolikus egyház hatalmi helyzetét, és támadta a rendi elmaradottságot, a magyar országgyűlés el tudta érni e munka magyarországi betiltását. Pedig Kollár nem állt egyedül a rendiséget bíráló nézetével. Az ő baráti köréhez tartozó Benczur József ugyancsak 1764-ben írt alkalmi politikai munkájában (*Ungaria semper libera*) ítélte el a rendi előjogokat.

A felvilágosult gondolatok első szórványos hazai megjelenését nem szabad túlértékelnünk. Weszprémi, Kollár, Benczur és Bessenyei példája mégis tanúsíthatja azt, hogy a hazai társadalomban volt olyan közeg, amely képes volt e gondolatokat befogadni s idővel terjeszteni is. Bessenyei munkássága különben sem maradt kivételes. Az általa képviselt rendi felvilágosultság a testőrírók – Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Naláczy József – bécsi, majd hazai tevékenységében folytatódott. Elemi erővel bontakozott ki a magyar nyelvért folytatott mozgalom, egyre több tollforgató értelmiségit, nemest és nem nemest, katolikust és protestánst, tanárt, lelkészt, szerzetest, újságíró, orvost, műszaki szakembert vonva be az egyes szakterületeken. A 80-as évek végétől az ország több városában nyelvművelő társaságok alakultak. A tudósok szótárakon, tankönyveken dolgoztak, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegyék minden tudományág kifejezésére. Felvirágoztak az egyes szaktudományok is. A jezsuita Pray György először kezdett hozzá összefoglaló magyar történeti munka megírásához (*Annales veteres*, 1761), s kiadványaiban az eddig ellenőrizetlenül követett forrásokkal szemben kritikával élt. 1770-ben adta közre a magyar és lapp nyelv rokonságát feltételező művét Sajnovics János. Rész- és összefoglaló munkák jelentek meg a gazdaságtan, a jog, az orvostudomány és a természettudományok területéről.

Nem szabad persze elfeledkeznünk arról, hogy a felvilágosodás filozófiájának ismerete a viszonylag fejlett francia társadalomban is inkább csak a társadalom felső és középső rétegeit jellemezte. Robert Mandrou francia történész ezt úgy fejezte ki, hogy „a 18. század francia Európpája, amelynek hatalmas öröksége oly impozáns”, végül is csak egy „kisebbség ügye” maradt. Még inkább igaz ez egy olyan, Franciaországhoz képest erősen elmaradott országban, mint Magyarország. Hatását ha-

zánkban nem is a filozófia nézeteit leveleikben, irodalmi műveikben visszaadó értelmiségiek, írók, költők tevékenységével tudjuk lemérni, hanem egyrészt a műveltség szintjének emelkedésével, ami az udvar felvilágosult iskolapolitikájának köszönhető, másrészt azzal a kisugárzással, amit a gazdagodó hazai szépirodalom elért. Meg kell elégednünk azzal, hogy a 18. század második felének, utolsó negyedének szellemi emelkedését egyik oldalon a közoktatás javulásával, többek között a falusi iskolák számának növekedésével, valamint a közép- és felsőfokú oktatás tökéletesedésével, a másik oldalon a magyar nyelvű tudományos és szépirodalmi kiadványok számának öröndetes gyarapodásával mérjük. Az iskolahálózat kiterjesztésébe az egyházak mellett az állam is bekapcsolódott. A helytartótanács 1770–71-es felmérésének meglehetősen hiányos adatai alapján úgy tudjuk, hogy a szűkebb (Erdély, a Temesköz és Horvátország nélküli) Magyarország 8742 településén 4145 népiskola működött. Mivel a városokban, nagyobb falvakban akár több iskola is lehetett, ez nem jelentette azt, hogy minden második településen volt iskola, még kevésbé azt, hogy a falusi gyerekek rendszeresen látogatták az iskolákat. A tanítás rendszerint a késő őszi, téli hónapokra korlátozódott (akkor is csak azokra a napokra, amikor az időjárás nem tette megközelíthetetlenül az iskolát), hiszen az idő megenyhültével a gyerekeket munkára fogták. Tessedik Sámuel önéletírása mégis arról tanúskodik, hogy a falusi lakosságban is kialakult egyfajta igény gyermekeik taníttatására. (Igaz, ezt a lelkész leginkább a gazdag parasztoknak a latin nyelv tanítására vonatkozó követelésében tapasztalhatta.) A népiskolák hálózatának sűrűsödése ugyanakkor mind több településen adott lehetőséget ezen igény kielégítésére. Az alapfokú oktatás kiterjesztésénél talán eredményesebbnek bizonyult az állampolitika a közép- és felsőfokú oktatás említett szabályozásában.

Az olvasás iránti igény növekedését tükrözheti a nyomdák számának jelentős emelkedése. Ha hinni lehet az adatoknak, Magyarország és Erdély nyomdáinak száma 1760–90 között megháromszorozódott (17-ről 51-re növekedett). Az egyházi kézben lévő nyomdák túlsúlya megszűnt, az újonnan alapított műhelyeket világi vállalkozók működtették. Egy modern felmérés szerint Magyarországon 1765–90 között (tehát 25 év alatt) kétszer annyi könyv hagyta el a nyomdákat, mint

1712–65 között (tehát 54 év alatt). Lassabban tudott tért hódítani a magyar nyelvűség. II. József egyeduralmának évtizede alatt a latin nyelvű kiadványok aránya 50%-ról 37%-ra esett vissza, a magyar nyelvűeké 27%-ról 34%-ra, a német nyelvűeké 17%-ról 23%-ra nőtt. (A hiányzó 6-6%-ot a nemzetiségi kiadványok tették ki, amelyek aránya a jozefinus évtizedben ezek szerint nem gyarapodott.) A korábban domináló vallásos és tudományos kiadványok mellett jelentősen emelkedett a kalendáriumok és a szépirodalmi alkotások aránya. A pozsonyi *Magyar Hírmondó* megjelenésével 1780-ban megszületett a magyar sajtó. A könyveket már nem feltétlenül kellett megvásárolni ahhoz, hogy valaki elolvassa. 1774-ben Klimó György pécsi püspök 15 ezer kötetes könyvtárát – elsőként az országban – heti két napra megnyitotta a nyilvánosság előtt. A nagyszombati egyetemi könyvtár állománya az egyetem Budára költöztetésekor (1777) vált nyilvánossá. E gyűjtemények látogatói azonban inkább tudósok, papok, diákok voltak. A szépirodalom iránt érdeklődő olvasók számára a könyvkölcsönzés könyvkereskedők vállalkozásaként indult meg. 1789-ben Sopronban, 1790-ben Győrött alakult kölcsönkönyvtár.

A műveltség lassú, felszín alatti gazdagodásánál jobban követhetőnek látszik a művészet átalakulása. A kor műalkotásai azonban azt tükrözik, hogy a hagyományok visszahúzó ereje e téren meglehetősen szilárdnak bizonyult. A klasszicizmus az építészetben – mint láthattuk – egyelőre nehezen tudta leküzdeni a barokk ízlés uralmát. Azokra az épületekre, amelyeket Canevale váci székesegyháza után emeltek, inkább a klasszicizáló késő barokk elnevezést szokták alkalmazni, s nem a klasszicista jelzőt. Az egri líceum épülete, amelyet az építtető Esterházy Károly egyetemnek szánt, Fellner Jakab terveinek köszönhetően nemcsak a püspök által antiknak tekintett díszítőelemeivel (mint a háromszögű oromzatok vagy a füzérdíszek) tükrözi az új stílust, hanem a hatalmas épülettömeg erőit sugárzó elrendezésével is. Belső kiképzése, a kápolna és a könyvtár, de akárcsak a lépcsőház ívelt formái mégsem tudtak véglegesen elszakadni a barokk hagyományoktól. Fellner később hasonló elvek alapján tervezte meg a veszprémi püspöki palotát is. A századvég püspöki építkezéseiben elsősorban ausztriai tervezők kaptak szerepet. Franz Anton Hillebrandt a nagyvárad püspöki palotával,

Melchior Hefele a pozsonyi prímási palotával és az újonnan alapított szombathelyi püspökség épületeivel egészítette ki az átmeneti stílus együtteseit. A festészet megújításában ugyancsak Esterházy püspök szerepét kell kiemelnünk, aki az egri líceum freskóinak készítőitől a barokk bonyolult allegóriái, dagályos stílusa helyett tiszta, áttekinthető kompozíciót követelt meg. A könyvtárt díszítő monumentális freskó, a *Tridenti zsinat* festője, Johann Lucas Kracker a valóságos történeti személyek világos elrendezésével, az egyenletes világítással e stílusváltást jelzi. A 70-es években egyszerűsödött a hosszabb ideje Magyarországon működő legjelentősebb bécsi festő, Franz Anton Maulbertsch művésze is. Maulbertsch a vallásos témák hagyományos mondanivalójába illesztette be az új stíluselemeket.

A társadalom többségének ízlését azonban e néhány újítási kísérlet még nem tudta befolyásolni. A lakosság legalább a század végéig kitarzott a barokk művészet mellett. Csak a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk lelkesítő hatása szorította háttérbe a régi rendet jelképező túldíszítettséget, s az eszmék tartalmi és a divat külsőlegyes átalakulása tette népszerűvé a leegyszerűsített formákat.

A rendeletek visszavonása

Uralkodóként II. József saját tévedése áldozatává vált, amikor nem próbálta meg híveit egységes politikai táborba tömöríteni. A jozefinisták nem túl népes serege persze így is segítségére tudott lenni szándékai megvalósításában. Beépültek az államigazgatásba, sőt a rendi szervek mellőzése következtében azok irányítását is átvehették. Származásukat tekintve igen vegyes összetételűek voltak, így például közéjük tartozott néhány főúr (mint Széchényi Ferenc vagy Teleki Sámuel gróf, akik kerületi biztosságot vállaltak), köz- és kisnemesek (mint Izdenczy József, az Államtanács magyar tagja vagy Kazinczy Ferenc), kevés számú polgár (mint Hajnóczy József, az egyetlen nem nemesi származású alispán). De széles volt a szimpatizánsok tábora is, akik közösségük érdekeit fel nem adva egyéni szint igyekeztek vinni a reformokba (mint Niczky Kristóf, a helytartótanács elnöke vagy Ürményi József személynök). A császárral rokonszenvezett a magyarországi értelmiség java része, függetlenül attól, hogy nemesi vagy nem nemesi származású volt. Közülük többen egy ideig még a házára sérelmes intézkedéseket is elnézték az uralkodónak (mint például a nyelvrendeletet). Ilyen okkal magyarázta csatlakozását és a császár melletti kitartását Hajnóczy is Forgách Miklós grófnak, az egyik elsőként eltávolított főispánnak 1785-ben írt nevezetes levelében: „Ha tudom, hogy kormányzati formánk természetes ellenségességet jelent a nemesség és a nem nemesek között, s hogy egy rendi gyűlés soha nem mond le jóakaratólag egy jogról, amelyet erőszakkal szerzett és tart fenn, akkor is kötelességem

mindent elkövetni, hogy minden embertársamat természetes jogaihoz segítsen. Kötelességem ez, ha cselekedeteimet a cél érdekében mindaddig a fennálló szabályokhoz igazítom is, amíg azok érvényüket nem veszítik. És hiszem, hogy ha így élek, emberbarát leszek anélkül, hogy megszűnnék jó hazafi lenni. De ha e kettőt nem lehetne egymással összeegyeztetni, inkább akarok emberbarát lenni, mint hazafi.” Hajnóczy mindenestre alispáni tisztében maradt a rendszer bukásáig. Hivatalt vállalt Kazinczy Ferenc is, aki kassai tankerületi felügyelőként szolgált a jozefinus oktatásügyet, s aki irodalmi pályája első szakaszában igyekezett összeegyeztetni a nemzeti célokat II. Józsefnek a hagyományokat semmibe vevő törekvéseivel. Mentséget keresett (és talált) a nyelvrendeletre Pálóczi Horváth Ádám (népdalaink szorgos gyűjtője) is. A jozefinisták köre azonban végül éppen a monarchia nehéz óráiban bizonyult meglehetősen súlytalannak, s ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nem pótolhatja a tényleges társadalmi bázist.

Az uralkodó szerencséjére jó ideig ellenfelei sem találtak alkalmat az egységes fellépésre. Hozzájárult ehhez az is, hogy társadalmi különbségeiknek megfelelően más-más oldalról kifogásolták a jozefinista politikát. Volt, aki sokallta, mások kevesellték az uralkodó reformjait, egyesek elvi-tartalmi oldalról bírálták, másokat csupán a rendeletek durvasága sértett. A nemesség kiváltságai védelmében aligha használhatta volna fel az alávetettek elégedetlenségét. Azt persze nem lehetett megakadályozni, hogy a császár uralkodásának későbbi éveiben az elégedetlenség meg ne rontsa a közhangulatot. Magyarországon József elsősorban a könnyen elszigetelhetőnek vélt nemesség ellenállásával számolt, s a rendi fellépéssel szemben teljes egészében igazságosnak érezte a maga abszolút hatalmáért folytatott harcát. Pedig a valóságban a szálak sokkal jobban összekuszálódtak annál, hogy ilyen egyszerűen meg lehessen ítélni a helyzetet. A magyar nemesség ugyanis egyszerre – talán saját maga számára is kissé váratlanul – a születő nemzeti mozgalom élén találta magát. Nemcsak a sértett katolikus egyház támogatására számíthatott, hanem sok protestánsra is. S a nemesi ellenzék oldalára szorult vámsérelmei miatt a magyarországi polgárság, a nyelvrendelet miatt az értelmiség jelentős része, majd 1787–88-tól, a török háború kirobbanásától a katonai rekvirálások miatt sokfelé a parasztság is. A

nyelvrendelet különben jó ürügyet szolgáltatott a régen elavult latin hivatali nyelv lassú háttérbe szorítására s az irodalomban és a tudományban már megindult magyar nyelvi mozgalom közéleti kiterjesztésére. A nyelvi-nemzeti mozgalom, amely eredetileg csak a kulturális törekvésekben jelentkezett, lassanként a politika mezejére is átcsapott.

A rendi-nemesi elégedetlenség kifejeződése számára a török háború kirobbanása hozott váratlan lehetőséget. A császár 1787 nyarán az újoncállítás és a hadsereg gabonaellátásának megajánlására újra engedélyezte a megyei közgyűlések összehívását. A megyegyűlések országgyűlést sürgettek. A császár egyelőre nem mutatkozott hajlandónak a diéta összehívására, kénytelen volt tehát a rendek hozzájárulása nélkül intézkedni, erővel szedetni az újoncokat, begyűjtetni a gabonafelesleget. A növekvő terhek csak fokozták a sikertelen háború népszerűtlenségét, amit a hazai művészet a múlt dicső tetteinek felelevenítésével erősített. A soproni Stephan Dorfmeister a szigetvári plébániatemplom freskóján a török sereg Bécs alá vonulását élete árán megakadályozó, de a császáriak által magára hagyott Zrínyi Miklósnak állított emléket. Dugonics András történelmi regénye, az *Etelka*, amely – bár témája szerint Árpád fejedelem korában játszódik – félreérthetetlenül aktualizáló célzásaival a császárt és ármánykodó tanácsosait marasztalta el.

1789 végre eredményeket ígért a törökellenes háborúban. A császáriak október elején bevették Belgrádot, majd néhány héttel később Szendrőt. A siker azonban elkésett, a magyarság már nem tudta magának érezni a győzelmeket. S nem sikerült kihasználnia azokat a bécsi udvarnak sem, hiszen Európa e hónapokban már nem a Balkánra, hanem a forradalmi Párizsra figyelt. A Bourbonok bukásával a Habsburgok legjelentősebb politikai szövetségesüket veszítették el, s a diplomáciai életben az elszigetelődéstől kellett félniük. Ennek első jele lehetett, hogy nagyjából Belgrád bevételével egyidejűleg a Franciaországgal szomszédos Osztrák Németalföldön (a mai Belgium területén) függetlenségi háború kezdődött, amely 1790 januárjában a tartomány elszakadásával járt a Habsburg-monarchiától. Ebben a helyzetben Bécs sehonnan sem remélhetett segítséget.

Egyre fenyegetőbbre fordult a hangulat Magyarországon is. A háború terhei a társadalom minden rétegét sújtották, s alkalmasnak látszott-

tak arra, hogy egységbe tömörítsék a születő nemzetet, ha nem is valamiféle külső ellenség, hanem éppen saját uralkodója ellen. A lakosság vélt vagy valóságos sérelmei különös veszélyt jelentettek Bécs számára. Várható volt, hogy a tömeg előbb-utóbb késznek mutatkozik majd arra, hogy az abszolutizmus ellen már régen fellépő rendek mögé sorakozzon, azok mozgalmába kapcsolódjon be. S a császár még mindig nem mérte fel a helyzet fenyegető voltát. 1789. február 28-án elrendelte az egyházi kezelésben lévő hiteles helyek felszámolását s anyaguknak Budára szállítását, hogy az ott felállítandó telekkönyvi főhivatal alapjául szolgáljanak. A birtokjogi perekben nélkülözhetetlen hiteles helyi levéltárak felszámolása mögött a rendek méltán érezhették birtokjoguk majdani revíziójának veszélyét. Folytatódott a gabona-hozzájárulás begyűjtése. Nem csoda, ha a nemesség a Habsburgokkal ellenséges viszonyban lévő Poroszország és Hannover felé kacsingatott. 1789 tavaszán megbízottjuk Berlinben tárgyalta Herzberggel, II. Frigyes Vilmos porosz király miniszterével. Úgy tűnt, csak idő kérdése, hogy mikor kerül a nemzeti függetlenség jelszava a rendi opposíció zászlajára.

S a császár még mindig hajthatatlan. 1789. október 24-én arra utasítja a haditanácsot, hogy azokkal szemben, akik nem teljesítik a gabona-hozzájárulást – legyenek akár nemesek vagy egyháziak –, fogatosítsanak katonai végrehajtást. A végrehajtás a megyék tiltakozása ellenére meg is kezdődik. Egzekúciót folytatnak többek között Pest vármegye alispánjával szemben is. Ekkor kap hírt az uralkodó a belgiumi eseményekről, amelyek végre megingatják elszántságát. Felfüggesztve a birtokösszeírást, ígéretet tesz az országgyűlés összehívására, s ismét engedélyezi a megyegyűléseket. Ezeken azonban a résztvevők újabb követelésekkel állnak elő. „Megértettem, hogy nemrég hírül adott szándékaim nemcsak jó hatással nem jártak a vármegyékre, hanem azok legtöbbje gyűlésén ismételten tiszteletlenül viselkedett” – vonja le a tanulságot az uralkodó, aki 1790. január 24-én levélben utasítja Pálffy Károly magyar-erdélyi kancellárt, hogy Bánffy György erdélyi gubernátorral, valamint az Államtanács egy képviselőjével együtt dolgozzon ki javaslatot a problémák megoldására. A császár utasítása nyomán tartott szűk körű értekezleten a felkért politikusok (az Államtanácsot Anton Spielmann előadó képviselte) nagyfokú engedékeny-

ségre akarták rábeszélni az uralkodót. „Ha a megyei közgyűlésekről felérkezett megnyilatkozásokból ítélni lehet, az országban oly nemű már a hangulat, hogy az izgalom okainak megszüntetésével nem lehet eléggé sietni, a törvénytelennek tekintett rendeleteket még a megígért országgyűlés előtt meg kell szüntetni” – foglalták össze véleményüket. Mivel felterjesztésük a legfontosabbnak ítélt sérelmeket részletezte is, a résztvevők egyúttal azt is tanúsítani látszottak, hogy a „törvénytelennek tekintett rendeletek” megszüntetésén gyakorlatilag a józsefi rendszer felszámolását értik. Javaslatuk elfogadásában persze aligha bízhattak. Talán a többnyire hajthatatlannak mutakozó császárra akartak ezzel nagyobb nyomást gyakorolni, hogy előterjesztésüket legalább részben elfogadja.

Hasonló javaslattal állt elő az Államtanács elnöke, Kaunitz is, akinek óvatosságra intő tanácsait az uralkodó eddig visszautasította. „Én tehát a kancellária előadásaival teljesen egyetértek s csak azt kívánom, hogy javaslataink rögtöni keresztülvitele elégséges legyen azon eredmények elérésére, amelyeket a kancellária remél – írta a császárnak küldött levelében. – A kedélyek annyira fel vannak izgatva, a bizalom annyira elveszett, hogy annak [tehát a remélt eredményeknek] ellenkezője is nagyon lehetséges. Azért félek, mégsem elégszenek meg vele. Méltóztassék Felségednek megemlékezni, hogy Németalföldjét immár elveszítette, talán visszavonhatatlanul. Nagyon félok, hogy a Monarchiát ugyanezen szerencsétlenség fogja érni, mégpedig a magyar nemzet részéről, mely külföldi támogatásnak sem lesz híjával.”

A nagybeteg, egy hónapja ágyhoz kötött II. Józsefet betegsége gyors döntésre készítette. A malária időszakos láza az értekezlet napján szünetelt, másnapján azonban új rohammal fenyegette. A császár így végül szinte eredeti tartalmában fogadta el a kancellárián tartott értekezlet résztvevőinek javaslatát. Rendeleteit – három kivétellel – visszavonta. „Ilyen körülmények között semmit sem ér a fél tett – hangzik döntésének szövege. – Én tehát, hogy egyszer s mindenkorra elejét vegyem a magyar és erdélyi rendek minden elgondolható, a méltányosságnak csak színével is bíró panaszainak, minden uralkodásom alatt kelt általános rendeletet és intézkedést eltörlök, s őket azon állapotba visszahelyezem, melyben Őfelségének, a boldogult császárnénak halá-

lakor voltak. Ebből csak a tolerantia-pátenst, az új lelkesrendezésre vonatkozó intézkedést, végre a jobbágyokra vonatkozót veszem ki.” A császári döntést másnap a kancellárián rendeletté fogalmazták, s 28-ai keltezéssel küldték meg az alárendelt hatóságoknak.

II. József közel egy hónapig élt még a rendeletek visszavonása után, a magyarországi politikába azonban már alig avatkozott. Február 17-én lemondóan vette tudomásul, hogy a magyar koronát elindították Budára. „Most látom, hogy a Mindenható még életemben minden munkámat semmivé teszi” – kommentálta az eseményt. Közömbössége persze nem terjedt ki a birodalom minden ügyére. Amikor február elején a cseh rendek ottani politikája visszavonására kérték, ebbe már nem egyezett bele. Meghátrolása csak Magyarországra vonatkozott. 1790. február 20-án hunyt el, 49 éves volt.

Hazánkban a jozefinus politika a rendeletek visszavonásával látszólag dicstelen véget ért. Ezt erősíthette, hogy visszanyerték befolyásukat a rendi érdekeket képviselő hivatali szervek, számos előjogukat szereztek vissza a földbirtokosok. Erdély igazgatását újból különválasztották az anyaországtól. Pozitív tényt jelenthetett ezzel szemben, hogy visszaállt hazánk különleges, alkotmányos különállásként jellemzett jogállása a Habsburg-monarchián belül. A nyelvrendelet hatálytalanítása a nemzeti fejlődés elől hátrított el komoly akadályt. Más területeken magának a józsefi politika bizonyos elemeinek továbbélése gyakorolt kedvező hatást, hiszen az eltelt 10 évet nem lehetett maradéktalanul kitörölni a történelemből. Többé nem szerezhette vissza korábbi hatalmát Magyarországon a katolikus egyház. Ellenőrzéséhez az állam a későbbiekben szigorúan ragaszkodott. Csak utóbb került sor a cenzúra korábbi jogkörének visszaállítására. Alig változtatott József halála a helytartótanács és az erdélyi gubernium munkáján. Nem törhette meg a rendeletek visszavonása a gazdaság és a szellemi élet előrelépését. Az ország Ausztriával folytatott kereskedelme az 1780-as években mindvégig aktív maradt. A hazai magyar ajkú polgárság gyengesége miatt a polgári-nemzeti fejlődés nem nélkülözhetette a birtokos nemesség műveltebb, nyugattal kapcsolatot tartó rétegének s a nagyrészt belőlük sarjadt megyei-városi értelmiségnek a közreműködését, ösztönzőerejét. Az újonnan formálódó nemzettudat már nem annyira a mindig is ma-

gyarul beszélő parasztnépet, mint inkább a magyarságukból kivetkezett főnemeseket érezte a közösségen kívül állónak. A jozefinizmus rendszerének veresége – az örökös tartományokhoz hasonlóan – Magyarországon sem vezetett a 80-as évek fejlődésének megsemmisüléséhez, de maga a Habsburg-abszolutizmus sem akadályozhatta meg a magyar nemzetté válás folyamatát.

Rendi fellépés a reformok ellen

A magyar hatóságokat szemmel láthatóan felkészületlenül érte II. József döntése politikája visszavonásáról. Mivel a jozefinista rendszer felszámolása számos személyi változást, sőt egész hivatalok átszervezését vetítette előre, nem siettek a rendelet közhírré tételével. Aényt eltitkolni persze aligha lehetett. A *Magyar Kurír* nevű bécsi újság február 6-i számában pletykaként utal fontos értesüléseire, amelyek „ámbár már igazak, még egy kis ideig nem újságíró pennára valók”. A *Hadi és más nevezetes történetek* nevű hírlap február 9-én, tehát pontosan két héttel az esemény után még mindig erősen cenzúrázott cikkben közli, hogy „kész volt a kegyes fejedelem, maga eddig tett végzéseiről elállani”. Az óvatosabb *Magyar Kurír* csak négy nap múlva, 13-án tudatja ugyanezt olvasóival. A rendelet szövege – pontosabban, annak kancelláriai változata – azonban csak február 20-án, tehát a császár halálának napján jelent meg a bécsi újságokban. Meglehetősen lassúnak mutatkozott a helyi hatóságok hivatalos tájékoztatása is. Nagyszében például II. József halálhíre pontosan egy héttel gyorsabban tette meg az utat, mint a visszavonó rendeleté. Ha a Magyar Kancellárián korábban a császárt azzal sürgették, hogy „az izgalom okainak megszüntetésével nem lehet eléggé sietni”, akkor bizony most az uralkodó meghátulásának hírének még a tájékoztatás szokásos tempójára sem tartották érdemesnek.

Az ország a politikai helyzet megváltozásáról a rendeletek visszavonásának híre helyett inkább a korona visszaadásának tényéből vehetett tudomást. A szent ereklye Budára szállítása örömnéppé vált a lakosság számára. A megyék, amelyeken keresztülvitték, tisztelgő bizottságokat és nemesi bandériumokat küldtek elébe a megyehatárra. Forgách

Miklós gróf, a József által eltávolított főispán nemesi had élén egész Budáig követte. A lakosság dízsorfallal, a városi testületek zászlókkal, díszbe öltözve, harangzúgással, ágyúlövésekkel üdvözlöttek. Útját nappal virágosóval, éjjel fáklyás sereggel kísérték. Amikor február 21-én Budára érkezett, hálaadó *tedeummal* ünnepelték. Még ugyanaznap este a császár halálának híre is megérkezett a városba, de a hatóságok a gyász hírt csak másnap merték kihirdetni, nehogy az ünneplő tömeg valamilyen tiszteletlenséget kövessen el a halottal szemben. „A nemesség és a polgárság csapongó jókedvben van, és ha a halál híre elterjedne, illetlenségektől kellene tartani” – írta február 22-én Batthyány József prímás-érsek Bécsbe Pálffy kancellárnak.

A lakosság a császár által rákényszerített, idegennek érzett rendszer iránti ellenszenvét a nemzeti hagyományok feltámasztásával igyekezett kimutatni. Ilyennek találta a magyaros ruhadarabok viselését. Ahogyan a naplóíró Keresztesi lejegyezte: „Legelsőbbben is a nemzeti magyar ruhának felvételén kezdett éledni a patriotizmus, mely annál szebb és csodálatosabb volt, hogy már alig lehetett magyar öltözetben látni valakit, mindenütt mint az árvíz a német öltözet eláradott. Ide járult ez is: hogy mindenek magyarul beszélnek, akik nem tudják, tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált nagy társaságban magyar nyelven szólót találni nem lehetett. Szerencsés fátum tehát, hogy ily hirtelen a magyar ruha és nyelv a maga nemzeténél becsületre kapott. Különben is a ruha és a nyelv formálja a nemzetet különös nemzetté.” Folytatódott a hazafias, rendszerint a régmúlta utaló témák feldolgozása a történettudományban, a szépirodalomban, a képzőművészetekben. Az országot elárasztó röpiratáradatban pedig felbukkantak az átalakulásra vonatkozó elképzelések. A mérsékeltebb hangú szerzők, mint Széchényi Ferenc gróf, az arisztokratákat biztatnák a köznemességgel szemben élvezett előjogaikról való lemondásra. A mérészebb röpiratok a nemesi adózás bevezetését, a jobbágyság birtokszerzési és hivatalviselési jogának biztosítását, esetenként országgyűlési képviselőjük megadását is javasolják.

E nagy lelkesedésnek sajnos árnyoldalai is voltak. Úgy látszott, az országban igyekeztek mindent megsemmisíteni, ami az elhunyt császár politikájára emlékeztetett. A vármegyei hajdúk sorra járták a házakat, s

kardjukkal fessegették le a kiszögezett házszámokat, a megyeházák udvarán máglyákat gyújtottak a földmérések irataiból. Néhol a német nyelvű könyveket is megégették, máshol a tegnap divatja, a német ruhák repültek a tűzbe. A habozó Hajnóczyt barátai figyelmeztették: „Égettesd el német ruháidat az akasztófa alatt!” Elzavarták a földmérőket, de a kevésbé szerencsések közülük a megyei fogdáknak találták magukat. Az indulatok nem kímélték a császár emlékét sem. Ízléstelen röpiratokon koholt sírfeliratok gyalázták őt s néhány korábban elhunyt nemesi támogatóját. Bihar és Arad megye nemessége úgy nyilatkozott, hogy a helytartótanács volt jozefinista elnökének tetemét legszívesebben az akasztófa alatt égetnék meg.

A nemesség garanciát akart szerezni arra, hogy az elmúlt negyedszázad önkényes, az országgyűlést, de általában a rendek közreműködését mellőző uralma nem ismétlődik meg. Az abszolutizmus csak az isteni törvényeket és az uralkodói felelősségérzetet ismerte el hatalma korlátjának. Az Európa nyugati felén bontakozó polgári ideológia azonban be tudott iktatni egy gátat: az ősidőkben a lakosság és kijelölt uralkodója között feltételezett társadalmi szerződést. A korábbi elméletek szerint örök időkre kötött szerződés Rousseau felfogásában felbonthatóvá vált, sőt abban az esetben, ha az uralkodó visszaélt népe bizalmával, érvényét magától megszűntnek tekintették. Az országgyűlést előkészítő megyegyűléseken tehát a nemesség mindenütt új társadalmi szerződést követelt az új uralkodótól. Várakozásaikat erősíthette, hogy II. Lipót (1790–1792) korábban negyedszázadon át az itáliai Toscana nagyhercegeként felvilágosult reformok sorát valósította meg, anélkül hogy közben komolyabb összetűzésbe került volna alattvalóival. Az Ócsai Balogh Péter, a Hétszemélyes Tábla bírása által kidolgozott tervezet a szabadkőműves páholyokon keresztül jutott el a megyei politizálás hangadóihoz. A mozgalom terebélyesedésével azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemesi érdekek minden más törekvést háttérbe szorítanak. A rendeletek visszavonásának hírére még elhangzik néhány kijelentés, amely a jobbágyok helyzetének javítását ígéri, Ócsai Balogh programjában azonban már csak a nemesi jogok megerősítéséről esik szó. Hiányzik belőle a társadalmi reformok igénye, de elmarad a javaslat a korábban a nemzeti mozgalom középpontjában álló nyelvkérdés

megoldására is. Mire az országgyűlés 1790. június 10-én Budán összeül, a korábbi hangzatos nemesi-nemzeti program jórészt a kiváltságok biztosítására szűkül.

II. Lipótnak így hamarosan sikerül ügyes diplomáciával enyhítenie a magyarországi feszültségen. Mindenekelőtt megegyezik a poroszokkal, a magyarok remélt szövetségével. Komoly engedmény árán, lemondva a császáriak hódításairól, békét köt a törökökkel is. Magyarországra ügynököket küld, akik a városi polgárokat jogaik kiterjesztését követelő kérvények előterjesztésére, a parasztokat a földesurak elleni engedetlenségre biztatják. Leváltatja Sztáray Mihályt, Szabolcs megye főispánját, aki korábban felvetette, hogy Magyarország szakadjon el a Habsburg-monarchiától. Az elszigetelődő nemesség pedig az – időközben Pozsonyba visszaköltöző – országgyűlésen kénytelen megelégedni azzal, hogy az uralkodó lemond az összbirodalmi elvekről, Magyarország addigi különleges helyzetének felszámolásáról. Szentesítik II. József türelmi rendeletét, magyar nyelvi tanszékek felállítását rendelik el a fő- és középiskolákban, továbbá nádorrá választják az uralkodó kisebbik fiát, Sándor Lipót főherceget. (Ettől kezdve 1848-ig e méltóságot az uralkodócsalád egymást váltó tagjai töltik be.) Az 1791 májusában berekesztett országgyűlés egyetlen igazán előremutató intézkedése az volt, hogy tagjaiból bizottságokat állított fel, amelyeknek a következő országgyűlésre reformjavaslatokat kellett kidolgozniuk.

A politika szintjéről száműzve, a művelődés területére szorul vissza a nemzeti érzés kifejeződése is. Folytatódik a magyar nyelv előretörése a szépirodalomban, a magyaros motívumok felhasználása a zenében. A történettudomány a dicső múlt bizonyítékait keresi, bár a frissen felfedezett finnugor nyelvi rokonsággal egyelőre nem tud mit kezdeni. Eredetünket a kelet-európai sztyeppen, rokonainkat az egykor Európa hatalmait is rettegésben tartó harcias népek (hunok, avarok, szkíták-szittyák) között keresi.

Az országgyűlés nagy csalódást keltett a hazai értelmiségben. A korábbi jozefinisták többsége Lipót felé fordult. Még nem derülhetett ki, hogy az új uralkodó, megrettenve a hatalmas birodalom vezetésének bonyolultságától, szinte konspiratív eszközökkel próbálja megszervezni hatalmát. Bizalmatlan, nem hisz a politikusok őszinteségében, terve-

inek megvalósítását helyettük szívesebben bízta titkos ügynökökre, ha kell, alattvalói között szít viszályt. Nemigen tudni, hogy a későbbiek során reformtörekvéseit avagy kicsinyes módszereit engedte volna-e felülkerekedni, ugyanis alig kétévi uralkodás után, 1792. március 1-jén, néhány napos betegség után váratlanul meghalt. Utódját, legidősebb fiát, I. Ferencet (1792–1835) ugyancsak nagy várakozásokkal fogadták. 1792 júniusában Budán a szokott pompával koronázták meg, és megszavazták a franciák ellen 1792 áprilisa óta kiújult háborúhoz szükséges adót és újoncokat. A kormányzat mégsem lehet nyugodt. A forradalmi francia sereg szeptember 20-án Valmynál vereséget mér a kontinens legerősebbnek vélt hadseregére, a poroszra, néhány nap múlva pedig Párizsban kikiáltják a köztársaságot. A szökéssel próbálkozó királyt, XVI. Lajost elfogják, majd 1793. január 20-án kivégzik. A bécsi kormányzatban a félelem és a gyanakvás szelleme harapódzik el, minden külföldről érkező könyvcsomagot ellenőriznek, s nem egyben találnak tiltott, forradalmi termékeket. Az országban terjedő rokonszenvet a franciák iránt azonban nem tudják korlátozni.

Az egyre növekvő feszültséget Ferencnél tapasztaltabb vagy tehetségesebb uralkodó sem feltétlenül tudta volna lecsillapítani. A 25 éves fiatalember azonban híjával van mind a tapasztalatnak, mind a diplomáciai ügyességnek. Kicsinyes, a változatlanságot erénnyé avató uralkodó, aki politikusaitól sem várja el a kezdeményezést. Apjához hasonlóan titkos ügynökökre, besúgókra számít, akik figyelmeztetik az uralmát fenyegető veszélyekre. Apjától eltérően azonban nem gondol arra, hogy ezen kevésbé szimpatikus módszerekkel mégis csak pártját fogja a társadalom jogfosztott rétegeinek. A magyarországi feszültséget letartóztatásokkal, a cenzúra szigorításával akarja leszerelni. A megyék erre az adók összeszedésének és az újoncozásnak a megtagadásával válaszolnak. 1794 januárjának elején Pozsonyból, Pestről és Zágrábból egyaránt azt jelentik, hogy az elégedetlenség a lakosság minden rétegére áttért. Egyre harciasabbá váltak a francia helyzetet értékelő eddigi békés házi viták és olvasóköri. Ferenc szívesen szólítaná fel a megyéket az engedelmességre, de öccse, a nádor azt tanácsolja, ne is reagáljon az elégedetlenségre, mivel „a mostani időben hallgatni kell, amit az ember kedvezőbb körülmények között nem tenne meg”.

Ha Magyarországon az uralkodó nem is mer beavatkozni, magában a császárvárosban döntésre szánja el magát. 1794. július 23-án letartóztatják a legveszélyesebbnek vélt bécsi elégedetlenkedőket. Közéjük tartozott Martinovics Ignác is, aki elvezette a hatóságokat a magyar jakobinusok általa szervezett mozgalmához.

A nemzetiségek ébredése Ha a magyarság a 18. század végén még nem tudta megbecsülni a finnugor nyelvi rokonságot, annál vonzóbbnak mutatkozott a románok számára nyelvük és a latin nyelv rokonsága, valamint a romanizált dákoktól való származtatás. Micu-Klein püspök után egyre többen hivatkoztak rá, s hamarosan a román politikai törekvések legfőbb érvévé vált. „Nem győzünk eleget csodálkozni rajta, mi az oka, hogy bennünket ti magyarokul ennyire opprimáltatok [elnyomtatok] s az jobbágyságnak jármát is nyakunkba vetettétek, holott mi sokkal többen vagyunk s voltunk mindenkor a magyaroknál. Ami nagyobb, régebben is vagyunk ez országban nálatoknál, mert még a régi dacusoknak vagyunk reliquiái [maradékai]...” – idézi *Emlékirataiban* az 1761. évnél Rettegi György a Hunyad megyei románok levelét, amelyet a megye főispánjához intéztek. A levélből kiderül, hogy az eredetet és a régebbi helyben lakást (voltaképpen az ősfoglalást) a románság még számbeli túlsúlyánál is nyomósabb érvnek tekintette a jogaiért indított küzdelemben.

A dákoromán elmélet a legkorábbi és legtartósabb (máig élő) példája annak a mitologizáló historizmusnak, amely a 18. században a Kárpát-medencében élő népeket magával ragadta. Európában a reneszánsz kor tudósai kerestek először a kortárs népeknek antik őseket a lakóhely azonossága vagy valamilyen elnevezésbeli-nyelvi hasonlóság alapján. A reneszánsz kor ezen naiv feltételezéseit emelték be azután az egyes népek nemzetté formálódásuk során a nemzeti ideológiába, s használták érvnek vélt jogaik mellett. Így tettek a románok, amikor a római korban Erdélyt benépesítő dákoktól származtatták magukat. A horvátok az illírekben vélték megtalálni őseiket. Népük jelentőségét pedig a horvát krónikaírók azzal igyekeztek bizonyítani, hogy felkutatták, hány császárt adott Illíria az ókori Római Birodalomnak. A szlovákok között

a jazigokkal, majd a dunántúli szlávok egy részére alkalmazott *vend* és a népvándorlás korabeli *vandál* nevek hasonlósága alapján ez utóbbi néppel való rokonság feltételezése is felmerült. Voltaképpen az őskeresési kísérletek sorába illeszthető a magyar–hun rokonság középkori elképzelésének feltámasztása is születő történettudományunkban.

Az egyes nemzetiségek származásuk felderítését lakóhelyük ősiségének igazolása miatt tartották szükségesnek. A Kárpát-medence népei egymással versengve igyekeztek bizonyítani, hogy melyikük költözött ide hamarabb, melyikük formálhat több jogot lakóhelyére. A szlovákok nem elégedtek meg Nagy-Morvaország példájával. A Kárpát-medencében a 4. század óta létező szláv királyságot feltételezték, amelynek a magyar királyság kialakulásában is fontos szerepet tulajdonítottak. A románoknak a dákok őshazájára alapozott elméletéről már szóltunk. Náluk kapcsolódik össze először az ősfoglalás elmélete más népek elűzésének követelésével. Az 1784-es erdélyi parasztfelkelés során jegyezték fel egy román parasztról, aki „feles emberek hallatára [hangoztatta], hogy feljött az oláhok csillaga, a magyarok menjenek Scythiába, mivel ők [ti. a románok] régibb lakosai e hazának”. Ez a nézet azonban a 18. század utóján még meglehetősen egyedinek számított. A formálódó nemzetiségek többnyire még megelégedtek azzal, hogy a Magyar Királyság keretein, sőt általában a feudális jogrendszeren belül szerezzenek az eddigieket meghaladó jogokat maguknak. Érvelésükben e jogok „visszaszerzése” szerepelt, historizálásuk ugyanis nemcsak feltételezett őseket, hanem jelentős korábbi kiváltságokat is megpróbált felfedezni. A szlovákok és a horvátok körében arról folyt vita, hogy népük milyen körülmények között lett Magyarország lakosa. A szlovákok Szvatopluk és a honfoglalók, a horvátok népük és a magyar Kálmán király között feltételezték olyan szerződést, amely szövetségesként fogadta be őseiket Magyarországra. Szlovák körökben szívesen hivatkoztak Luxemburgi IV. Károly császár német *Aranybullájára* is, amely a szlávoknak biztosított volna jogokat. Az erdélyi románság vezetői úgy vélték, hogy őseik akkor veszítették el jogaikat, amikor 1437-ben kimaradtak a „három nemzet”, a magyarok, szászok, székelyek egyezségéből. A horvátok a magyar hatóságok fennhatóságát sérelmezték, és a Magyar Királysággal egyenrangú társállam pozíciójára törekedtek.

A magyar nemzettudat kezdeteinek folyamatához hasonlóan a nemzetiségi öntudat ébredése is a nyelvi mozgalmak megélénkülésével járt. Tudósai a magyarokhoz hasonlóan a latin nyelvet kívánták felváltani anyanyelvükkel. A görögkeleti vallású népek számára persze akár az írásjelek megválasztása is komoly döntést igényelhetett. Az ortodox egyházban használatos glagolita jelekkel szemben a román tudós, Samuil Micu-Klein (történész és nyelvész) 1780-ban román nyelvtanában latin betűket használt. A szlovák írásbeliség a reformáció korában a huszita *Biblia* cseh nyelven bontakozott ki. A 18. században arról alakult ki vita, hogy melyik szlovák nyelvjárást emeljék az irodalmi nyelv szintjére. Ebben a Bél Mátyás által is pártfogolt középső nyelvjárás került ki győztesen. (A neves tudósnek édesapja volt szlovák. Édesanyja – s ezzel anyanyelve is – magyar volt, műveltségét latin és német nyelvű iskolákban szerezte. Soknyelvűségével jól összefért, hogy hungarusnak vallja magát.) 1785-ben a pozsonyi katolikus papnevelde diákjai között „a szlovák nyelv kedvelői” néven alakult szervezet. 1787-ben azonban Anton Bernolák még mindig latin nyelven adta ki a „szláv” (pontosabban, a szlovák) nyelvtanról és irodalomról készült munkáját. 1792-ben nyelvművelő céllal alakult meg a Szlovák Tudományos Társaság. Több nyelvjárás párhuzamos használata után alakult ki a horvát nyelv normája is. A szláv népek körében növekvő hangsúlyt kapott a nyelvi közösség felismerése, amit megpróbáltak a vallási különbségekkel szemben is érvényre juttatni. Az összsláv nyelvet az ortodox egyház archaikus nyelvével azonosították, vitáik inkább arról voltak, hogy a 18. századi szláv nyelvek közül melyiket lehet önálló nyelvnek s melyiket csak nyelvjárásnak tekinteni. Kollár Ádám (szlovák formában Adam František Kollár), a bécsi udvari könyvtár őre úgy vélte, hogy „ha valaki szlovák származású [mint ő] – ha dolga vagy sorsa úgy kívánná –, kísérő és tolmács nélkül bejárhatná az Adriától a nagy kiterjedésű északi térségeken át egészen a kínai határig húzódó területeket”. Bél Mátyás a „szláv nyelvet” négy fő nyelvjárásra – illír (azaz délszláv), cseh, lengyel és orosz – osztotta fel. Az évszázad nyelvi küzdelmei persze nemegyszer groteszk megnyilvánulásokra vezettek. Ilyen volt, amikor 1787-ben Záborszky László Liptó megyei köznemes panaszt emelt a „vérrel szerzett magyar szabadság” és a magyar nyelv elnyomása ellen – szlovák nyelven.

A II. József politikája által kiváltott magyar nemzeti-nemesi mozgalom nem válhatott népszerűvé a nemzetiségek körében, hanem éppen ellenkezősüket erősítette. Törekvéseik a császár halálát követő politikai mozgalmakban új lendületet kaptak. A horvátok valamennyi horvát lakta terület – beleértve Szlavóniát és Dalmáciát – egyesítésére törekedtek. Nemességük – a magyar hivatali nyelvet ellenezve – a politikai életben a latinnyelvűség fenntartása mellett foglalt állást. Az 1790. évi temesvári szerb kongresszus a szerb egyházi kiváltságokat szerette volna területi autonómiává fejleszteni. Ennek területéül a Temesközt (Temesi Bánságot) kérték volna, ahol egyébként a szerb lakosság kisebbségben volt a románokkal szemben. (Nem terjedt volna ki azonban a szerb többségű szlavóniai és szerémségi területekre, tehát a törekvés nem etnikai alapú határokat igényelt.) A magyar nemesség természetesen nem értett egyet e javaslattal, ami azonban végül nem ezen, hanem az udvar ellenállásán bukott meg. Nem értettek vele egyet a hosszabb ideje Magyarországon lakó szerb nemesek sem, akik úgy vélték, hogy a határőri kiváltságokat szerző jövevények inkább Szerbia területén kapjanak újabb jogokat, akár önállóan igazgatott területet is, de ne Magyarországon. Az erdélyi románság szellemi vezetői 1791-ben az erdélyi országgyűléshez nyújtottak be *Supplex Libellus Valachorum* (Románok kérelmező írása) néven emlékiratot, amely nemcsak negyedik nemzetként való elismertetésüket kérte, hanem politikai jogokat, képviselőket az országgyűlésen és a főkormánysházákban. A kérelmet az erdélyi országgyűlés azzal az érveléssel utasította el, hogy a román nemeseknek a magyar nemességgel azonos jogok, a román jobbágyoknak a magyar jobbágyokkal azonos terhek járnak.

A magyar nemesség a nemzetiségekkel saját feudális szemléletét és nemzetfelfogását állította szembe. Tehette ezt, mert általában a nemzetiségek követelései sem haladták meg a feudális társadalom kiváltságolt elemei közé való betagozódás szándékát. Nemzettudatuk nem kapott egyértelmű polgári tartalmat, mint ahogyan a magyarság nemzet-tudata is legfeljebb elindult ezen az átalakuláson. A csonka társadalmak egy része még a politikai célok hangoztatásáig sem jutott el, hanem kulturális-tudományos téren igyekezett önértékét bizonyítani. E téren is születhettek groteszk megoldások. A szláv öntudat olyan ébresztőjé-

től, mint Kollár, egyetlen sor szlovák nyelvű írás sem maradt fenn. (És valószínűleg azon a nyelven nem is írt le egyetlen sort sem. Rokonai hozzá írott levelei között is elvétve akad szlovák nyelvű.) Az udvari könyvtáros tudományos munkáiban és magánlevelezésében egyaránt a latin vagy a német nyelvet használta. Nemzeti hovatartozásának meghatározásában egyébként nem tartotta összeegyeztethetetlennek szláv-ságát és a hagyományos hungarus tudatot. A vallási uniót régen elfogadó, a Kárpátokon túli ortodoxiával kapcsolatot nem tartó ruszinok papjainak nemzeti érzése addig terjedt, hogy saját nyelvükről állították, az a legrégebbi szláv nyelv. Nem a polgári nemzettudat felé haladt a fejlett városi kultúrával rendelkező szászság sem. Önálló „nemzetként” (valójában középkori eredetű rendi egységként) elismert erdélyi közösségük II. József halála után meglegedetten vette tudomásul kiváltságai visszanyerését, felvidéki társaik pedig nem léptek fel önálló, magyar sorstársaikétól eltérő törekvésekkel.

Az erdélyi parasztfelkelést leszámítva, a 18. században nem robbant ki fegyveres konfliktus a Kárpát-medence magyar és nemzetiségi lakosai között. Az egymással ellentétes célzatú, egymásnak feszülő érvelésekből persze könnyen alakulhattak ki a szomszédokat lenéző, lebecsülő vélemények. Nemesi oldalon az elmagyarosítás szándékával is találkozhatunk. „Magyarország magyar legyen” – vélte Baróti Szabó Dávid, s 1790 lelkesedésében több olyan javaslat is nyilvánosságot látott, amely a nemzetiségieknek kötelezővé akarta tenni a magyar nyelv ismeretét. Az egymás szomszédságában lakó népek életét, hangulatát azonban ezek a vélemények aligha befolyásolták. És nem keltettek a magyar nemességben olyan előérzetet sem, hogy nemcsak társadalmi pozíciójuk, hanem népük és nyelvük is könnyen veszélybe kerülhet. Pedig már születtek figyelmeztetések, amelyek a magyarság alacsony arányából a nép visszaszorulására, akár pusztulására következtettek. Kollár már 1763-ban ilyen tartalmú megjegyzést fűzött Oláh Miklós érsek 16. századi munkájának kiadásához: „A városokban és az élénkebb kisvárosokban mindenekelőtt magyarok, németek és szlávok élnek, a királyság lakosságát e nemzetek és a vlachok [románok] alkotják... Európának ez a része ismét azt az arculatot mutatja, mint a magyarok bejövetele előtt, mert észak és dél felől a szláv népek fokozatosan

visszatérnek az ország szívébe. Magyarországnak legkisebb része az, amelyet akár magyarok, akár magyarul beszélő lakosok bírnak. S valóban félni kell attól, hogy maga a nyelv is, ha nem művelik, eltűnik azon a módon, mint ahogyan egykor eltűnt a kunok nyelve is.” Egy 1790-ben megjelent névtelen politikai röpirat szerint (szerzőjének a szlovák ajkú Molnár Jánost tartják) „Magyarország több száz éven át sok népnek volt szállóhelye. A kis ázsiai népnek, melyet magyarnak neveznek, szerencsés viszonyok között sikerült birtokába venni ezt a földet. Ehhez a néphez így kellene szólni: Magyarország lakosai, különösen ti igaz magyarok, nagyon is kevés a közös érdeketek abban, hogy fenntartsátok erkölcstelen alkotmányotokat. Lássatok hozzá, hogy a lehető leghamarabb elhagyjátok a játszadozást, és nyelvben, erkölcsben simuljatok nyugati szomszédaitokhoz, különben könnyen oda juttok, hogy muszául [oroszul] tanultok.” Valószínűleg Kollár megjegyzésére vezethető vissza a német filozófus-történész, Johann Gottfried Herder 1791-ben megfogalmazott, sokat idézett lesújtó véleménye a magyarság jövőjéről: „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, vlachok [románok] és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán már a nyelvüket is alig lehet felfedezni.” A tudós Herder tehát a magyarságnak nem sok helyet szánt a modern Európában.

A magyar jakobinusok mozgalma

Matematikailag a 18. század 1800-ban végződött. A törté-

nelmi választóvonalak azonban ritkán esnek egybe a számtani határokkal. Hazánkban a 18. század történetét már 1795-tel lezárhatjuk, amikor a magyar jakobinus mozgalom hét vezetőjét a budai Generális kaszálon (ma: Vérmező) kivégezték. A mozgalom megtorlása, majd a rá következő politikai elnyomás minden kezdeményezést megghiúsított, amely a 18. század végén oly biztatóan indult. Ferenc uralma a legkevésbé sem hasonlított II. József felvilágosult abszolutizmusára, de a kivégzések és bebörtönzések eltávolították a politikai életből a magyar társadalom reformra kész elemeit is. A megelőző évtizedben helyüket kereső, hol az uralkodóhoz, hol a nemességhez közelítő jozefinisták di-

lemmája is tragikusan végződött: Hajnóczy vérpadra jutott, Kazinczy – miután szabadult hosszú börtönbüntetéséből – óvakodott attól, hogy még egyszer a politikába avatkozzon. Az országot jó időre a francia háborúk foglalták le, a hadikonjunktúra következtében kedvezővé váló értékesítési lehetőségek a nemesekkel még sérelmeiket is feledtetni tudták. Évtizedek elmúlása, új politikusanemzedék felnövekvése kellett ahhoz, hogy a 18. századi jó szándék ismét testet ölthessen.

Pedig az átlagos történelemkönyvekben oly nagy hangsúlyhoz jutó magyar jakobinus mozgalom a valóságban rosszul szervezett, eleve bukásra ítélt, szűk körű összeesküvés volt, amely alig érdemelne számottevő figyelmet. Azt, hogy a történetírásban és a közfelfogásban nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki, két körülménynek köszönhetete. Egyrészt lángja a hosszú és az addig társadalmilag meglehetősen zavarmentesnek tűnő 18. század végén váratlanul csapott fel. Megelőzően hazánkban fegyveres felkelésre, szervezkedésre hosszú ideje nem került sor. A jakobinus mozgalom hírére növelő másikat abban a különösen véres megtorlásban, a hét vezető kivégzésében, sokak hosszú bebörtönzésében kell keresnünk, amellyel az udvar a mozgalomra reagált. A kivégzések jelentették egyébként a jakobinusok elleni perek egyetlen nyilvánosság előtt zajló eseményét. A tárgyalások titokban folytak, a bírakat és az ügyvédek – amint ezt Kazinczy emlékiratából tudjuk – titoktartásra kötelezték. Az iratokat hamarosan Bécsbe szállították, ahol évszázadnál hosszabb ideig rejtőztek a kutatók szeme elől. Az életben maradt résztvevők pedig konokul hallgattak. Tudjuk, hogy Kazinczyt sok évtizeddel később a fiatal Kossuth Lajos próbálta volna szóra bírni, de az idős nyelvújító „nem szeretett e dolgokról beszélni”. Ma közkézen forgó, oly népszerű emlékezéseinek, a *Fogságom naplójának* publikálását is csak közel két évtizeddel halála után, az 1848-as forradalom hónapjaiban kezdhették meg.

A mozgalom háttéréül az az elégedetlenség szolgált, amely Ferenc trónra lépését követte. Az adóemelésért, a gabona begyűjtésért, az újoncozásért a hazai nemesség és az értelmiség a francia forradalom iránti rokonszenvvel próbálta meg magát kárpótolni. A feszült hangulat miatt az alig egy hónapig tartó koronázó országgyűlés után Ferenc 1793-ban és 1794-ben nem mert újabb gyűlést összehívni. A nemesség

tehát nem kapott fórumot, ahol elégedetlenségének hangot adhatott volna. A nemesi és polgári érdekek ütközését szerette volna elkerülni Martinovics Ignác is, amikor két, egymástól független társaságot szervezett, két külön programmal. Akik csak a *Reformátorok Társaságának* lettek tagjai, azok nem is tudhattak a másik, *Szabadság és Egyenlőség* nevű társaságról s annak jóval radikálisabb célkitűzéseiről. Akiket mozgalmának megnyert, többségükben őszinte szívvel csatlakoztak hozzá. Az általa megbízott igazgatók közül Hajnóczy József a hazai politikai gondolkodás neves személyisége volt, aki tudását és megbízhatóságát hivatalnokként is igazolta, Laczkovics János akkor vált ismertté, amikor a Gräven-huszárezred tisztjeként a független magyar hadsereg érdekében szót emelt (ezért kellett elhagynia a katonai pályát), Szentmarjay Ferenc főurak magántitkáráként szívta magába a francia forradalom eszméit, s vált ismertté a pesti politikai vitákban. A hazai közéletben csak az arisztokrata Sigray Jakab neve csengett ismeretlenül. Beszervezésére két okot is ismerünk. Egyik szerint Martinovics a főurak között nem talált olyant, aki vállalta volna a részvételt a mozgalomban, a másik szerint nem is nagyon keresgélt, hiszen egy országosan ismert politikus az ő vezető szerepét homályosította volna el.

Maga Martinovics meglehetősen kétes előélet után fogott a szervezéshez. Kezdeti tudományos pályáját feladva, ügynökként szolgált II. Lipótot. Későbbi követői többségével először úgy került kapcsolatba, hogy feljelentette őket. Hamarosan azonban politikai röpiratokat kezdett fogalmazni és terjeszteni. Az elvhűség azonban nem jellemezte. Nézeteit annak megfelelően alakította, hogy éppen milyen politikai közegetől várhatott támogatást. Kormányellenességét fokozta, hogy Ferenc nem tartott igényt ügynöki szolgálataira. Miután Bécsben elutasították javaslatait, 1794 májusában megkezdte az ellenzékiek szervezését. Megfogalmazta a két társaság programját, hogy ezzel nyerje meg a résztvevőket.

A Reformátorok Társaságának kátéja nem eredetiségével, inkább a magyarországi ellenzék törekvéseinek sokoldalú összegzésével tűnik ki. Többségében olyan szándékok tükröződnek benne, amelyek többször is felbukkantak a megelőző évek röpirat-irodalmában. Alaphangját a kor szak két fő tendenciája adja meg: az állami önállóság és a reformokra

való törekvés. Az előzőt szolgálja a nemzeti függetlenség igénye (ezúttal a Habsburgoktól való teljes elszakadás formájában), a nemzeti hadsereg felállításának terve, az önálló külpolitika, a szabad bel- és külkereskedelem. A társadalmi elképzelések megvalósulását, részben a társadalmi átalakulást siettetné valamiféle nemesi köztársasági államforma bevezetése, a kétkamarás országgyűlés felállítása (amelyben a nemesek és nem nemesek kamarája különülne el egymástól), az arisztokrácia és a főpapság háttérbe szorítása, a jobbágyok szabad bérllővé nyilvánítása, az adók eltörlése (de legalábbis csökkentése), a kamarai javak és az egyházi birtokok állami használatba vétele. A nemességet azzal igyekezett megnyerni, hogy megszabadulhat három zsarnokától: a királytól, a mágnásoktól és a főpapságtól. Természetesen már a Reformátorok Társaságának kátéjában is kimutathatók olyan elemek, amelyek a francia filozófia gondolatvilágából kerültek be e programba, jellemzői mégis túlnyomó többségükben megtalálhatók a korábbi hazai reformprogramok valamelyikében. A reformpárti nemességnek tehát – konzervatív társaikkal ellentétben – nem okozhatott gondot ennek a programnak a vállalása.

Az *Embernek és Polgárnak Oktató Könyvecskéje* (azaz a Szabadság és Egyenlőség Társaságának kátéja) célkitűzéseiben már korántsem volt ennyire konkrét. Fontos eleme a parasztság jogfosztottságának elítélése (amelynek alávetett helyzetét Martinovics a rabszolgaéval vagy akár a baroméval véli azonosíthatónak) s egy szövetség előrevetítése a nemesség és a parasztság között. A polgári jogegyenlőség, a természeti jogok érvényre juttatása azonban csak mint ködös, távoli cél jelenik meg benne. Ez a káté – bár elképzelései radikalizmusában még mindig nagyon távol állt a francia forradalom jakobinusainak célkitűzéseitől – mégis hazánkban eddig jobbra ismeretlen törekvéseket tükrözött, amelyeket Martinovicsnak polgári gondolkodású hívei számára kellett volna elfogadható módon formába öntenie. A szerző azonban ebben korántsem mutatkozott olyan eredményesnek, mint a másik kátéval.

A jól kidolgozott programok mellé ugyanakkor csapnivaló szervezőmunka társult. A tagok felvétele szigorú konspirációs elvek szerint történt. Mindenki két új tagot volt köteles beavatni, nevüket csak az őt beavató személlyel közölhette. A Reformátorok Társasága – kátéja sze-

rint – fegyveres felkelést készített elő, ami akkor vált volna aktuálissá, „mihelyt a Reformátorok Társasága elég számossá és kiképzetté válik, vagyis a vármegyék nemességének előkelőbb tagjait magában foglalja”. (Martinovics vallomásában a kívánt létszámot 200 ezer résztvevőben határozta meg.) Ekkor több szomszédos megye összefogva kiáltványban hívta volna felkelésre a be nem avatottakat, a magyar katonaságot hazahívták volna, hogy a nemesi bandériumokkal együtt szoríthassa ki az országban állomásozó néhány német ezredet. A Szabadság és Egyenlőség Társaságának mozgalma már valódi „felzendülés” lett volna, amelyben a jakobinus értelmiség a leginkább elnyomott társadalmi osztállyal, az érdekeit önmagában megvédeni képtelen parasztsággal együtt indult volna harcba.

A Reformátorok Társasága által kezdeményezett felkelés tervében a döntő szerepet a vármegyék, a nemesi bandériumok, valamint a hazahívott katonaság játszotta volna. Való igaz, hogy a beszervezettek között akadtak megyei tisztviselők s valamivel többen a központi kormányservek (helytartótanács, kamara) tisztviselői közül, ezek azonban rendszerint alacsonyabb beosztású hivatalnokok voltak, s nem az egyes megyék vagy a kormányhivatalok tényleges vezetői. Meglepő, hogy a mozgalomban összesen két katonatisztről tudunk, ráadásul mindkettő nyugállományú volt. Laczkovics János éppen félreállítása miatt csatlakozott. Másikuk, egy nyugalmazott őrnagy neve azért nem közismert, mert ő – bár kihallgatták – végül elkerülte a letartóztatást. Nincs nyoma ugyanakkor annak, hogy a vezetők a mozgalom tagjait tájékoztatták volna arról, hogy mit kell tenniük a felkelés kirobbanásakor. A tagok szervezése egyébként is valamiféle esetlegességre mutat. Martinovics még tudatosan választotta ki a társaságok igazgatóit, a továbbiakban azonban – néhány köztudottan ellenzékiként ismert szereplőt leszámítva – a személyes kapcsolatok, máskor a véletlen játszott szerepet az új tagok megnyerésében. A költő Batsányi János személyes idegenkedése miatt utasította vissza Martinovics ajánlatát az igazgatói posztra. Szulyovszky Menyhért, egy tekintélyes Zemplén megyei nemes vonta be Kazinczyt, Hajnóczy beszervezte szállásadóját, Kovachich Márton Györgyöt, a neves történészt, mint ahogy mások is a közelükben található, társadalmilag nekik megfelelő szintű személye-

ket. A Szatmár megyei Nagykárolyban tartott főispáni beiktatáson főleg a nemesi tagok száma gyarapodott, a budai hivatalnoki körök találkozóin a tiszttviselőké. Azt kell feltételeznünk, hogy a szervezkedés általában megállt a hátborzongatóan izgalmas káték ismertetésénél, s a szervezet további kiépítésére vagy a majdani felkelésben való részvétel kötelezettségére már nem gondoltak sem a szervezők, sem a káték továbbadói.

A hatalom mégis különleges szigorral csapott le a szervezkedés résztvevőire. A nyomozás során a rossz emlékű Németh János jogügyi igazgató (tkp. ügyész) meg sem próbálkozott azzal, hogy a mozgalom célkitűzéseiről, egyáltalán törvényességéről elmélkedjen. Nem foglalkozott azzal, hogy ezt a kezdetleges, rosszul kivitelezett szervezkedést nehezen lehetett volna valóságos mozgalomnak tekinteni, de talán még csak veszélyes összeesküvésnek sem. Felségsértésben talált vétkesnek mindenkit, aki valamely kátét lemásolta, továbbadta vagy akár csak elolvasta. Így kerülhetett az elítéltek közé a fiatal ügyvéd, Őz Pál, aki a kátékkal csak részben értett egyet, a társaságokról nem tudott, s esküt sem tett. A per tehát koncepciós per volt, gyakorlatilag előre elkészített ítéletekkel. A Királyi Tábla 14 vádlottat ítélte halálra, további 15-öt sújtottak 2–10 évi börtönnel. A nádor által vezetett Hétszemélyes Tábla a halálos ítéletek számát négygel, a börtönre ítéltékét öttel növelte.

Az elítéltek valódi tragédiájává mégis az vált, hogy annyi évtized ígéretes reformpróbálkozásai után a kormányzat a legcsekélyebb mértékben sem tudott partner lenni a változtatásokban. Sőt a hatóságok messzemenően igyekeztek kihasználni azt, hogy az előző évek fenyegető, de a büntetés számára elérhetetlen magyarországi nemesi-nemzeti mozgalma és az ügynökök jelentéseiben szereplő, jórészt kitalált szervezkedések után végre egy bevallott összeesküvésre bukkantak. A kormányzat félelme természetesen jórészt objektív tényezők következménye volt, de nem tekinthetünk el Martinovicsnak és ügynöktársainak a felelősségétől sem, akik a valós elégedetlenség felnagyításával, továbbá vélt összeesküvésekről szóló jelentéseikkel csak fokozták az udvar gyanakvását. Martinovics a bécsi vizsgálóbizottság előtt szinte kérkedett az általa szervezett mozgalom veszélyességével, amikor a két káté programján túlmenő, további fenyegető célkitűzéseket is vallomásába iktatott. Az ő vallomásában válha-

tott a vádlott-társak ártatlan kátéolvasgatásából összeesküvés, a kisszámú, egymást nem vagy alig ismerő két-háromszáz tag köréből 200 ezer fővel fenyegető országos mozgalom.

A Hétszemélyes Tábla szigorú ítéletei után Ferenc császár még azzal a gyakorlattal is élhetett, hogy a halálraítéltek közel kétharmadának megkegyelmezzzen. Az öt igazgatót, akiket 1795. május 20-án végeztek ki a budai Generális kaszálón (ma: Vérmező), június 3-án követte Őz Pál és Szolártsik Sándor joggyakornok. Az ő szerepük a mozgalomban elhanyagolható volt (mint említettük, Őzt nem is tekinthetjük tagnak), a bíróság előtt azonban oly kitartóan védték nézeteiket, hogy a nádor nem látott reményt „megjavulásukra”. A többiekre, azokat is beleértve, akiknek „megkegyelmezték”, hosszú börtönbüntetés várt, amelyből egyesek – mint a költő Szentjóbi Szabó László – soha nem tértek haza, mások – mint Kazinczy hat és fél év után – megfélemlítve, a politikától elidegenedve szabadultak. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy az ítéletek magát a magyarországi reformmozgalmat fejezték le. A hazai nemesség és az értelmiség soraiban több évtizedig nem akadt olyan vezéregyéniség vagy csoport, amely a régi rendszer jobbításának szándékával merészelt volna fellépni. Nemcsak az adott évek legkiválóbbjai veszték el, mint Hajnóczy, akit akkor Magyarország egyik kiemelkedő jogtudósának tartottak, hanem a következő nemzedék kiváló alakjai közül is többen. Őz Pálról Kazinczy feljegyezte, hogy amikor a Királyi Táblán Ürményi József személynök elé került, az kijelentette: „Ismerem ezt az embert, tudása méltóvá tenné arra, hogy az én helyemen üljön.” A reményteljes pálya azonban nem teljesedhetett ki.

A magyar jakobinusok mozgalmának kíméletlen megtorlásával fél évszázadnyi jó szándék – Mária Terézia és II. József felvilágosult reformjait is beleértve – szállt a sírba, vagy süllyedt el a brünni Spielberg és Kufstein kazamatáiban. A résztvevők egy negatív politikai átalakulás áldozataivá váltak, annak a változásnak az áldozataivá, amely Európa-szerte a felvilágosult abszolutizmusba és a mérsékelt reformok eredményességébe vetett hit végét jelezte, s helyette – ahol még nem jött el a forradalom ideje – újabb évtizedekre a maradandóság rögzülését hozta.

Az évszázad hagyatéka

A jakobinus mozgalmat követő megtorlás, a vezetők kivégzése véres árnyat vet a 18. századra. Még hosszú távlatban is képes feledtetni azt, hogy milyen változással jártak a század első évtizedei: meghozták a békét az előző századokban szinte folyamatosan dúló háborúktól vagy portyázásoktól sújtott lakosok számára, lehetővé tették, hogy a termelőmunka felé forduljanak, s ne a túlélés nyomasztó gondja foglalkoztassa őket, a jövőre dolgozzanak ki terveket a pillanatnyi kényszernek való engedelmesség helyett. A kortársakkal is képes volt feledtetni lakóhelyük gyarapodását, a városok és falvak újjáépülését, környezetük szépülését. Gondolkodásukban a korábbi változások jótékony következményeinek emlékét háttérbe szorította az utolsó évek konfliktusainak terhe. Elkeseredettségük, a bécsi udvarral szemben megfogalmazott kritikájuk az utókor értékítéletét is negatív irányba fordította, sokakban kedvezőtlennek, hanyatlónak tüntetve fel 18. századi történetünket.

Pedig összességében ez a század pozitív irányban mozdította el hazánk sorsát. Hatását sorsdöntőnek is nevezhetnénk, hiszen a kora újkor kezdetén hazánkra kényszerített fenyegető alternatíva kedvező megoldását hozta. Magyarországon a 17. század végéig nem múlt el annak a veszélye, hogy egy, az európai fejlődéstől idegen keleti hatalom kebelezi be, maradandó torzulást okozva sorsának további alakulásában. Ahol ugyanis az Oszmán Birodalom despotikus politikai berendezkedése és a közösségi autonómiákat nem ismerő társadalmi rendszere meghonosodott, ott sokáig nem kerülhetett sor a gazdaság fellendülésére, a társadalom megújulására vagy a modern, európai típusú politikai berendezkedés térhódítására. A balkáni országokat évszázadokra vetette vissza a török uralom.

Hazánkban ezt a veszélyt gyakorlatilag csak a 18. században sikerült elhárítani. Az oszmán uralom nálunk – néhány külsődleges jegyet leszámítva, mint a népművészet díszítőelemei vagy nyelvünk néhány török eredetű szava – szinte nyomtalanul tűnt el. A 18. században – ha a nyugat-európai mércéhez képest kissé avult formában is – de visszaállhatott a közösség védelmét és az egyéni érdeket egyaránt képviselni tudó feudális rendszer. Ezzel Magyarország visszatérhetett az európai fejlődés útjára. Visszatalálásához nem csekély segítséget nyújtottak

azok az európai hatalmak, amelyek hadsereggel vagy anyagiakkal támogatták a török kiűzését, s lehetővé tették az ország egyesítését. De szerepet játszott benne a Habsburg-kormányzat is, amely a központosítás európai, abszolutisztikus követelményei szerint rendezte be államát, ha nem is mindig hazánkra kedvező módon. Külön elismerést érdemel az a két uralkodó, aki – eltérő indítékokból ugyan – mégis a hagyományos világ megreformálására törekedett. Mária Terézia buzgó vallásossága, II. Józsefnek a felvilágosodás iránti elkötelezettsége egyaránt az országuk, alattvalóik iránti nagyfokú felelősségérzet gyakorlati érvényesítéséhez vezetett. Szándékaikhoz Magyarországon ők sem találtak egyértelmű támogatást – József ezért rendeletei visszavonására kényszerült –, politikájuk eredményeit azonban a rendi ellenállás (és a rendeletek visszavonása) sem tudta megsemmisíteni. A 18. század – konfliktusai, a jakobinusok tragédiája, a kortársakat hatalmába kerítő pesszimizmus ellenére – kedvező, a továbbhaladásra alkalmas örökséget hagyott a következő évszázadra.

FÜGGELÉK

18. századi uralkodók, nádorok, helytartók

Uralkodók

I. Lipót (1657–1705)
I. József (1705–1711)
III. Károly (1711–1740)
Mária Terézia (1740–1780)
II. József (1780–1790)
II. Lipót (1790–1792)
I. Ferenc (1792–1835)

Nádorok, helytartók

Esterházy Pál nádor (1681–1713)
Pálffy Miklós nádor (1714–1732)
Lotharingiai Ferenc helytartó (1732–1741)
Pálffy János nádor (1741–1751)
Batthyány Lajos nádor (1751–1765)
Albert szász-tescheni herceg helytartó (1765–1780)
Sándor Lipót főherceg nádor (1790–1795)
József főherceg helytartó (1795–1796), nádor (1796–1847)

Tájékoztató irodalom

Forráskiadványok

- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* azaz Erdélynek változása. Előszóval és jegyzetekkel ellátta: Kócziány László. Bukarest, 1978.
- Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. A kötetet sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a képanyagot válogatta: Zombori István. Szeged, 1984.
- Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Válogatta és fordította: Wellmann Imre. Bp., 1984.
- Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Bp., 1930.
- Bessenyei György: *Tolerantia 1778*. A kézirat szövegét közzétette és az utószót írta: Némédi Lajos. Nyíregyháza, 1978.
- Czövek István: Második József császár élete és tettei. Pest, 1816.
- Hajnóczy József. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Poór János. Bp., 1998.
- Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Kiadta: Váczy János. Bp., 1903.
- Keresztesi József *Naplója*. Pest, 1868.
- A magyar jakobinus mozgalom iratai. I–III. köt. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. Bp., 1952–1957.
- Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/1–2. köt. 1526–1790. Szerk.: Sinkovics István. Bp., 1968.
- Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (*Lexicon locorum Regni Hungariae*). Bp., 1920.
- Mint az égő fáklya, mely setétben lángol. Szemelvények a felvilágosodás irodalmából. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Jancsó Elemér. Bukarest, 1962.
- A parasztok állapotáról Magyarországon. Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely írásaiból. Szerk.: Zsigmond Gábor. Bp., 1979.
- Péczeli József: *Ama jószívű s embereket szerető második József életének rövid leírása*. Komárom, 1790.
- Petrák-Krónika „meljjs Szentes városának a legrégibb időktől valló történetét... foglalja magában”. Közreadja: Takács Edit. Szentes–Szeged, 1997.
- Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Vas István. Bp., 1948.

- Rákóczi Ferenc: Fejezetek a Vallomásokból. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benkő Samu. Bukarest, 1977.
- Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi: Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970.
- Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 1767–1867. Szerk.: Benda Gyula. Bp., 1973.
- Teleki József utazásai, 1759–1761. Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatót a magyarázó jegyzetekkel írta: Tolnai Gábor. Bp., 1987.
- Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Szerk.: Felhő Ibolya. I. köt. Bp., 1970.

Összefoglaló munkák

- Debrecen története. 2. köt. (1693–1849) Szerk.: Rácz István. Debrecen, 1981.
- Magyar Kódex. 3. köt. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete, 1526–1790. Bp., 2000.
- Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. 4. köt. Bp., 1941. (Elsősorban Ember Győző, Gárdonyi Albert, Szabó István, Undi Mária és Wellmann Imre fejezetei)
- Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László Bp., 1998. – A korszakra vonatkozó fejezeteket Tóth István György (A magyar művelődés a kora újkorban, 136–203.) és Bitskey István (Szellemi élet a kora újkorban, 204–257.) írta.
- Magyarok Európában. III. köt. Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867. Bp., 1990.
- Magyarország agrártörténete. Szerk.: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. Bp., 1996. – A korszakra vonatkozó fejezete: Barta János, ifj.: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása, 1711–1790.
- Magyarország története. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. IV. köt. Magyarország története, 1686–1790. Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989.
- Magyarország története. Szerk.: H. Balázs Éva – Makkai László. I/2. köt. Bp., 1957.
- Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963.
- A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Szerk.: Aradi Nóra. Bp., 1983.

Monográfiák

- Acsády Ignác: A karloviczi béke története, 1699. Bp., 1899.
- Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Bp., 1975.
- Balázs Éva, H.: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795. Bp., 1967.
- Balázs Éva, H.: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Bp., 1987.
- Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994.
- Bánkúti Imre: A szatmári béke. Bp., 1981.
- Barta János, ifj.: A nevezetes tollvonás. Bp., 1978.
- Barta János, ifj.: A kétfejű sas árnyékában. Bp., 1984.
- Bónis György: Hajnóczy, 1750–1795. Bp., 1954.
- Boreczky Beatrix: A magyar jakobinusok. Bp., 1977.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Bp., 1985.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Bp., 1960.
- Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. köt. Dunántúl. Bp., 1970.
- Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp., 1899.
- Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusról a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp., 1975.
- Hajdú Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985.
- Heckenast Gusztáv: A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században. Előadások a Történettudományi Intézetben, 17. Bp., 1991.
- Imreh István: A törvényhozó székelő falu. Bukarest, 1983.
- Kállay István: A szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp., 1972.
- Kónya Péter: Az eperjesi vértörvényszék, 1687. Eperjes (Prešov) – Budapest, 1994.
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete, 1700–1830. Pécs, 1992.
- Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980.
- Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp., 1988.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. ² Bp., 1976.
- Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939.

- Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I–III. köt. Bp., 1885–1888.
- Marczali Henrik: Mária Terézia, 1717–1780. Bp., 1891. (1987-ben reprint kiadása is megjelent.)
- Marczali Henrik: Az 1790–91. országgyűlés. Bp., 1907.
- Papp Klára: Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Debrecen, 1998.
- Poór János: A kompromisszumok kora. Bp., 1992.
- Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995.
- Rácz Lajos: Climate History of Hungary Since 16th century: Past, Present and Future. Pécs, 1999.
- Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története. I. köt. Bp., 1996.
- Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. köt. Bp., 1934.
- Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., 1941. (1990-ben reprint kiadása is megjelent.)
- Takács Péter: Úrbérek vallomása Szabolcsban, 1772. Bp., 1991.
- Tibenský, Ján: A királynő könyvtárosa. Adam František Kollár élete és művei. [Pozsony] 1985.
- Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996.
- Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740. Bp., 1988.
- Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp., 1969.
- Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979.
- Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1967.

Tanulmánykötetek

- Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp., 1978.
- Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Szerk.: Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Rendi társadalom – polgári társadalom. 9. köt. Debrecen, 1997.
- Orosz István: Hagyományok és megújulás. Debrecen, 1995.
- Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. Szerk.: Spira György. Bp., 1952.

Tanulmányok

- Benda Kálmán: A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. Történelmi Szemle, 1965.
- Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom. Történelmi Szemle, 1974.
- Heckenast Gusztáv: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika. Történelmi Szemle, 1974.
- Kovács Ágnes: Néhány szempont a XVIII. századi magyar arisztokrácia politikai szerepének kutatásához. In: Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. Tanulmányok. Debrecen, 1997.
- Szabó István: A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. századokban. In: Szabó István: Jobbágyok-parasztok. Bp., 1976.
- Varga J. János: Berendezkedési tervek a török kiűzésének idején. Századok, 1991.
- Wellmann Imre: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. VII. 1981.

Személy- és helynévmutató*

A, Á

Aachen 137
 Abel, Wilhelm 76
 Acsády Ignác 11, 153, 158
 Albert (Habsburg) cseh, magyar és német király 15
 – szász-tescheni herceg 140, 184
 Alföld 5, 33, 50, 58, 63, 68–69, 71, 74–78, 80, 84–85, 89, 154–155, 158, 161, 162–164, 175
 Alsó-Lendva 63
 Althan, Johann Michael 25
 –, Michael Friedrich 114
 –, Michael Karl 114
 Amadé László 123
 Andrássy Péterné 61
 Anglia 13, 35, 73, 105, 139, 153
 Anonymus 126
 Apafi Mihály, I. 108, 166
 – Mihály, II. 108, 167, 182
 Apatin 90
 Apor István 41
 – Péter 41, 48, 98–100, 165–166, 168
 Arad megye 109, 213
 Arneth, Alfred 191
 Árpád fejedelem 207
 Aspremont, Ferdinand 182
 Athanasius metropolita 121
 Ausztria 15, 91, 133, 135–136, 143, 145, 148, 156, 160, 186, 203, 210

B

Bács megye 155
 Bácsfeketehegy 155
 Bácska 69
 Baden 156
 Bajorország 134–135, 145
 Balaton 72
 Balázs Éva, H. 48, 54
 Balázsfalva 116
 Balogh István 17
 Bánffy Ágnes 112
 – György (17. századi) 108
 – György (18. századi) 170, 208
 Bánkúti Imre 88
 Baranya megye 173
 Baranyi Gábor 52
 Barcelona 25
 Barcsay Ábrahám 100, 139, 201
 Barkóczy Ferenc 114, 140, 144
 Báróczy Sándor 139, 201
 Baróti Szabó Dávid 220
 Batsányi János 225
 Batthyány család 40, 45, 47
 – Ádám 173
 – József 212
 – Lajos 41, 137, 140, 184, 185, 186
 Becher, Johann Joachim 156
 Békés megye 30–31, 153–155, 162, 163
 Békésszentandrás 66
 Bél Mátyás 33, 74–75, 79, 82–85, 97–98, 103, 126, 164, 218
 Beleznay Miklós 120
 Belgium 207

* A mutatóban a gyakori előfordulás miatt nem szerepelnek a Magyarország, Magyar Királyság, Erdély, Felvidék, Kárpát-medence, Habsburg-monarchia (Birodalom), Bécs, Habsburgok címszavak.

Belgrád 33, 151, 207
Benczur József 201
Bercsényi Miklós 30, 182
Berlin 138, 139, 208
Bernolák, Anton 218
Berzeviczy Gergely 48, 165
Bessenyei György 120, 139,
199–201
Besztercebánya 83, 92, 189
Bethlen Kata, „Árva” 112, 168
– Miklós 98, 122, 123, 167
Bethlenszentmiklós 122
Bihar megye 52, 61, 83, 96, 98,
200, 213
Bocskai István 18, 58
Bod Péter 76, 96–97, 169
Bodrogkeresztúr 65
Bogdány Jakab 127
Borié, Egydius 172
Borsod megye 50
Bossányi Ferenc 52–53, 102
Bosznia 33
Brassó 68
Brennbergbánya 92
Brezán 19–20
Bruckenthal, Samuel 160
Brunswick Antal 173
Brünn 227
Buda 13, 16, 23, 38, 44, 68, 86,
89, 105–106, 114, 124, 126–127,
137, 140, 161, 165, 190, 194, 203,
208, 210–212, 214–215, 221,
226–227
Bukovina 145
Bük 59

C

Canevale, Isidore 197, 198, 203
Caraffa, Antonio 17
Carlone, Giovanni Battista 127
Čarnojević, Arsenije 120, 161
Cegléd 69
Cloșca, Ion Oargu 175
Czegei Vass László 98, 167

Cs

Csáky Antal 78
– Miklós 114
Csanád megye 155
Csáva 125
Csehország 9, 15, 17, 24, 29, 45,
80, 105, 110, 133–137, 143, 145,
156, 167, 175, 185–186, 187, 210
Cserei Mihály 168
Csongrád megye 31, 69, 74–76, 82

D

Daun, Leopold Joseph 188
Debrecen 17, 23, 29, 68–70, 73,
76, 78, 96, 119, 125, 127, 130,
142, 200
Délvidék 92, 120, 151, 157
Derecske 58
Diderot, Denis 198
Dietrichstein család 39
Diószeg 61
Doboka megye 166
Dobrafalva 173
Domanovszky Sándor 104
Donnert, Georg Raphael 127
Dorfmeister, Stefan 207
Dózsa György 173
Dunántúl 20, 40, 42, 50, 54, 65,
69, 72, 73, 76, 80, 84, 102, 117,
127, 156, 159, 161, 173–175, 176,
217

E, É

Eger 65, 85, 115, 126–128,
197–198, 203–204
Eperjes 17, 29, 93, 119
Éradony 61
Erdőbénye 65
Erdődy család 45
Erdőhegy 31
Érmellék 85
Erzsébet Krisztina magyar királyné,
császárné 103, 184

Esterházy család 40, 45, 47, 156
 – Ferenc 47, 186, 194
 – Imre 114, 134, 183
 – József 156, 183
 – Károly 197–198, 203
 – Miklós 40–41
 – Pál 41, 45, 123, 156
 Esztergom (város) 113–114, 127,
 134, 140, 183, 189
 Eszterháza (Fertőd) 47, 144

F

Faludi Ferenc 95, 123
 Fekete György 65
 – János 200
 Fellner Jakab 203
 Ferdinánd (Habsburg) modenai
 hrg. 179
 Ferdinánd, IV. magyar király 34
 Ferdinánd, IV. nápolyi király 179
 Ferenc, I. (Lotharingiai) német-ró-
 mai császár 36, 90–92, 135, 140,
 180, 184
 Ferenc, I. magyar király, német-ró-
 mai császár 215, 222–223, 227
 Festetics Pál 172–173
 Fiume 95, 144
 Fogaras 99, 115
 Forgách Miklós 205, 211
 Franciaország 32, 50, 125, 135,
 198–199, 201, 207
 Frankfurt 140
 Frigyes, II. porosz király 133, 135,
 137, 138, 145, 192
 Frigyes Vilmos, II. porosz király 208
 Fülöp, V. spanyol király 35

G

Galícia 144–145
 Gallipoli 32
 Gesztes 64, 65, 156
 Gödöllő 40, 47, 65, 83, 86, 127,
 137, 156
 Grác 64

Grassalkovich Antal 40, 42, 47, 76,
 83, 127, 137, 156, 185
 Gvadányi József 99, 103

Gy

Gyöngyös 85
 Gyöngyösi István 122
 Győr 83, 113, 124, 189, 203
 Györszentmárton 65
 Győrvár 21
 Gyula 31
 Gyulafehérvár 111–112, 115, 121,
 130

H

Hadik András 138, 139, 145, 186
 Hajdú kerület 78
 Hajnóczy József 165, 194, 205,
 213, 222–223, 225–227
 Hannover 208
 Harrach, Alois Raimund 184
 –, Joseph 184
 Harruckern János György 155
 Hatvani István 125
 Haugwitz, Friedrich Wilhelm 136,
 167, 185, 187–188
 Havasalföld 33, 151
 Haydn, Joseph 47, 144
 –, Michael 47
 Heckenast Gusztáv 89, 93
 Hefele, Melchior 204
 Hegyalja 18, 65, 78, 85, 93
 Heister, Siegbert 20
 Hell Miksa 114
 Herder, Johann Gottfried 221
 Hermányi Dienes József 130
 Hertelendy Gábor 64
 Herzberg porosz miniszter 208
 Heves megye 31
 Heydendorf, Michael Conrad 169
 Hillebrandt, Franz Anton 203
 Hódmezővásárhely 66, 69
 Holics 90–91
 Hollandia 13, 36, 105

Horea, Vasile Nicula 175
Hortobágy 73
Horváth Mihály 11
Horvátország 67, 108–109, 159,
172, 202
Hörnigk, Philipp Wilhelm 86, 156
Hubertusburg 138
Hunyad megye 216

I

Idria 93
Igló 92
Illésházy család 45
Inn-negyed 145
István, Szent, magyar király 12,
124, 126
Izdenczy József 186, 193, 205

J

Jármay Edith 104
Jászó 126
Jókai Mór 30, 78, 157
Jósec 59
Jozefa (Habsburg) főhercegnő 179
József, I. magyar király, német-római
császár 24–25, 34–35, 97, 132
József, II. magyar király, német-ró-
mai császár 40, 49–50, 67, 97,
105, 134, 140–143, 145, 146–151,
153, 157, 158, 160, 170, 175–176,
181, 186, 190–191, 193, 195–196,
200, 203, 205–206, 209–211, 214,
219–220, 221, 227–229
Justi, Johann Gottlob von 156

K

Kakaslomnic 165
Kálmán magyar király 128, 217
Kalocsa 16, 113
Kämpfer báró 163
Karcag 69
Karlóca 11–13, 17, 115, 120, 161
Kármán József 53

Károly (Albert), VII. német-római
császár, bajor választófejede-
lem 133–135
Károly (Habsburg) főherceg 179
Károly, II. spanyol király 34
Károly, III. magyar király, né-
met-római császár 25–26, 29,
31–36, 37, 103, 105, 114,
118–120, 133, 188
Károly, III. spanyol király 179
Károly, IV. (Luxemburgi) német-ró-
mai császár 217
Károly, V. német-római császár,
spanyol király 34
Károly Tivadar pfalzi választófejede-
lem 145
Károly, Lotharingia hercege 166
Károlyi Sándor 19, 23–25, 27, 33,
42–47, 62, 63, 85, 90, 101, 155,
182–183
Kárpátalja 85
Kassa 124, 206
Katalin, II. orosz cárnő 151
Katona István 114
Kaunitz, Wenzel Anton 138, 141,
181, 185, 188, 209
Kazinczy Ferenc 46, 52–53, 56,
142, 165–169, 205–206, 222,
225–227
Kecskemét 69, 117
Kéghly Lipót 65
Kelemen, XIV. pápa 115, 189
Kemény János 122
Kempelen Farkas 163
Kercs 13
Keresztély Ágost szász hrg., eszter-
gomi érsek 113
Keresztési József 197, 212
Késmárk 165
Kijev 121
Királyföld 162
Királyrév 62
Kisalföld 82
Kisasszonyfa 64

Kiscell 129
 Kisfaludy Sándor 139
 Kismarton 122
 Klimó György 114, 203
 Kolin 138
 Kollár Ádám (Adam František) 139, 143, 200–201, 218, 220–221
 Kollonich Lipót 16, 113
 Kolozsvár 124, 170–171
 Komárom 161
 Komáromi Csipkés György 23
 Konstantinápoly 13, 74, 152
 Konyár 98
 Koroncó 21
 Korponay Jánosné 30
 Kosáry Domokos 124
 Kossuth Lajos 222
 Kovachich Márton György 225
 Kováts Zoltán 98
 Kömlőd 161
 Königsegg, Joseph Lothar 184
 Körmöcbánya 92
 Körös megye 109, 116
 Kőszeg 29
 Kővár-vidék 109
 Közép-Szolnok megye 109
 Kracker, Johann Lucas 204
 Krámer János 176
 Krassó-Szörényi-érchegység 92
 Kraszna megye 109, 154
 Kufstein 227

L

Laczkovics János 223, 225
 Lajos, XIV. francia király 22, 156
 Lajos, XVI. francia király 179, 215
 Lázár János 169
 Lengyelország 9, 11, 13–15, 18, 22, 50, 137, 144
 Libetbánya 68

Lipót, I. magyar király, német-római császár 11, 13, 16, 23–26, 34, 68, 108, 111, 115, 117, 120, 132, 164, 166–167, 184
 Lipót, II. magyar király, német-római császár 144, 170, 179, 213–214, 223
 Lipót modenai herceg 179
 Liptó megye 154, 218
 Lónyai Anna 122
 Lotaringia 36
 Lőcse 30

M

Mád 65
 Majtény 24–25
 Makó 65, 155
 Mandrou, Robert 201
 Mányoki Ádám 127
 Máramaros megye 72, 92, 109, 154
 Mária Antónia (Marie Antoinette) francia királyné 179
 Mária Izabella császárné 150
 Mária Jozefa császárné 150
 Mária Karolina nápolyi királyné 179
 Mária Krisztina (Habsburg) főhercegnő 140, 179
 Mária Terézia 36–37, 40, 46, 47, 59, 66, 75, 90, 94–95, 97, 98, 101, 114, 115, 118–120, 131, 132–135, 137–146, 148, 150, 157–158, 163, 167, 171–172, 175, 177–187, 188–191, 195, 198, 227–229
 Máriabesnyő 129
 Máriapócs 129
 Máriaradna 129
 Máriaremete 129
 Marosvásárhely 119, 131, 170
 Martini, Karl 141
 Martinovics Ignác 216, 223–226
 Mátyás, I. (Hunyadi) magyar király 12, 142, 153

Maulbertsch, Franz Anton 127, 204
Mezőtúr 30, 66
Micu-Klein, Inochentie 115–116,
216
–, Samuil 218
Migazzi, Christoph Anton 197
Mikes Kelemen 7, 33, 123, 125
Miksa Ferenc kölni érsek 145
Miksa József, III. bajor választófeje-
delem 145
Miskolc 69, 127
Modor 85
Mohács 11–12, 17, 65, 109
Moldva 76, 129
Molnár János 221
Montagu, Lady Mary 74, 152
Montesquieu, Charles de
Secondat 104, 198
Morea 14
Morvaország 91, 217
Mozart, Wolfgang Amadeus 47
Munkács 115, 142
Musztafa, II. török szultán 11
München 135

N

Nagybánya 92
Nagyenyed 130–131
Nagykároly (város) 226
Nagykőrös 69
Nagykunság 155
Nagymegyer 62
Nagyszalonta 73
Nagyszeben 35, 121, 171, 211
Nagyszombat 29, 114, 116, 122,
124, 126, 189, 203
Nagyvárad 29, 47, 115, 126, 203
Nagyváthy János 55, 80, 100
Naláczy József 201
Németh János 226
Németújvár 173
Niczky Kristóf 205
Noailles, de 148
Nógrád megye 118, 154

Ny

Nyírbátor 127
Nyíregyháza 69, 163
Nyitra (város) 28
Nyitra megye 62, 90

O, Ó

Ócsai Balogh Péter 193, 213
Oláh Miklós 220
Olaszliszka 65
Olténia 33
Ómoravica 155
Ónod 20, 22, 25
Oostende 35
Orczy Lőrinc 39, 75, 94, 200
Oroszország 13–14, 33, 121
Osztrák Németalföld 35, 140, 207,
209

Ö, Ő

Örkény 76
Őz Pál 226–227

P

Pacsér 155
Padányi Bíró Márton 113, 114
Padova 76
Pálffy család 45, 47
– János 23–25, 30, 33, 44, 73, 90,
134–135, 137, 182, 183
– Károly 186, 194, 208, 212
– Marianna 25
– Miklós (nádor) 44, 184
– Miklós (országbíró) 171
Pálóczi Horváth Ádám 206
Pápa 117
Párizs 46, 203, 207, 215
Parma 135, 150
Partium 109, 120
Pázmány Péter 122
Peć (Ipek) 120, 161
Pécs 67, 89, 114, 203
Perényi báró 64

- Pest (város) 38, 67, 68, 70, 73, 78,
 89, 90, 161, 163, 190, 198, 215,
 223
 Pest megye 40, 60, 208
 Péter, I. orosz cár 22
 Pethe Ferenc 100
 Piacenza 135
 Pilgram, Franz Anton 197
 Pius, VI. pápa 116, 193
 Podewils porosz követ 188
 Podmaniczky József 193
 Podólia 13
 Pórladány 59
 Poroszország 135, 137–138, 187,
 208
 Pozsarevác 32
 Pozsega megye 172
 Pozsony (város) 25, 28, 38, 44, 47,
 68, 85, 96, 106, 112, 134, 137,
 170, 194, 196, 203–204, 214–215,
 218
 Pozsony megye 61, 62, 125
 Pray György 114, 201
 Putnok 61
- R**
- Rábaszentmihály 64
 Ráckeve 126, 161
 Radafalva 173
 Ráday Gedeon, ifj. 147
 – Pál 127
 Rákóczi Ferenc, II. 7, 9, 18–26,
 29–30, 32–33, 39, 41–42, 44–45,
 46, 73, 92, 96, 108, 112, 113, 117,
 123, 134, 155, 159–162, 182
 – György 182
 – József 33, 182
 – Julianna 182
 Rátka 156
 Récse 125
 Regéc 43, 63, 85, 104, 156
 Rettegi György 48, 103, 147, 166,
 169, 196, 197, 216
 Rodostó 33, 171
- Romhány 21
 Rousseau, Jean-Jacques 200, 213
 Rozsnyó, 189
 Ruszt 68
- S**
- Sajnovics János 114, 201
 Sándor Lipót nádor 38, 214
 Sárospatak 18, 22, 65, 78, 119, 142
 Sasvár 90, 92
 Sátoraljaújhely 65, 78
 Savoyai Jenő 33, 126
 Schönbrunn 126
 Schröder, Wilhelm 156
 Sebestyén Gyula 12
 Selmezbánya 83, 92, 189
 Sennyey Antal 64
 Sigray Jakab 223
 Sinzendorf, Philipp 184
 Sofronie 115
 Somogy megye 86, 98, 173
 Sonnenfels, Joseph 141, 156
 Sopron (város) 72, 73, 85, 111,
 127, 203, 207
 Sopron megye 59, 113, 125, 153
 Sopronnyék 125
 Soroksár 156
 Sívár 93
 Spanyolország 25, 34, 135
 Spielmann, Anton 208
 Starhemberg család 39
 –, Gundakar 184
 –, Maximilian 20
 Strattmann, Eleonore 186
 Svábföld 161
 Swieten, Gerhard van 140, 200
- Sz**
- Szabadka 67, 69–70
 Szabolcs megye 50, 54, 57, 63, 83,
 94, 165, 176, 199, 214
 Szarvas 57, 131, 157
 Szászország 137–138
 Szatmár (város) 24

- Szatmár megye 19, 33, 50, 154, 226
Szeben I. Nagyszeben
Széchényi Ferenc 205, 212
Széchy Mária 122
Szécsény 20
Szeged 33, 67, 69–70, 75, 98, 130
Szegedinác Péró 31, 162
Székely (Dózsa) György I. Dózsa György
Székelyföld 72, 96, 129, 162
Székesfehérvár 67, 89, 127, 161, 189
Szemere Bertalan 11
Szendrő 207
Szentandrás 30
Szentendre 161
Szentés 31, 33, 69, 75, 76, 96, 97–98
Szentgyörgy (Horvátország) 109
Szentgyörgy (Pozsony megye) 85
Szentjóni Szabó László 227
Szentmarjay Ferenc 223
Szepesség 140, 145, 189
Szerbia 33, 151, 161, 219
Szerém megye 172
Szerémség 14, 32, 161, 219
Szerencs 65
Szilágyi Sámuel 142
Szilézia 21, 133–135, 137, 185, 187
Szirmay András 48
Szlavónia 109, 159, 172, 219
Szolárcsik Sándor 227
Szombathely 65, 189, 204
Szomolány 21
Szomolnok 92
Sztáray Mihály 214
Szulyovszky Menyhért 225
Szvatozluk fejedelem 217
- T**
Takács Péter 54
Talkner Mihály 173
Tarcál 65, 78
Tata 64, 65, 92, 156
- Teleki József 46, 200
– Mihály 46, 166
– Sámuel 170, 205
Temesköz 13, 14–15, 27, 32–33, 85, 87, 90, 92, 97, 108, 110, 140, 144, 157, 163, 202, 219
Temesvár 33, 67, 219
Tessedik Sámuel 57, 102, 131, 157, 202
Thirring Gusztáv 11
Thököly Imre 13–14, 111, 122, 166, 182
Tihany 65, 103
Timár 94
Tirol 145
Tiszahát 18–19, 46, 76
Tiszántúl 7, 15, 54, 58, 69, 117, 159
Tokaj 18, 65, 84, 94, 200
Tolcsva 65
Tolna megye 161, 173
Torockó 130
Toscana 179, 213
Tóth Tibor 86
Townson, Robert 70, 101
Törökország 14, 32, 95, 123, 151, 159
Trautsohn család 39, 43, 156
Trencsén 21
Trieszt 144
- U, Ú**
Ugocsa 164
Újvidék 67
Ukrajna 13
Úrvölgy 92
- Ü**
Ürményi József 205, 227
- V**
Vác 114, 164, 197–198, 203
Vajda Sándor 103
Valero István 90

Valmy 215
Varga János 59
Várkonyi Ágnes, R. 48
Vas megye 50, 64, 173
Vásárhelyi István 130
Vaskoh 61
Vasvár 12
Vay József 193
Vecsés 156
Velence 11, 13, 32
Vereskő 21
Verőce megye 172
Versailles 36
Veszprém 113, 114, 189, 203
Vetés 19
Visarion, Saroi 115–116
Voltaire, François Marie Arouet 36,
198, 200

W

Wellmann Imre 40, 74, 79, 86,
153
Werbőczy István 149
Wesselényi Ferenc 12, 122
Weszprémi István 200

Wratislaw 25

Z

Záborszky László 218
Zágráb 215
Zala megye 50, 59, 64, 65, 173
Zaránd megye 109
Zemplén megye 40, 50, 52–53, 56,
63, 85–86, 93, 164–165, 225
Zinzendorf, Ludwig 188
Zirc 65
Zólyom megye 118
Zombor 65
Zrínyi Ádám 182
– Ilona 122, 182
– János 182
– Miklós (költő, hadvezér) 122,
182
– Miklós (Szigetvár védője) 207
– Péter 12, 182

Zs

Zsigárd 62
Zsigmond (Luxemburgi) magyar
király, német-római császár 15,
145

Tartalom

ELŐSZÓ	5	Államigazgatás	106
AZ ÚJRAEGYESÍTETT ORSZÁG		A katolikus egyház	110
Az elfelejtett békekötés	11	Protestánsok, ortodoxok	117
Hazáért és szabadságért	17	SZELLEMI ÉLET	
A Habsburg-berendezkedés		Késő barokk műveltség	
ellentmondásai	24	és művészet	121
Csendes évtizedek	29	Népi hiedelemvilág	128
A FOLYAMATOSSÁG KÖREI		A MONARCHIA STABILIZÁLÁSA	
A TÁRSADALOM		Háborúk sodrában	132
A hagyományok ereje	37	A társuralkodás feszültségei	140
Arisztokraták, főpapok	39	A kalapos király	146
Köznemesek, birtokosok	48	A VÁLTOZÁSOK KÖREI	
Jobbágyok, parasztok	56	ÁTALAKULÓ NÉPESSÉG	
Városlakók, polgárok	67	Migráció és betelepülés	152
KÖRNYEZET ÉS GAZDASÁG		A nemzetiségi arányok	
Természet és lakóhely	71	megváltozása	158
Mezőgazdaság	78	Erdély átalakulása	165
Ipar és kereskedelem	88	Jobbágyvédelem, paraszti sors	171
Mindennapi élet	95	MEGÚJULT POLITIKA	
INTÉZMÉNYES KERETEK		„Országai közös anyja”	177
Az abszolutizmus változatai	104	Politikusok nemzedékváltása	181

Gondoskodni minden alattvalóról	186	FÜGGELÉK	
A jozefinus évtized reformjai . .	191	18. SZÁZADI URALKODÓK, NÁDOROK, HELYTARTÓK . .	233
A műveltség és művészet új vonásai	197	TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	
SZOMORÚ EPILOGUS		Forráskiadványok	234
A rendeletek visszavonása	205	Összefoglaló munkák.	235
Rendi fellépés a reformok ellen .	211	Monográfiák	236
A nemzetiségek ébredése.	216	Tanulmánykötetek	237
A magyar jakobinusok mozgalma.	221	Tanulmányok	238
Az évszázad hagyatéka.	228	SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ	239

A Magyar Századok kötetei

Kristó Gyula: A 11. század története

Makk Ferenc: A 12. század története

Almási Tibor: A 13. század története

Bertényi Iván: A 14. század története

Draskóczy István: A 15. század története

Pálffy Géza: A 16. század története

Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A 17. század története

ifj. Barta János: A 18. század története

Csorba László: A 19. század története

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története

A borító Varsányi Erika munkája

A borítón: „Életünket és vérünket!” A magyar rendek felajánlása Mária Teréziának az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen.
(Ismeretlen művész színezett rézkarca, MNM)

A kötet térképeit Nagy Béla készítette

ISBN 963 8469 96 X (összkiadás)

ISBN 963 9252 20 4

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója

Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva

Tipográfia, tördelés: Scriptor Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

Felelős vezető: Vadász József

